

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Nevzat Artuç
Abdurrahman Uzunaslın

SAVAS SIYASET CINAYET

İttihat ve Terakki Üzerine Yazılar

Nevzat Artuç
Abdurrahman Uzunaslın

SAVAS SIYASET CINAYET

ET
TİMAR
TARİH

TİMAR
TARİH

SAVAŞ, SİYASET, CİNAYET İttihat ve Terakki Üzerine Yazılar

Nevzat Artuç-Abdurahman Uzunaslan

TİMAŞ YAYINLARI | 5641

Tarih Kitaplığı | Çağdaş Türkiye Tarihi | 85

EDİTÖR

Zeynep Berktaş
Bilal Keskin

KAPAK TASARIMI

Yasin Çetin

İÇ TASARIM

Nur Kayaalp

1. BASKI

Ekim 2022, İstanbul

ISBN

ISBN: 978-605-08-4580-8

TİMAŞ YAYINLARI

Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

   timasyayinrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 45587

BASKI VE CİLT

Çınar Matbaacılık
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han
No: 34 Kat: 5
Bağcılar / İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Matbaa Sertifika No: 45103

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Nevzat Artuç
Abdurrahman Uzunaslın

SAYAS SIYASET CINAYET

İttihat ve Terakki Üzerine Yazılar

NEVZAT ARTUÇ

Yapmış olduğu başarılı çalışmalarla II. Meşrutiyet Dönemi üzerine önemli bir boşluğu doldurmuş olan Nevzat ARTUÇ, Gaziantep'te doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Kahramanmaraş'ta tamamladı. KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi'nden 1994 yılında mezun oldu. Yüksek lisansını Süleyman Demirel Üniversitesi'nde Osmanlı Devleti'nde Bulgar İsyanları ve Bulgar Meselesi (1878-1885) başlıklı teziyle 1998'de, doktorasını aynı üniversitede Yakınçağ tarihi alanının duayen isimlerinden, hocaların hocası Prof. Dr. Bayram KODAMAN yönetiminde Ahmed Cemal Paşa (Askerî ve Siyasi Hayatı) başlıklı teze 2005 yılında tamamlamıştır. Prof. Dr. Bayram KODAMAN'ın büyük takdirini kazanmış ve son doktora öğrencisi olma bahtiyarlığına erişmiş olan Nevzat Artuç'un ilgi alanları arasında II. Meşrutiyet Dönemi, Birinci Dünya Savaşı, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İttihâd-ı İslâm, Enver, Talat, Cemal Paşalar, Besarya Efendi, son dönem Bağdat vilayeti valileri, II. Meşrutiyet Dönemi Ortadoğu'da antik kentler-tarihî eserler, arkeolojik çalışmalar, misyonerlik, eğitim-kültür faaliyetleri, Ermeni meselesi ve Hamidiye Alayları gibi önemli ve popüler konular bulunmaktadır. Özellikle Türk Tarih Kurumu tarafından ilk baskısı 2008 yılında ve genişletilmiş ikinci baskısı da 2019'da neşredilmiş olan Cemal Paşa başlıklı iddialı çalışması ile II. Meşrutiyet Dönemi'nin tarihini farklı bir bakış açısı ile âdeta yeniden yazmıştır. Nevzat Artuç evli olup, Mehmet Kerem ve Zehra adında iki çocuk babasıdır.

ABDURRAHMAN UZUNASLAN

Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1993 yılında mezun oldu. Yüksek Lisansını Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı programında 1998 yılında yapan yazar, doktorasını 2004 yılında Avusturya'da bulunan Karl-Franzens-Universität Graz'daki Felsefe Fakültesi'ne bağlı Eskiçağ Tarihi ve Bilimleri Enstitüsü'nde tamamladı. 2011 yılında Doçent, 2017 yılında Profesör unvanını aldı. Yunan-Roma Tarihi ve Epigrafisi alanında çok sayıda bilimsel yayını bulunan yazarın, Olimpiyat Oyunları ve diğer Panhellenik Festivaller yanında müzik, atlı yarışmalar, kadın, çocuk, köle, sporcu, müzisyen, gladyatörler gibi antikçağın en önemli sosyal rant grupları konusunda çalışmaları bulunmaktadır. Uzun süredir Antiocheia ve çevresi başta olmak kaydıyla Tymbriada, Mallos, Prostanna, Neapolis, Tityassos, Anaboura gibi antik Pisidia Bölgesi kentlerinde Kültür Bakanlığı'na bağlı epigrafik projelerde Epigraf ve Eskiçağ Tarihçisi olarak yer almıştır. Ankara Medeniyetler Müzesi Taş Eserler seksiyonunda yer alan, yayımlanmamış Yunanca-Latince yazıtların bilimsel yayım sorumluluğunu da üstlenen yazarın, Ankara ve çevresi üzerine yayımlanmış ve yayıma hazırlanan epigrafik ve sosyal tarih araştırmaları mevcuttur. Bununla birlikte yaklaşık 25 yıldan bu yana yakın arkadaşı Nevzat Artuç ile birlikte yapmış olduğu son dönem Osmanlı Devleti ve Ermeniler, Libya ve Suriye konuları başta olmak kaydıyla özellikle İttihat ve Terakki'nin politik yansımaları konusundaki araştırmalarla tanınmaktadır. 2016-2021 tarihleri arasında Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, Türk Tarih Kurumu'nda görev yapan yazar, 2018-2021 yıllarında Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu'nda Roma Tarihi ve Askeri Tarih konularında dersler vermiştir. 2022 yılından bu yana Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevini yürüten yazar, Latince, Yunanca, İngilizce ve Almanca dillerini bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
ÖNSÖZ.....	11
GİRİŞ	15

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI'NA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ.....	21
Cemal Paşa'nın Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'nda Görev Alması	22
Cemal Paşa'nın Birinci Balkan Savaşı Hakkında Fransız Gazeteciler Alain De Penennrun ve Georges Remond ile Yapmış Olduğu Mülakat	25
Cemal Paşa'nın Birinci Balkan Savaşı'na İlişkin 6 Kasım 1912 Tarihli Raporu	32

İKİNCİ BÖLÜM

1913 BÂB-I ÂLİ BASKINI	37
Bâb-ı Âli Baskını'na Neden Olan Siyasal Gelişmeler.....	39
Bâb-ı Âli Baskını'nın Gerçekleştirilmesi.....	45
3- Bâb-ı Âli Baskını'na İlişkin İddialar ve Avrupa'daki Yankıları.....	52
Bâb-ı Âli Baskını'nın Tekrar Gündeme Getirilmesi ve Yargılanma Süreci.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTI.....	61
Suikast Öncesi Siyasal Gelişmelere Genel Bakış.....	62
Suikastın Nedenleri ve Suikast İçin Yapılan Hazırlıklar.....	65
Suikast	70
Suikast Sonrası Alınan Tedbirler	73

Suikastın Yankıları.....	78
Yargılamalar ve Muhalefetin Sindirilmesi	81
Suikasta İlişkin İddialar	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PRENS SABAHADDİN'İN OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA

SAVAŞI'NA GİRİŞİNİ ENGELLEME ÇABALARI	95
Savaş Engel Olma Çabaları	102
Barışı Sağlamak İçin Atılan Adımlar: I. Dünya Savaşı Başladıktan Sonraki Faaliyetleri.....	119

BEŞİNCİ BÖLÜM

1915 ERMENİ SEVK VE İSKÂNI OLAYI	127
1915 Ermeni Sevk ve İskân Kararı Niçin Alınmıştır?.....	128
Ülkedeki Ermeniler İçin Öngörülen, 31 Mayıs 1915 Tarihli Sevk ve İskân Kanunu Etnik Temizlik Çerçevesinde Değerlendirilebilir Mi?	131
Sevkiyat Kararının Yeniden Gündeme Getirilmesi ve Yargılanma Süreci.....	140
Ermenilerin Sevk ve İskân Kanunu'na Karşı Tepkileri.....	143

ALTINCI BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN SURİYE'DE

İDARE TARZI	149
Suriye'ye Gönderiliş Sebepleri	150
Suriye'deki İdare Tarzı	153
Cemal Paşa'ya Övgü.....	159
Suriye'de Sultanlık Meselesi	162
Suriye'de İaşe Meselesi	165
Yıldırım Ordular Grubu Meselesi ve Suriye'den Ayrılışı.....	167

YEDİNCİ BÖLÜM

İTTİHATÇILARIN İTTİHAD-İ İSLÂM SİYASETİ.....	179
İttihad-ı İslâm Kavramının Ortaya Çıkışı	181
Jön Türklerde İttihad-ı İslâm Kavramı.....	183
İttihad-ı İslâm Siyaseti.....	186
İttihad-ı İslâm Siyaseti in Önündeki Engeller	206

SEKİZİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DENİZALTI GÜCÜNÜ ARTIRMA VE DENİZALTI SUBAY- ER YETİŞTİRME ÇABALARI..... 217

I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Artırma Çabaları	218
Denizaltı Subay ve Erlerinin Yetiştirilmesi Meselesi	222

DOKUZUNCU BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTI..... 233	233
Cemal Paşa Kimdir?	233
Cemal Paşa'nın Son Faaliyetleri	235
Cemal Paşa'nın Öldürülmesi	239
Cemal Paşa Suikastı'nın Yankıları	240
Cemal Paşa Suikastı'na İlişkin İddialar	243
Cemal Paşa'nın Cenazesinin Erzurum'a Getirilmesi	248

ONUNCU BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET VE MÜTAREKE DÖNEMLERİNDE İSTANBUL

MUHAFIZLIĞI..... 257	257
Giriş: Osmanlı Devleti'nde Şehir Muhafızlığı Kavramı.....	257
Tanzimat Dönemi'nde İstanbul Muhafızlığı	258
II. Meşrutiyet Dönemi İstanbul Muhafızlığı.....	261
Mütareke Dönemi İstanbul Muhafızlığı	273
Sonuç.....	276

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA..... 285

DİZİN 296

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
AAMD:	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
ADV.N.MHM:	Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî
ATASE:	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi Başkanlığı
AÜDTCFD:	Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz:	Bakınız
BEO:	Bâb-ı Âli Evrak Odası
BOA:	Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.:	Cilt
C.AS:	Cevdet Askeriye
Çev.:	Çeviren
D:	Dosya
DGBİT:	Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi
DH. EUM.MEM:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DH. EUM.AYŞ:	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî
DH.HMŞ:	Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı
DH.İUM:	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Tasnifi
DH.İD:	Dahiliye İdare
DH.KMS:	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MTV:	Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Mütenevvi Kısım
DH. MUİ:	Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Kalemî
DH.H:	Dahiliye Nezareti Hukuk
DH.SYS:	Dahiliye Nezareti Siyasi Evrak
DH.ŞFR:	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî

DÜİT:	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Dz. KK:	Deniz Kuvvetleri Komutanlığı
Ens.:	Enstitüsü
F.:	Fihrist
Haz.:	Hazırlayan
HR.H:	Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı
HR.HMŞ.İŞO:	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HR.SYS:	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
İA:	İslâm Ansiklopedisi
İ.DH:	Dahiliye İradeleri
İ.HB:	İrade Harbiye
İ.MVL:	İrade Meclis-i Vükela
İ.TAL:	İrade Taltifat
İMMS:	İrade Meclis-i Mahsus
İ.Ü:	İstanbul Üniversitesi
İ.ÜEFD:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
HAT.:	Hatt-ı Hümayun
K.:	Klasör
mad.:	Maddesi
MBİ:	Mabeyn-i Hümayun İradeleri
M.V:	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Nr.:	Numara
	Sayfa
S.:	Sayı
SDÜFEFSBD:	Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK: Türk	Tarih Kurumu
TDVİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TİTE:	Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
YA.HUS:	Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzât Evrakı
Y.EE.KP:	Yıldız Esas Evrakı Sadrazam Kâmil Paşa Evrakına Ek
Y.PRK.ASK:	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzât
Y.PRK.BŞK.:	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyin Başkitâbeti

ÖNSÖZ

İnkılâplar, siyasi partiler, darbeler, suikastlar, isyanlarla imparatorluğun çöküş serüvenini ihtiva eden II. Meşrutiyet Dönemi, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın yaklaşımıyla *Türkiye Cumhuriyeti için paha biçilmez siyasi laboratuvar tecrübesi* olmuştur. Döneme damgasını vuran siyasal hareketin çökmekte olan imparatorluğu yaşatmak için vermiş oldukları mücadele takdire şayandır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkması İttihatçıların reform çabalarına büyük darbe indirmiştir.

Henüz doktora tez çalışmalarım sırasında, II. Meşrutiyet Dönemi ile ilgili gün ışığına çıkmamış çok sayıda belge ve bilgilerin bulunduğu, buna karşılık yapılan bilimsel çalışmaların son derece sınırlı olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalmıştım. Hatta özellikle askerî arşivlerde döneme ilişkin çok sayıda belgenin tasnif bile edilemediğine bizzat şahit oldum. Bu durum söz konusu döneme ilişkin var olan ilgi ve merakımızın daha da artmasına yol açtığı gibi yapacağımız araştırmalara da yön vermiştir. Bu bağlamda “Bâb-ı Âli Baskını”, “Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, “İttihatçıların İttihad-ı İslâm Siyaseti”, “1915 Ermeni Sevk ve İskân Olayı” “I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Artırma Çabaları”, “Prens Sabahaddin'in Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişini Engelleme Çabaları”, “Cemal Paşa Suikastı” ve “İstanbul Muhafızlığı” gibi popülerliğini hâlâ muhafaza eden konularda çok sayıda bilimsel makale kaleme aldık. Bu sayede II. Meşrutiyet Dönemi'ne ve dönemin baş aktörü durumundaki İttihat ve Terakki'ye ilişkin temel problemlerin tespit edilmesine, terminolojik

yanlışlıkların düzeltilmesine ve nihayet karanlıkta kalmış pek çok hususun aydınlatılmasına katkı sağladığı inancını taşımaktayız.

Her biri farklı dergilerde yayınlanan makalelere ulaşmak oldukça zordu. Bu yüzden yapmış olduğumuz değerlendirmeler neticesinde, konuyla ilgili yapılacak yeni araştırmalara rehberlik etmek ve ilgili makalelere ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla, İttihat ve Terakki dönemi üzerine gerçekleştirdiğimiz çalışmaların hiç olmasa bir kısmının müstakil bir kitap çatısı altında birleştirilerek gelecek nesillere intikal ettirilmesinin bilimsel bir gereklilik olduğuna inandık.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar uzanan tarihî konuların hâlâ tartışılmaya devam edildiği, bu nedenle uluslararası alanlarda dahi bütün ilgi ve merakı üzerine çektiği aşikârdır. Hatta İttihatçılığın Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan yurt içi ve yurt dışı örgütlenmelerle Millî Mücadele yıllarında bile ne kadar etkili bir unsur olduğu gerek tarafımızca ve gerekse başta Erik Jan Zürcher olmak üzere bir kısım akademisyen tarafından gerçekleştirilen yeni çalışmalarla ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu durum II. Meşrutiyet Dönemi'nin gizemini hâlâ koruduğunu ve yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu gerçeğini bir kez daha ortaya koymuştur.

Hukukçu kimliğinin yanı sıra tarihçi kimliği ile de bilinen Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya'nın II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine yapmış olduğu çalışmalarla adeta bir çığır açtığı kanaatindeyiz. Tunaya, her türlü övgüye layık *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı eseriyle büyük bir boşluğu doldurmuş, söz konusu dönem üzerine yapılacak çalışmalara adeta yol gösterici olmuştur. İttihat ve Terakki araştırmaları Tunaya'nın gayretleriyle bir sistematığe oturtulmuştur. Bu bakımdan ülkemizde yetişmiş bu müstesna bilim adamını rahmetle yâd ediyoruz.

Çalışmanın bir kitap olarak basılması hususunda yardım ve desteklerini esirgemeyen saygıdeğer editörümüz Zeynep Berktaş'a ve eseri baştan sona okuyarak değerli görüşlerini bizimle paylaşan

Bilal Keskin'e teşekkürü bir borç biliriz. Son olarak çalışmaların yayın hayatına kazadıkları gelecek nesillere aktarılmasında tarihî bir sorumluluk üstlenen Timaş Yayınları Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Osman OKÇU'ya sonsuz teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz.

Nevzat ARTUÇ-Abdurrahman UZUNASLAN

Gaziantep- 2022

GİRİŞ

Osmanlı Tarihi'nin son dönemi, bir yandan siyasal, sosyal diğer yandan önemli yapısal değişmelerin yaşanmasına sahne olmuştur. 23 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit'e dayatılan Kanun-i Esasi, bu gelişmelerin en önemli aşamasını oluşturmıştır. II. Meşrutiyet olarak adlandırılan dönemin en temel karakteristiği, padişahın alışılmış yetkilerinin yeni kurulan, farklı demokratik işlevlere sahip Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan adındaki meclislere, Kanun-ı Esasi adlı anayasaya ve dönemin hâkim gücü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dağıtılmış olmasıydı. Nitekim imparatorlukta yüzyıllardır birikmiş, süregelen bürokratik ve ekonomik sorunların nedeni olarak bizzat padişahın kendisi ve yönetimi gösteriliyordu. İmparatorluk içerisinde ve dışardan yapılan devamlı müdahalelerin merkezindeki padişah, yetkilerinin önemli kısmını sözü edilen güç odaklarına devretmesine ve yüzyıllara dayanan meşru yönetim erkini yeni kadrolarla paylaşmasına rağmen toplumdaki taleplerin ve Avrupa'dan yapılan ağır siyasi baskıların önü alınamamıştır. II. Meşrutiyet ile iktidara ortak olan, devlet içerisinde giderek tek belirleyici güce dönüşen ancak vatanseverlikleri konusunda hiçbir şüphe bulunmayan İttihat ve Terakki kadroları, imparatorlukta hem tarihsel hem de siyasal olarak yeni bir sayfanın açılmasına yol açtılar.

Yaklaşık on yıl sürecek olan İttihat ve Terakki yönetimi altında, imparatorlukta son derece kritik gelişmeler yaşanmıştır. Yeni kurulan meşrutiyet rejimine ve İttihat ve Terakki yönetimine karşı adeta bir başkaldırma olayı olarak görülen 31 Mart Vakası, bir gün sonra Adana'da patlak veren Türk-Ermeni çatışması, hemen ardından

yaşanan siyasal cinayetler söz konusu dönemin en önemli kırılma anları olarak karşımıza çıkmıştır. Toplumdaki sosyal kırılmanın göstergesi olarak algılanması gerekli bu gelişmeler yanında Bâb-ı Âli Baskını olarak bilinen hükümet darbesi, İttihatçıların iktidarı zor ve güç kullanarak tamamen ellerine almasıyla sonuçlanmıştır. Bu tarihten itibaren muhalefete adeta yaşama hakkı tanımayan bir yönetim anlayışının ortaya çıkması, etkileri günümüze kadar devam edecek olan kutuplaşmaları ve alışkanlıkları beraberinde getirmiştir. Söz konusu gelişmelerin ardından imparatorluğun yönetim kadrolarında kartların yeniden karıldığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletin her kademesinde daha etkin bir konuma yükseldiği görülmektedir. Bâb-ı Âli Baskını'nın ardından muhalefet tarafından bir tür rövanş duygusuyla işlenen, yanlışa yanlışa karşılık vermek olarak nitelendirilebilecek Mahmut Şevket Paşa cinayeti, son derece kırılma olan toplumsal yapıyı derinden etkilemiş, İttihatçı kadroların daha katı bir bürokratik yönetim sergilemelerine neden olmuştur.

Enver ve Talat paşaların başını çektiği İttihat ve Terakki kadrolarının, bu dönemde devletin kaderiyle ilgili son derece önemli konularda büyük sorumluluklar üstlenmiş oldukları görülmektedir. Kadroların sevk ve idaresinden, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir numarası ve görünmez lideri Talat Paşa sorumluydu. Onun yönetim ve kadrolar üzerindeki yoğun etkisinin, ülkeyi terk ettikten sonra yerleşmiş olduğu Almanya'da bulunduğu dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işleyişi, siyasal konumlanması, istihbarat faaliyetleri için oluşturulan yeni kurumlar ve imparatorlukta yaşayan her etnik unsurdan tahvil edilen İttihatçı üyeler, basın yayım faaliyetleri, Türkçülük ve İslâmcılık yanında daha geniş manada İttihad-ı İslâm gibi imparatorluğu bir arada tutan son derece kritik ve temel dinamikler konusunda yapılan çalışmaların tamamında bu sessiz ve vakur devlet adamının izlerini görmektediriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun belki de en kötü döneminde iktidara gelmiş son derece şanssız bir kadronun yetenekli bir orkestra şefi konumunda olan Talat Paşa, yakın tarihimizde ne yazık ki hak ettiği değeri görememiştir. Bu durum vatanseverliği ve cesareti yanında kabiliyetiyle öne çıkmış Enver Paşa açısından da benzerlikler taşımaktadır. İttihat ve Terakki kadrolarının devletler tarihi açısından son derece kısa sayılabilecek bir dönemde ortaya koymuş oldukları siyasal ve idari performans bir yana, Türkçülük ve İslâm konularındaki sarsılmaz irade ve politikalarının yeni nesillere doğru ve tarafsız anlatılmasının zorunluluğu burada bir kez daha vurgulanmalıdır. Özellikle iktidara gelişlerinin hemen ardından II. Abdülhamit'in diplomatik alanda uygulamaya koyduğu İttihad-ı İslâm siyasetini bir adım daha ileriye taşıyarak fiile dönüştürdükleri çoğu tarihçi tarafından bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde görmezden gelinmektedir. I. Dünya Savaşı'ndaki rolü ve Prens Sabahaddin'in savaştan kaçınılması hususunda, padişah dışında doğrudan Talat Paşa'yı muhatap almış olması, onun devlet ve İttihat ve Terakki nezdindeki güç ve önemine işaret etmektedir. Ancak, şu ana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girişiyle ilgili olarak yapılmış sayısız yayım ve kitapta vurgulandığı üzere, *savaştan kaçınılabilirdi* fikrinin hiçbir tutarlı yanı yoktur. Nitekim söz konusu savaşın, doğrudan Osmanlı toprakları üzerinde ve bu toprakların paylaşılması için çıkmış olduğu, aradan yüz yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ söz konusu topraklar üzerindeki paylaşım meselelerinin devam ettiği gerçeği görmezden gelinmektedir. İttihatçı liderler kaçınılmaz sonu görmelerine rağmen bu hususta imparatorluğun her köşesindeki var oluş mücadelelerine çaresizce devam ettiler. Trablusgarp, Suriye, Balkanlar, Kafkaslar ve Çanakkale cephelerinde göstermiş oldukları olağanüstü direnişler ve almış oldukları tedbirler, I. Dünya Savaşı'nın savaşının kazanılmasına yetmese de Millî Mücadele ruhunun uyanmasına ve her anlamda Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan Çanakkale Savaşları sırasında Enver Paşa komutasın-

daki ordularımızın kazandığı tarihî zaferlerin İttihatçıların başarı hanesine yazılmamış olmasının ve bunun pek çok yerli araştırmacı tarafından kasıtlı olarak görmezden gelinmesinin tarihî gerçeklikler açısından izahı mümkün değildir. Bu çerçevede savaş devam ederken İngilizler tarafından İttihatçıları karalamak üzere ortaya atılan propagandalara da itibar edilmemesi gerekmektedir. Nitekim Vatikan Arşivleri arasında yayımlanmış veya yayımlanmayı bekleyen binlerce arşiv belgesi hem Enver Paşa hakkındaki hem de İttihatçı kadrolara ilişkin ön yargıları ortadan kaldıracak önemde ve açıklıktadır. Benzer şeklide Kutü'l-Amare'de Enver Paşa ve amcası Halil Paşa idaresindeki Osmanlı ordusunun her yönden üstün İngiliz ordusuna karşı kazanmış olduğu büyük zaferin daha yeni yeni anlaşılma ve kutlanmaya başlanması yukarıdaki tespitlerimizin haklılığını desteklemektedir.

Diğer yandan dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından planlanan ve uygulamaya konulan 1915 Ermeni Sevk ve İskân Kanunu, onun ne denli yetenekli ve ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. İmparatorluk birçok cephede mücadele ederken ülke içerisindeki Ermenilerin Rusya'nın kışkırtmasıyla Anadolu'da bağımsız bir devlet hayaline kapılarak yapmış oldukları taşkınlık ve cinayetlere Talat Paşa'nın seyirci kalamayacağı aşikârdır. Anadolu'nun asırlardır Türk-İslâm yurdu olduğunu iddia eden Talat Paşa, tüm sorumluluğu üzerine alarak Ermeni devleti senaryolarına geçit vermemiştir. Bu yönüyle Anadolu'nun sonsuza kadar Türk-İslâm yurdu olarak kalmasında emeği ve rolü büyüktür. Talat Paşa bu kararları alırken de iddia edildiği üzere bir soykırım olayına meydan vermemiştir. Ancak üzülererek belirtmeliyiz ki ülkemizde 1915 Ermeni Olayları üzerine yapılan çalışmalarda Talat Paşasız bir anlatım dilinin kullanıldığı görülmektedir. Yani Talat Paşa ismini zikretmeden, olaylar sırasındaki tutum ve görüşlerini ele almadan Ermeni olaylarının açıklanmaya çalışılması gibi tuhaf ve muğlak bir tarih yazımı ortaya çıkmıştır. Oysaki Batı'da sözde Ermeni soykırım iddialarının merkezinde ve hedefinde bizzat Ta-

lat Paşa vardır. Ermeni lobilerinin hâlâ büyük bir kin ve nefretle saldırdığı Talat Paşa'ya, ülke olarak sahip çıkmak tarihi gerçeklikler dışında en azından bir vefa meselesi olmalıdır.

Ülkemizde birçok kez yetersiz ve şansız ilmî çalışmaların objesi olan Talat Paşa'nın İttihatçı kadrolar marifetiyle uygulamaya koyduğu politikalarının etkileri günümüzde de devam etmektedir. Onun hakkında yabancılar tarafından ortaya konulan yeni çalışmalarda öne çıktığı üzere Talat Paşa, *Modern Türkiye* fikrinin hayata geçirilmesinde çok önemli bir role sahiptir. Nitekim 1915 Ermeni Sevk ve İskân Kanunu ile Anadolu'da bir parçalanmaya müsaade etmemesi, yurtdışına çıkışından ölümüne kadar geçen sürede Millî Mücadele'nin sevk ve idaresini üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya vermiş olduğu açık ve samimi destek yukarıdaki iddialarımızı doğrular mahiyettedir.

Elinizdeki bu kitap İttihat ve Terakki Dönemi'ne ilişkin olarak farklı birçok problemi ele almakla birlikte, bir yandan İttihatçı kadrolara ilişkin toplumdaki yanlış inancı ortadan kaldırmakta; diğer yandan İttihat ve Terakki'nin uygulamış olduğu politikaların, bir kısmının hatalı ancak önemli bir bölümünün de son derece ihtiyatlı ve isabetli olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Yunan tehdidine karşı Osmanlı denizaltı gücünün artırılması çabaları, Cemal Paşa'nın Suriye'de tesis ettiği otoriter idare tarzı, II. Meşrutiyet döneminde siyasallaşma eleştirilerine maruz kalmış İstanbul Muhafızlığı, son olarak hâlâ tartışılan Cemal Paşa suikastı ile ilgili en kapsamlı bilgiler ve tespitler okuyucuların dikkatini çekecek düzeydedir. Bu sayede yakın tarihimiz üzerine yapılacak yeni araştırmalara, her türlü ön yargılardan uzak olarak farklı bir bakış açısı kazandıracağımızı umut etmekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI'NA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçlü lider kadrosundan Cemal Paşa, Birinci Balkan Savaşlarına Miralay (Albay) rütbesiyle *Konya Redif Fırkası Kumandanı* olarak katılmıştır. Cemal Paşa, Birinci Balkan Savaşlarının en ağır yenilgilerinden olan Kırklareli ve Pınarhisar-Vize mağlubiyetlerini yaşamak bahtsızlığına uğramıştır. Mağlubiyetin ardından Şark Ordusu Kumandanlığı, Cemal Paşa'yı Kırklareli-Vize Hattı üzerindeki Osmanlı ordularının ricat hareketini düzenlemekle görevlendirmiştir. Bozguna uğramış birliklerin Çatalca Hattı'na geri çekilmesinde önemli rol oynayan Cemal Paşa, 3 Kasım 1912'de fırkasından sağ olarak kurtulanlarla birlikte IV. Kolordu Kumandanı Hakkı Paşa emrinde savaşa katılmıştır. Ancak düşmanın taarruz harekâtı devam ettiği için söz konusu kolordu birlikleriyle birlikte Istıranca istikametine doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Cemal Paşa ve birlikleri ancak 6 Kasım'da Istıranca'ya ulaşabilmiştir. Ordunun perişanlığına bizzat şahitlik eden Cemal Paşa, bu tecrübelerini, 6 Kasım 1912'de III. Kolordu Kumandanlığı'na bir rapor hâlinde arz etmiştir. Toplam üç sayfa ve altı maddeden oluşan söz konusu raporda mağlubiyetin ana sebepleri ve alınması gereken önlemler açık bir şekilde belirtilmiştir.

¹ Makalenin daha önce yayınlanmış adresi şu şekildedir: *Yeni Türkiye Rume-
li-Balkanlar Özel Sayısı*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Haziran 2015, Sa. 68,
s. 3474-3481

Cemal Paşa, Birinci Balkan Savaşları ile ilgili düşüncelerini söz konusu resmî raporun dışında yakın gazeteci dostları Fransız Georges Remond ve Alain de Penennrun ile de paylaşmıştır. Söz konusu görüşmede anlatılanların tamamı *Sur Les Lignes de Feu* (Ateş Hatlarında) adı altında, 1914 yılında Paris'te kitap olarak basılmıştır.² Ayrıca görüşmede geçenlerin küçük bir kısmı ise Georges Remond'un *Mağluplarla Beraber* isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Cemal Paşa'nın Birinci Balkan Savaşlarına bizzat katılması, savaşla ilgili düşüncelerini resmî raporlarla yetkili makamlara aktarması ve bu düşüncelerini ayrıca yabancı basın mensuplarıyla paylaşması yakın tarihimizin aydınlatılması açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızda Cemal Paşa'nın hem 6 Kasım 1912 raporunu hem de Fransız gazeteci ile yapmış olduğu mülakatın ayrıntılarına yer vererek genel bir değerlendirme de bulunmayı amaçlıyoruz.

CEMAL PAŞA'NIN KONYA REDİF FIRKASI KUMANDANLIĞI'NDA GÖREV ALMASI

Cemal Paşa, 1912 Ağustos ayı ortalarına doğru Bağdat Valiliği'nden ayrılıp İstanbul'a döndüğü sıralarda Balkanlar'da önemli gelişmeler yaşanıyordu. Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'dan oluşan Balkan ittifakı, 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdi. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti biraz gecikmeli olarak, 16 Ekim 1912'de adı geçen Balkan ülkelerine karşı harp kararı almıştı.³ Cemal Paşa daha, 1 Ekim 1912'de genel

² Georges Remond-Alain De Penennrun, *Sur Les Lignes De Feu (Le Carnet de Champ de Bataille Du Colonel Djemal Bey) De Kırk-Kilis A Tchataldja*, Paris 1914.

Balkan Savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. II/1, II/2; Y. Hikmet Bayur, *Balkan Savaşları Birinci Balkan Savaşı*, C. I-II, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1999; Leon Troçki, *Balkan Savaşları*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1995; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi*, C. I-II,

seferberliğin ilanı sırasında Harbiye Nezareti'ne başvurarak artık valilik gibi sivil görevlerde bulunmak istemediğini, bunun yerine orduda aktif bir görevde istihdam edilmesini talep etmişti. Onun bu talebi Harbiye Nezareti'nce uygun görülüş ve 3 Ekim 1912'de Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'na tayini gerçekleştirilmişti.⁴ Cemal Paşa'nın Fırkası, III. Kolordu Kumandanı Abdullah Paşa'nın başkanlığındaki Şark Ordusu'na bağlı olup Konya, Seydişehir ve Karaman Redif Taburları'ndan oluşmaktaydı.⁵ Dokuz taburluk firkanın üçü Yemen'de bulunduğu için Cemal Paşa'nın emrinde sadece altı tabur ve çok az sayıda topçu birlikleri bulunmuş olacaktı. Bu olumsuzluğa rağmen heyecanını kaybetmeyen Cemal Paşa, Konya'ya çektiği telgraflarla birliklerin derhâl hazırlanıp yola çıkarılmalarını istemiştir. Bu arada Çerkezköy'e giderek IX. Kolordu Kumandanı Hakkı Paşa ile görüşmelerde bulunmuş ancak harekât planının henüz hazır olmadığını öğrenince büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır.⁶

Konya Redif Fırkası'nın ilk birlikleri, 16 Ekim'de Kırklareli yakınlarında Saray'ın birkaç kilometre güney batısındaki Büyük Ma-

Ankara 1993; Mahmut Muhtar Paşa, "Balkan Harbi Hezimet", *BTDD*, S. 4, Haziran 1985, s. 39-46; Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Yayına Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), Arma Yay., İstanbul 1994, s. 137-156; H. Cemal, *Tekrar Başımıza Gelenler*, (Yayına Haz. Murat Çulcu), İstanbul 1991.

Behçet Cemal, "Başlarken", Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 15-16; *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; Ziya Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar...*, s. 184. Cemal Paşa'nın Deniz Arşivi'nde bulunan Künye Defteri'nde Balkan Savaşlarına katılmıştır ibaresi bulunmakta ancak Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'ndan bahsedilmemektedir. Dz.KK, Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2.

ATASE Arşivi, K. 536, D. 1, F. 3-11, 20 Teşrin-i evvel 1328 (2 Kasım 1912). Şark Ordusu, 18 Ekim-16 Kasım 1912 tarihleri arasında Kırklareli-Süloğlu ve Pınarhisar-Lüleburgaz Muharebelerini gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922) Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara 1993, s. 18-20.

Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16.

nika köyüne ulaşmış,⁷ kendisi de derhâl bu köye gelerek birliğinin başına geçmiştir. Cemal Paşa, redif fırkası kumandanı olması sebebiyle daha çok cephe gerisi işleriyle uğraşmıştır. Bu yüzden cephede çarpışan birlik komutanları, savaşın gidişatı ve malzeme ihtiyaçları hususunda Cemal Paşa ile sürekli irtibat hâlinde bulunmuşlardır.⁸

Cemal Paşa, Balkan Harbi'nin en ağır yenilgilerinden olan Kırklareli ve Pınarhisar-Vize mağlubiyetlerini yaşamak bahtsızlığına uğramıştır.⁹ Mağlubiyetin ardından Şark Ordusu Kumandanlığı, Cemal Paşa'yı Kırklareli-Vize Hattı üzerindeki Osmanlı ordularının ricat hareketini düzenlemekle görevlendirmiştir.¹⁰ Bozguna uğramış birliklerin Çatalca Hattı'na geri çekilmesinde önemli rol oynayan Cemal Paşa, 3 Kasım 1912'de fırkasından sağ olarak kurtulanlarla birlikte IV. Kolordu Kumandanı Hakkı Paşa emrinde savaşa katılmıştır. Ancak düşmanın taarruz harekâtı devam ettiği için söz konusu kolordu birlikleriyle birlikte Istaranca istikametine doğru çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹ Cemal Paşa ve birlikleri ancak 6 Kasım'da Istaranca'ya ulaşabilmiştir.¹²

⁷ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16. Cemal Paşa yaklaşık üç gün sonra, 19 Ekim 1912'de miralaylığa (albay) terfi etmiştir. Dz.KK, Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2. Ancak oğlu Behçet Cemal bu konuda, 6 Ekim 1912 tarihini göstermiştir. Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-16. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 33-2, 34, 18 Teşrin-i evvel 1328 (31 Ekim 1912); F. 9, 10-1, 10-2, 12 Teşrin-i evvel 1328 (25 Ekim 1912); F. 39, 19 Teşrin-i evvel 1328 (30 Ekim 1912). Cemal Paşa'ya yalnızca cephane ve batarya istekleri değil aynı zamanda hayvan ihtiyacı da bildirilmiştir. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 20, 16 Teşrin-i evvel 1328 (29 Ekim 1912).

Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16.

ATASE Arşivi, K. 536, D. 1, F. 7-1, 11 Teşrin-i evvel 1328 (24 Ekim 1912). Şark Ordusu Kumandanlığı altı gün sonra yayınladığı bir emirle, Hasan İzzet Paşa'yı da ricat konusunda Cemal Paşa'ya yardımcı olarak görevlendirmiştir. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 27, 30, 17 Teşrin-i evvel 1328 (30 Ekim 1912).

Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi*, C. II/2, Ankara 1993, s. 532; Ziya Şakir, ... *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, s. 184.

ATASE Arşivi, K. 536, D. 1, F. 42-1, 24 Teşrin-i evvel 1328 (6 Kasım 1912).

Cemal Paşa Başkumandanlık Vekâleti'nin emriyle, 10 Kasım'da Yassıvıran-Uzunlu, Nakkaşköy-Mahmut Paşa hatlarını savunmakla görevli IV. Nizamiye Fırkası Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. Burada hem savunma mevzilerini hazırlamış hem de savaşın gidişatı nedeniyle başlayan düşmandan kaçma olayları yüzünden moralleri bozulmuş olan askerleri toparlamaya ve motive etmeye çalışmıştır. O sırada Osmanlı ordusunu kasıp kavuran kolera salgını, Cemal Paşa'ya da bulaşmıştır. 14 Kasım 1912'de mevzileri teftiş ederken at üstünde bayılan Cemal Paşa, derhâl çadırına yatırılmış fakat ertesi gün fenalaşınca hastaneye sevk edilmesine karar verilmiştir. 16 Kasım'da Başkumandan Vekili Nazım Paşa'nın emriyle gönderilen bir trenle İstanbul'a getirilmiş, bir süre tedavi gördükten sonra yeniden eski sağlığına kavuşmuştur.¹³

CEMAL PAŞA'NIN BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI HAKKINDA FRANSIZ GAZETECİLER ALAIN DE PENENNUN VE GEORGES REMOND İLE YAPMIŞ OLDUĞU MÜLAKAT

Fransız gazeteci Georges Remond, *L'illustration* dergisi adına Trablusgarp Savaşlarından itibaren Türk askerî harekâtlarını yakından izlemiştir. Afrika'yı baştan sona dolaşan Remond, Türklere karşı hürmeti ve sevgisiyle tanınmıştır. Bu yüzden ki dönemin en ünlü yayın organlarından *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, Remond'ı, Piyer Loti'den sonra Türklere karşı muhabbeti en fazla olan Avrupalı olarak tanımlamıştır. Remond, Balkan Savaşlarında da bulunmuş ve özellikle de Lüleburgaz ve Çatalca Muharebelerini yakından takip etmiştir.¹⁴ Georges Remond'un yakın tarihimiz açısından büyük öneme sahip hatırat türü eseri *Aves les vaincus: la campagne*

¹³ Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 16-17; Abdullah Cevdet, *a.g.m.*, S. 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2077. Georges Remond ise, Cemal Bey'in 16 Kasım'da Hadımköy'e, ertesi gün de Sirkeci'ye getirildiğini belirtmektedir. Georges Remond, *a.g.e.*, s. 181.

Ayrıntılı bilgi için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

de Thrace (Mağluplarla Beraber) adıyla 1913'te yayınlanmıştır.¹⁵ *Mağluplarla Beraber*, 2007 yılında Muammer Sarıkaya tarafından Osmanlıca baskısından istifadeyle günümüz Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır.¹⁶ Georges Remond, Balkan Savaşlarındaki şahsi izlenimlerini anlattığı *Mağluplarla Beraber* isimli kitabını şu cümlelerle Cemal Paşa'ya ithaf etmiştir: "Memleketin duçar olduğu hezimetler arasında ruhi mağlubiyeti kabul etmeyen ve hakkımda hiçbir vakit şüpheye düşmeyen İstanbul Muhafızı Cemal Bey'e..." Georges Remond, İttihatçıların gerçekleştirdiği Bâb-ı Âli Baskını'nı da yakından takip etmişti.¹⁷

Cemal Paşa'nın Georges Remond ile tanışması Birinci Balkan Savaşı sırasında Çatalca Muharebelerinin ardından imza edilen ateşkes antlaşmasından sonra başlamıştır. Cemal Paşa, ateşkes antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte koleraya yakalanmış, nerdeyse ölmek üzereyken İstanbul'a getirtilerek tedavi altına alınmıştı. Remond, bu sıralarda İstanbul'a dönmüş ve bir arkadaşının vasıtasıyla Cemal Paşa ile tanışmak için hastaneye gitmiştir. Yapılan bu ilk kısa ziyaret ikili arasında sıcak bir dostluğun da başlangıcı olmuştur. Remond, Cemal Paşa'nın konuşmalarından ve özellikle de kararlı yüz ifadelerinden oldukça etkilenmiştir. Cemal Paşa'nın İstanbul Muhafızı olmasıyla birlikte ikili arasındaki görüşmeler daha da artmıştır. Remond, Cemal Paşa'nın bu görevi sırasındaki bitmek bilmeyen enerjisi ile hiç durmadan çalışmasına hayran olduğunu gizlememişti. Cemal Paşa'nın Fransa'ya olan yakınlığı ve

¹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 51–850, 23 Ağustos 1913, s. 1–2. Remond'un eserinin orijinaline ulaşamadık. Bu sebeple eserle ilgili *Tasvir-i Efkâr*'da yer alan ayrıntılı bilgilerden istifade ettik.

Georges Remond, *Mağluplarla Beraber*, (Osmanlıca'ya Çev: Hasan Cevdet), (Yayına Haz. Muammer Sarıkaya), Profil Yay., İstanbul 2007.

Konuyla ilgili olarak bkz. *L'illustration*, 3649, 1 Şubat 1913, s. 1. Cemal Paşa, Fransız basınıyla kurduğu sıcak ilişki dolayısıyla *L'illustration* dergisinin Ağustos 1913 sayısında bile yer almıştır. *Tasvir-i Efkâr*, 51–850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

sevgisi, Remond ile aralarındaki dostluğun pekişmesinde önemli rol oynamıştır.

Cemal Paşa, Remond ile samimiyetinin artmasından sonra ona Birinci Balkan Savaşları ile ilgili çok önemli açıklamalarda bulunacağını ifade etmiştir. Remond, gazeteci arkadaşı Mösyö Alain de Penennrun ile Cemal Paşa'nın Kadıköy'deki evine giderek Birinci Balkan Savaşı ile ilgili düşüncelerini öğrenmek istemişlerdir. Cemal Paşa, beş gün boyunca gece 20.00'den 03.00'e kadar süren görüşmelerde, yaşadıklarını Georges Remond ve Alain de Penennrun'la paylaşmıştır. Söz konusu görüşmelerde Cemal Paşa Birinci Balkan Savaşları ile ilgili gözlemlerini ve düşüncelerini muhtemelen savaş devam ederken tutmuş olduğu küçük notlara bakarak anlatmıştır. Remond, görüşme sırasında Cemal Paşa'nın asla hiddetlenmediğini, gayet sakin ve soğukkanlı bir şekilde değerlendirme yapamaya çalıştığını, onun bu değerlendirmelerini hayatında gördüğü en güzel tarih dersi olarak ifade etmektedir.¹⁸

Georges Remond söz konusu görüşmede anlatılanların bir cilt dolusu olduğunu söylemiş, Cemal Paşa'nın asker celbindeki düzensizlikten savaş planlarının bulunmamasına, asker üzerindeki otorite eksikliğinden düşman karşısında bocalayan askerin kaçışına kadar her şeyi anlattığını belirtmiştir. Ancak Remond, bunların sadece küçük bir kısmını *Mağluplarla Beraber* isimli eserinde zikretmektedir.¹⁹ Cemal Paşa'nın söz konusu anlatımları her iki Fransız gazeteci tarafından *Sur Les Lignes de Feu (Ateş Hatlarında)* adı altında, 1914 yılında Paris'te kitap olarak basılmıştır. Cemal Paşa'nın oğlu Behçet Cemal de *Hatıralar*'ın 1959 baskısında "Başlarken" isimli makalesinde böyle bir eserin varlığından ve içeriğinden bahsetmektedir.²⁰

¹⁸ Georges Remond, *a.g.e.*, s. 171-174.

Georges Remond, *a.g.e.*, s. 171-182.

Behçet Cemal, *a.g.m.*, s. 15-17. Ancak *Sur Les Lignes de Feu (Ateş Hatlarında)* isimli esere ulaşamadık. Söz konusu eserin Türkçeye çevrilmesi ile Birinci Balkan Savaşlarına ait karanlıkta kalmış pek çok konuya açıklık getirileceği inancındayız.

Remond'un *Mağluplarla Beraber* isimli eserinde Cemal Paşa; Balkan Savaşlarının ilk günlerinde yaşanan strateji hatalarına, üst düzey yetkili makamların kararsızlıklarına ve belirli bir harp planının bulunmamasına ve asker toplamadaki düzensizliğe dikkat çekmiştir. Nitekim IV. Kolordu'ya bağlı Konya Redif Fırkası komutanı olan Cemal Paşa, kendisine bağlı birliklerden sadece Beyşehir taburunu toparlayabilmiştir. Kolordu Komutanı Hakkı Paşa ile iletişim kurmakta zorlandığından taleplerinin karşılanmadığından ve planladığı işlere başlayamadığından yakınmıştır. Ordudaki düzensizlik o kadar ileri derecedeydi ki sadece Cemal Paşa'nın kolordusu üç kez yeniden yapılanmaya gitmiş, askerler mevcut yolların bozukluğundan, yeni yollar yapılmamasından, bilinçsizce yol yürütölmekten ve erzak eksikliğinden yorgun düşmüş durumdaydılar. Ordu, dört saatte ancak 6 km ilerleyebiliyordu. Askerlerin henüz nerde ikamet edecekleri, nasıl beslenecekleri bile belli değildi. İşin daha da vahim kısmı ise yolda rastlanılan çoğu birlik komutanı savaş ilan edildiğinden bile haberdar değillerdi. Cemal Paşa'ya göre *Türk ordusu bu hâliyle daha savaşa başlamadan mağlup olmuş* durumdaydı. Orduda ne intizam ne eğitim ne de atış talimi vardı. İşte savaşa bu şekilde karmaşayla başlanmıştı. Cemal Paşa, Kolordu Komutanı Hakkı Paşa ile görüşme yaptığını, Hakkı Paşa'nın kendisine savaşa girildiğine dair resmî emri gösterdiğini ancak bu emirden Kolordu'ya mensup çoğu komutanın haberdar olmadığını söylemiş ve Hakkı Paşa'ya şu sözle karşılık vermiştir: "Ancak Paşa, mağlup olacağız!"

Savaşın başlamasıyla birlikte Cemal Paşa'nın haklılığı ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa orduda yaşanan çekilme ve panik havasını şu cümlelerle anlatmaya çalışmıştır:

Sonra I. Kolordu'nun geri çekilmesi ile Prens Aziz Tugayı'nda korku ve panik içinde firar başladı. Prens Aziz, İnce'de refah ve rahatla yerleşmiş sabah kahvaltısını yapıyordu. Askerler Kırklareli'ne doldular. Birdenbire bozgunluk göröldü. III. Kolordu'nun arabaları sokaklardan dörtlüye geçiyorlardı. Korkmuş olan halk kaçıyordu.

Müthiş bir düzensizlik hâkimdi. Bir dakika içinde bütün askerler kayboldular. Hakkı Paşa çıldıracaktı. Ben Kara-ağaç'ta karşı koymak için gerekli tedbirleri tamamlamak istiyordum. Ancak başarılı olamadım. Çünkü işte Bulgarlar geliyor, herkes başının çaresine baksın şeklinde işitilen bir ses üzerine yanımda asker, top, tabur kalmadı. Askerler, koşumları kesip atlara biniyorlar, topları ve arabaları bırakarak 'İşte Bulgarlar geliyor!' diyerek bağıra bağıra ve ağlaya ağlaya kaçıyorlardı. Elimde tabanca olduğu hâlde ortaya atıldım. Yanımda bulunanları tehdit ediyordum. Yine de tabancamı ateşleyemiyordum. Çünkü korku ve dehşet daha da artarak çatışma çıkabilirdi. Zifiri karanlık vardı. Gece arkamda bir silah patladı. İki üç el daha atıldı. Bu bir işaretti. Her yönden silahlar patlamaya başladı. Bağırtilar, silah sesleri, gürültüler; cehennemî bir hâl ki sona ermiyordu... Bir borazan bulabildim ve ateş kesilmesi için birkaç defa boru çaldıysam da faydası olmadı. Boru çalındıkça silah sesleri artıyordu. İnanılmaz şeyler görüyordum. Kadınlar, çocuklar askerlerin ortasında kaçıyorlardı. Askerler adeta deli olmuş gibiydiler. Hep herkes başının çaresine baksın diye bağırıyor ve havaya ateş ediyorlardı. Yanımda yüz kadar kaçmak istemeyen asker vardı. Onlara şöyle seslendim: 'Çocuklarım! Biz sonuna kadar burada savaşaacağız...' Bu sırada oradan geçmekte olan bir subay Bulgarların Hasanbeyli'ye geldiklerini ve karşı koymanın faydasız olduğunu söyledi. Etrafımızda yenilmiş bir ordu, büyük bir düzensizlikle Yana'ya doğru kaçıyorlardı. Evet, direnmek faydasızdı. Geri çekilmek için emir verdim... Yana'nın ilerisinde bana refakat eden arkadaşlarla beraber yolu kaçan askerlere kapadım. 'Edepsizler! Nereye gidiyorsunuz? İstanbul'a kadar kaçacak mısınız? Bu vatani, bu toprakları böyle bırakacak mısınız?' diye bağırıyordum. Çoğu o kadar yorulmuştu ki durur durmaz yere uzandılar. Diğerleri şöyle söylüyorlardı: 'Kimse bize böyle söylemedi. Yoksa biz savaştan kaçmazdık. Bize geri çekilmek için emir verdiler, biz de itaat ettik.'

Birkaç saat içinde 10.000 kişiden fazla asker topladım. Çoğu çamur içinde yorgundular. Bu sırada oradan geçmekte olan Mahmut Muhtar Paşa, kendisiyle birlikte

Pınarhisar'a kadar beraber gelmemi emretti. Korku ve paniğin Kırklareli'nden Çorlu'ya kadar yayıldığını söylüyordu... Bundan sonra askerleri düzen altına almak için uğraşıyorduk. Yollar, köyler, taburlarını bulmak istemeyen ve açlıktan ölmek üzere olan askerlerle dolmuştu. Ben bir gruptan diğerine koşuyor, bağırıyor subay ve askerleri toplamaya çalışıyordum. On gün boyunca adeta hiç uyumamıştım. Artık kuvvetim tükeniyordu. Bu kadar bozuk olan bir orduyu ne kadar mümkünse o kadar düzelttirdik. Askerlerin manevi güçleri biraz yerine gelmeye başladı.

Doğanca ve Çongara'da 29 ve 30 Ekim'de müthiş savaşlar yapıldı. Süngü muharebeleri aralıksız devam ediyordu. 30. günü bizimkiler öğleye doğru çekilmeye başladılar. Önce savaş hattından iki-üç kişi kaçtı. Sonra on, yüz oldular. Kaçmak için Sancakdere üzerinde bir köprüyü geçmek gerekiyordu. Ben köprünün başını tuttum. Biri benim üzerime doğru geldi. 'Dur!' dedim. 'Hayır, durmam!' diyerek atladı. Hemen tabancamın tetiğini çektim. Başından giren bir kurşunla öldü. Arkasından arkadaşı da atladı. Ben ateş ediyordum. Bir kurşun onun göğsünden girerek omzundan çıktı. Diğerleri tereddüt ediyorlardı. Ben yanımda bulunan subaylarla beraber onların üzerine atıldım. Tehdit ve teşvik ediyordum. Sonunda durdurabildik. Etrafımızda 1.200'den fazla asker toplandı. O sırada bir çavuşun yedek asker alayı bayrağını taşımakta olduğunu gördüm. Atımdan atladım ve bayrağı açarak 'Şu sancak altında benimle beraber ölmek isteyenler arkamdan gelsin!' diye bağırdım. Hepsi atıldılar. 'Çok yaşa!' sesleriyle beraber yürümeye başladık. Bizi gören diğer askeri birlikler de savaş hattı üzerinde 3 km kadar ilerlediler ve saat 2 gibi almak için iki gündür uğraştığımız tepeyi ele geçirdik."²¹

Cemal Paşa konuşmasının bu bölümünde ise askerlerin dışında, büyük komutanlarda şahit olduğu üzülmeye değer diğer hatalardan bahsetmiştir:

²¹ Georges Remond, *a.g.e.*, s. 175-179.

“1 Kasım 1912’de askerlerimizdeki düzensizliği gördüğüm zaman ağlamıştım. Askerlerin moral güçleri tükenmişti... Bu olumsuzluklar devam ederken Mahmut Muhtar Paşa, saat 4’e doğru muhteşem bir saldırı gerçekleştirerek Pınarhisar istikametinde bulunan 300 m yüksekliğindeki bir tepeyi ele geçirdi. Saat 7 de iki taraftan ateş kesildi. Ortılığı savaşın gürültüsünden daha kasvetli bir sükûnet kapladı. Birdenbire gökyüzüne doğru kırmızı bir alev görüldü. Poyralı Köyü yanıyordu. Bütün savaş hatında top ve tüfek ateşi şiddetle başladı. Bizimkiler bıçak ve süngüyle ‘Allah Allah!’ sesleriyle, Bulgarlar ise ‘Hurra!’ diye bağırıyorlardı. Yangının kızılığından, o sırada her taraftan çekilmekte olan askerlerin sayısının artmakta olduğunu görüyordum. Bizim askerlerin kaçmakta olduğunu anladım. Ölümden kurtulmak için birbirinin üzerinden atlayarak delicesine kaçıyorlardı. Atımı bunlara doğru sürdüm. ‘Nereye Gidiyorsunuz? Durun! Hangi taburdansınız?’ diye sordum. Tuhaf olan şu ki bazıları Kalaycık taburu diye cevap veriyorlardı. ‘Durun alçaklar!’ dedim. Birisinin kolundan tuttum. ‘Bulgarlar bize ateş etmeksizin gayet yakın geldiler. Peri ve cinler gibi metrislerimize girdiler. Dörtte birimiz kadar olmadıkları hâlde çoğumuzu öldürdüler!’ sözleriyle onları durdurmak istiyordum ancak mümkün olmadı. Hepsî ‘Allah Allah!’ diyerek korku ve panik içinde kaçıyorlardı. Kırklareli’nde olduğu gibi yağın yağmur altında yenilgi devam ediyordu...”²²

Cemal Paşa konuşmasının devamında geri çekilme, açlık yorgunluk, ümitsizlik ve vatanın kaybedilmesinden kaynaklanan keder ve çalkantıya rağmen ordunun tekrar düzeltilmesi için yapılan teşebbüslerden bahsetmiştir. Ayrıca Çatalca’ya gelerek savunma hazırlıkları yapmaya başlamak istediğini ancak bu sıralarda koleraya yakalanmış olması sebebiyle gerçekleştiremediğini ifade etmiştir.

Balkan Savaşları devam ederken ülke içerisinde önemli siyasi gelişmeler yaşanmaktaydı. 30 Ekim 192’de kurulan Kâmil Paşa

²² Georges Remond, *a.g.e.*, s. 179-181.

Hükûmeti, Büyük Kabine aleyhindeki faaliyetlerinden dolayı İttihatçılar hakkında soruşturma başlatmıştı. Hastalıktan yeni kurtulmuş olan Cemal Paşa, bu soruşturma çerçevesinde tutuklanarak Sıkıyönetim Mahkemesi'ne çıkartılmıştır. Ancak Mahkeme Başkanı İsmail Kâmil Paşa, Cemal Paşa'nın suçsuzluğuna kanaat getirerek tahliyesine karar vermiştir.²³ Cemal Paşa, serbest kaldıktan sonra Çatalca'daki IV. Nizamiye Fırkası'nın başına geçmiş ancak 26 Aralık 1912'de *İstanbul Menzil Müfettişliği ve Ordu Reisliği* görevine atanması dolayısıyla yeniden İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.²⁴

CEMAL PAŞA'NIN BİRİNCİ BALKAN SAVAŞI'NA İLİŞKİN 6 KASIM 1912 TARİHLİ RAPORU

Cemal Paşa, Birinci Balkan Savaşlarıyla ilgili düşüncelerini, 6 Kasım 1912'de III. Kolordu Kumandanlığı'na bir rapor hâlinde arz etmiştir. Toplam üç sayfa ve altı maddeden oluşan söz konusu raporda mağlubiyetin ana sebepleri ve alınması gereken önlemler şu şekilde sıralanmıştır:

“Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na:

- Kış mevsiminin başlaması, esasen yolsuz olan memleketimizde harekâtı icra eden ordumuz, zaten pek noksan olan geri hizmetlerinin büsbütün akim kalması nedeniyle her türlü muavenet-i tıbbiyeden mahrum olarak mahvolmuşlardır.
- Ordunun kuvve-i asliyesini teşkil eden redif taburların da ancak her bölükte bir zabıt (subay) bulunduğu, bazıında ise hiç zabıt olmadığı gibi efradın üçte ikisinden fazlası hiç silah kullanmamıştır. Zerre kadar talim ve terbiye görmemiş efraddan mürekkep olması ve topçu ate-

²³ *Nevsâl-i Osmani*, İstanbul 1330, s. 289; M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 305-306.

Nevsâl-i Osmani, İstanbul 1330, s. 289; *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Ayrıca bkz. M. Şükrü Hanioğlu, “Cemal Paşa”, *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 306; “Cemal Paşa”, *Anabritanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, s. 369; Ziya Şakir, ... *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, s. 184.

şi altında süratli harekâtı bilmediklerinden cüz-i telefât verir vermez hemen perişaniyete duçar olmalarıdır. Bu husus pekiyi öğrenilmediğinden bu gibi fırsatlardan pek büyük istifade edilmemiştir.

- Muharebenin son günlerinde Anadolu askeri arasında garip bir hâlet-i ruhiye görölmeğe başlandı. Bu da Anadolu'daki dört vilayetin kendilerine kâfi olduğu, beyhude yere Rumeli için kan döktüklerini yekdiğerine söylemeleri ve ricat eden efradın uğradıkları köylerde düşmanın baskın yaptığı ve kumandanın kaçmak için emir verdikleri gibi birtakım yalan yayın yapmaları can alıcı noktadır.

- Eski Poluz Meydan Muharebesi'nden sonra vaki olan hezimet üzerine Kırklareli'de ikinci bir mukavemete kalkışılması kıtaatı büsbütün perişan eylemiş ve bundan sonra kıtaatça ricat istikametlerinin bilinmemesi yüzünden efrad karma karışık muhtelif istikametlere çekildiğinden esasen kuvve-i maneviyesi mahvolmuş, yorgun ve aç, teçhizatını kaybetmiş bulunan bu döküntü efradı, nizamiyede bilahare toplanarak yeniden teşkil olunan kıtaatı, Poyralı ve Çonfara civarında vaki olan Günlük Meydan Muharebesi'nde yine henüz harbe giren efradı redifeden daha ziyade cansiperane hizmette bulunmuşlardır. Ezcümle, Erikler Muharebesi'nde pek fedakarane muharebe ederek düşmanı püskürtmeğe muvaffak olan kolordum, sol cenahın perişanâtı üzerine ricata mecbur kalan VII. Fırka kıtaatı Çerkez efradından %70 zabitin de telefâtını engellemişlerdir. Binaenaleyh, iki kere meydana muharebesine giren nizamiye kıtaatından bile artık bir hizmet beklemek boşunadır. Netice, Başkumandanlık eğer Çatalca hattını bir kere daha belirli bir zamana bırakmayı denemek istiyorsa gelecekteki felaketin nazar-ı dikkate alınmasını bilhassa rica ederim.

Kuvve-i maddiye ve maneviyesi mahvolmuş olan kıtaatın Çatalca hattı gerisine hemen çekilerek muharebe tesiri haricinde, iyi seçilmiş noktalarda tesis kılınacak içtimagahlarda alıkonulması ve buralarda inşa olunacak baraka zemininin de mevcut köylerde barındırılması, karınlarının doyurulması, teçhizatlarının ikmali, elbise ve

çamaşır itası velhasıl kuvve-i maddiyelerinin iadesi sayesinde maneviyetlerinin takviyesi ve Dersaadet'den celp olunacak tüfenkçiler vasıtasıyla silahlarının temizlenmesi ve temini.

Çatalca Hattı müdafaası, vesait-i hazıra-i fenniye'nin tamamı kullanılarak tahkim olunmalıdır. Bilhassa kıtaat hattı arasındaki 2 km'lik engelli alan temizlenmeli, iki fırka buraya yerleştirilmeli ve bilhassa Dersaadet'ten tedarik edilmesi ihtimali yüksek olan tel ile uç hatları ilerisinde hemen tel örgüleri inşa edilmelidir. Kıtaatta bulunanlar, vesait-i projektör ve tenvir tabancalarının mevcut olduğunu görürlerse, hiç şüphesiz burada düşmana karşı kuvvetli bir mukavemetin mümkün olabileceğini anlayacaklar, böylece geri dönecek kuvvetler yeniden takviye edilebilecektir. Hat, kuvvetlendirilmiş mevzi hâinden başlayarak bir kale gibi tahkim edilmelidir. Düşmanın takip edeceği istikamet üzerindeki barınabileceği köyleri ve iâşesini temin edebileceği levazım bölgeleri tamamen yakılıp mahvedilecek olursa kuvve-i maddiye ve maneviyesi sarsılmamış taze kıtaatla işgal edilmesi lazım gelen hatt-ı müdafaâ karşısına bitap bir hâlde gelecek olan düşman haftalarca oyalanacak, mevkillerinin fark edilmesi ve aydınlatma vasıtalarının mevcudiyetinden dolayı gece hücumlarında bulunması adeta imkânsız olacak ve bu zamana kadar tanzim ve teşkil olunacak gerideki kıtaatlarla birlikte düşman üzerine yüklenmek mümkün olacaktır.

Konya Redif Fırkası Kumandanı Miralay Ahmet Cemal.²⁵

Bu hükümlerden de anlaşılacağı üzere, Cemal Paşa ordudaki teçhizat eksikliğini, zamanlama hatasını, strateji yanlışlığını ve askerlerin iyi eğitim almamış olmalarını acı bir şekilde dile getirmiştir. Ancak o, bütün bu olumsuz şartlara rağmen inancını kaybetmemiş

²⁵ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 1, F. 42-1, 42-2, 24 Teşrin-i evvel 1328 (6 Kasım 1912).

ve gerekli düzenlemelerin yapılması hâlinde düşmanın ileri harekâtının durdurulabileceğini de özellikle belirtmiştir.

Tarihimizde mağlup olduğumuz savaşlara pek önem vermeyiz. Hatta tarih kitaplarımızda bu savaşların üzerinden hızla geçilmekte ve mümkün merteye unutturulmaya çalışılmaktadır. 1912'de başlayan Birinci Balkan Savaşı sadece yakın tarihimizin değil bütün Türk Tarihi'nin gördüğü en büyük felaketlerdendir. Milyonlarca Türk-Müslüman vatandaşımız yaşadıkları topraklardan göçe mecbur edildi. Topraklarını terk etmek istemeyen yüz binlerce vatandaşımız acımasızca katledildi. Ne yazık ki yaşadığımız mağlubiyet ve utanç nedeniyle bu acıları görmezden gelmeye hatta üzerini örtmeye çalıştık. 1915 Ermeni Olaylarının konuşulduğu bir ortamda Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan insanlık suçlarının hiç gündeme getirilmemiş olması oldukça düşündürücüdür.

Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan toprak ve can kayıpları aynı zamanda büyük bir toplumsal sarsıntıya yol açmıştır. Nitekim İttihatçıların bu tarihten sonra vatan kavramı konusunda hassaslaşmış olmalarında ve ülke yönetimiyle ilgili almış oldukları tarihî kararlarda bu sarsıntının izlerini görmek mümkündür.

Cemal Paşa'nın Konya Redif Fırkası Komutanı olarak Birinci Balkan Savaşlarına bizzat katılması, Kırklareli ve Pınarhisar-Vize mağlubiyetlerini yaşaması, savaşıyla ilgili düşüncelerini resmî raporlarla yetkili makamlara aktarması yakın tarihimizin aydınlatılması açısından büyük önem taşımaktadır. Cemal Paşa'nın 6 Kasım 1912 tarihli raporunda Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan mağlubiyetlerin sebepleri ayrıntılı bir şekilde belirtildiği gibi dikkat çekici çözüm önerileri de açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Cemal Paşa, Birinci Balkan Savaşı ile ilgili düşüncelerini söz konusu resmî raporun dışında yakın gazeteci dostları Fransız Georges Remond ve Alain de Penennrun ile paylaşmıştır. Yapılan görüşmede anlatılanların tamamı *Sur Les Lignes de Feu (Ateş Hatlarında)* adı altında, 1914 yılında Paris'te kitap olarak basılmıştır. Birinci Balkan

Savaşlarının daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu kitabın bir an evvel Türkçeye çevrilmesi adeta bir zorunluluk hâlini almıştır. Öte yandan yukarıda bahsedilen görüşmede geçenlerin küçük bir kısmı ise Georges Remond'un *Mağluplarla Beraber*, isimli eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Nihayet Cemal Paşa'nın resmî raporlardaki görüşleri ile Fransız gazeteciler Georges Remond ve Alain de Penennrun ile yapmış olduğu mülakattaki ifadeleri bir-biriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

1913 BÂB-I ÂLİ BASKINI¹

Darbe, darbecilik insanlık tarihinin en eski zamanlarından günümüze değin farklı kültür ve coğrafyalarda, farklı isim ve yöntemlerle ortaya çıkmış bir olgudur. Meseleye insanoğlunun bitmek tükenmek bilmeyen iktidar hırsının ve devlet içindeki üstünlük mücadelesinin sonucu olarak bakmak kavram kargaşalarının önünü alacaktır. Darbecilik, haklı-haksız tartışmasından ziyade devlette güçlü olan ile olmayanın mücadelesi şeklinde algılanmalıdır. Dolayısıyla tarih boyunca genellikle devlet görevlileri ve silahlı kolluk kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Darbeciler, başarılı olmak için mutlaka iktidardaki yöneticileri öldürmek zorunda kalmışlardır. Ancak darbe başarısız olduğu takdirde, darbeciler mutlaka ölümle cezalandırılmışlardır.

Osmanlı tarihinde darbeler, merkezde rakipsiz bir askerî güç olmaları nedeniyle genelde yeniçeriler tarafından tertip edilmiştir.

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Abdurrahman Uzunaslan'ın editörlüğünde ve önderliğinde, 18 yıl önce kaleme almış olduğum "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 10, Yıl: 2004, s. 61-78 başlıklı makalenin daha önceki baskıda bulunmayan geniş bir kaynakça ile yeniden gözden geçirilip genişletilmesi ve düzenlenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Çalışma Aydın Adnan Menderes Üniversitesi tarafından hazırlanan Darbe Sempozyumu kitapçığında da yayınlanmıştır. Çalışmalarımız sırasında Fransızca metinlerin tercümesinde büyük emekleri bulunan kıymetli dostumuz ve büyüğümüz Prof. Dr. Nihat Karaer hocamıza sonsuz teşekkürlerimizi bir kez daha ifade etmek istiyoruz.

Siyasette umduğunu bulamayan devlet görevlileri ile karşı konulamaz bir güç hâline gelen yeniçeriler, darbelerin adeta baş aktörü olmuşlardır. Sultan II. Osman ve III. Selim'in tahttan indirilmeleri hadiseleri, yeniçeri darbelerine en güzel örnektir. Ağabeyi IV. Mustafa'nın emriyle öldürülmekten son anda kurtulan II. Mahmut'un 1808'de âyanlar ile imzalamış olduğu Sened-i İttifak, anayasal metin olmasından ziyade yeniçerilerden gelecek darbe korkusunun ne boyutlara ulaştığı ve devletin çaresizlikten âyanlardan medet umar bir hâle geldiğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Osmanlı tarihinin en yenilikçi padişahları arasında gösterilen II. Mahmut'un reformlarına 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra başlamış olması boşuna değildir. Ancak yeniçerilerin tasfiye edilmesi, darbe teşebbüslerini sonlandırmamıştır. Takip eden yıllarda ortaya çıkan yeni güç odakları, yeniçerilerin mirasını üstlenmekte gecikmemişlerdir. Bu güçler arasında zikredebileceğimiz Yeni Osmanlıların ve İttihatçıların darbe teşebbüslerinin arkasında silahlı kuvvetlerdeki uzantılarının olduğu unutulmamalıdır. Yeniçerilik resmen kalkmış olsa bile silahlı kuvvetlerin devletteki darbe geleneği maalesef günümüze kadar devam etmiştir.

Sultan Abdülmecit'i ve hükûmeti ortadan kaldırmaya yönelik tasarlanan ancak uygulamaya konulamayan 1859 Kuleli Vakası, açıkça bir darbe girişimidir. Takip eden yıllarda Yeni Osmanlıların meşrutiyet idaresinin tesisi için Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmiş olmaları da darbe geleneğinin devamıdır. Nihayet anayasal-parlamente sistemiyle tanıştığımız II. Meşrutiyet Dönemi'nde Sultan II. Abdülhamd'in 31 Mart Vakası bahanesiyle tahttan indirilmiş olması açıkça darbedir. İttihatçılar tarafından 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını, takip eden aylarda muhalefet tarafından tertiplenen Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü ve Mahmut Şevket Paşa suikastı darbe geleneğinin devam ettiğini göstermiştir.

İlginçtir ki Bâb-ı Âli Baskını gibi yakın tarihimizin bu kadar önemli olgusu, 2004 yılında yayınlamış olduğumuz makale dışında

herhangi bir akademik çalışmanın konusu olmamıştır. Aradan geçen on sekiz yıla rağmen konuyla ilgili ciddi bilimsel çalışmaların yapılamamış olması düşündürücüdür. Ahmet Kuyaş'ın baskın olayının 100. yılı münasebetiyle *NTV Tarih* dergisinde kaleme almış olduğu “Darbelerin Miladı Bâb-ı Âli Baskını” başlıklı makalesi akademik kaygılardan ve yeni bilgiler ortaya koymaktan uzaktır. Yakın tarihimizin en önemli olaylarının başında gelen Bâb-ı Âli Baskını'nın 2000'li yılların başında kaleme aldığımız makalemizden çok daha geniş bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi gerekirdi.

BÂB-I ÂLİ BASKINI'NA NEDEN OLAN SİYASAL GELİŞMELER

Bâb-ı Âli kelime olarak yüce-yüksek kapı anlamına gelmektedir. Halk dilinde *Paşa Kapısı* olarak da bilinir. *Paşa Sarayı*, *Bâb-ı Âsaî*, *Sadrâzam Kapısı*, *Vezir Kapısı* ve bazen de sadece *Kapı* ibaresi Bâb-ı Âli'yi ifade eden terimler olarak kullanılmışlardır. Osmanlı tarihinde XVII. yüzyıl ortalarına kadar sadrazamların kendine mahsus daireleri yoktu. Bu nedenle sadarete tayin olanlar, saraya yakın konakların birine yerleşirlerdi. İşte Bâb-ı Âli binası, önceleri eski sadrazamlardan Halil Paşa'nın kullandığı bir konaktı. Derviş Mehmet Paşa'nın 1654 yılında sadarete gelmesiyle birlikte, söz konusu konak yenilenerek, tamir edilerek ve yeri az çok değiştirilerek XVIII. yüzyıl sonlarına kadar sadrazamlara mahsus saray olarak kullanıldı. I. Abdülhamit'in tahta çıkmasıyla birlikte Bâb-ı Âli kelimesi, yalnızca Osmanlı Hükûmeti'ni ifade eden bir terim olarak yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Yabancı devletler, Osmanlı Devleti ile yapmış oldukları tüm yazışmalarda *Bâb-ı Âli* yerine bire bir İngilizceye çevirisi olan *Sublime Porte* kelimesini kullanmışlardır. Bâb-ı Âli binası, hâlen İstanbul Valiliği olarak hizmet vermektedir.²

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 349–367; Osman Ergin, “Asırlar Boyunca İmparatorluğu idare Eden Bâb-ı Âli”, *Tarih Dünyası*, 15 Ağustos 1950,

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Büyük Kabine'nin iş başına gelmesiyle iktidardan düşerek büyük bir güç kaybına uğramıştı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası üzerine 30 Ekim 1912'de dördüncü kez sadrazamlığa getirilen Kâmil Paşa tamamen İttihatçı karşıtı bir tutum sergilemişti. Zira aralık ayı başlarında önce Cemal Bey'in, ardından Talat Bey'in tutuklanarak sorgulanmaları, İttihatçı kadrolara yönelik olumsuz tutumun en bariz göstergesi olmuştur.³ Tutuklananlardan Cemal Bey, Birinci Balkan Savaşı sırasında Konya Redif Fırkası Kumandanı iken kolera hastalığına yakalanmış ve tedavi amacıyla İstanbul'a getirilmişti. Cemal Bey'in, hastalığı henüz tam olarak iyileşmeden tutuklanmış olması, Kâmil Paşa Hükûmeti'nin İttihatçı kadrolara karşı olan nefretin uzandığı boyutları gözler önüne sermektedir.⁴ Hükûmetin söz konusu uygulamaları basında da geniş yer bulmuş ve bir kısım yazar tarafından eleştirilmiştir. Bunlar arasında en tanınmış simalardan biri olan Yunus Nadi Bey, *Tasvir-i Efkâr* gazetesindeki köşesinde hükûmetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı uyguladığı yıldırma siyasetini eleştirerek Cemal ve Talat beylerin tevkif edilmelerinin haksız bir uygulama olduğunu savunmuş, İttihatçı kadrolara yönelik tutuklamaların Darülfünun öğrencilerinin nümayişi ile ilişkilendirilmesinin doğru olmadığını ve Talat Bey gibi vatanperverliğinden şüphe edilemeyecek şahısların hainlikle suçlanmasının yakışıksız olduğunu vurgulamıştır.⁵

s. 386–394; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 72, 541-542.

“Cemal Bey'in Tevkifi”, *Tasvir-i Efkâr*, 610, 23 Teşrin-i sâni 1328 (4 Aralık 1912), s. 3

“Cemal Bey'in Tevkifi”, *Tasvir-i Efkâr*, 610, 23 Teşrin-i sâni 1328 (4 Aralık 1912), s. 3

“Tevkifat-ı Siyasiye Meselesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 611, 8 Kanun-ı evvel 1328 (8 Aralık 1912), s. 1. Buna karşılık Cemil Topuzlu hatıralarında, Ekim ayı içerisinde meydana gelen öğrenci nümayişinin bizzat Talat ve Hallaçyan tarafından organize edildiğini iddia etmiştir. Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II/4, TTK Basım Evi, Ankara 1991, s. 243.

Baskın olayından çok az bir süre önce yapılan Meclis-i Vûkelâ toplantısında Dâhiliye Nazırı Reşid Bey, ülke genelindeki bütün siyasi kulüplerin kapatılması için geçici bir kanun hazırlanmasını teklif etmişti. Kâmil Paşa, Nazım Paşa, Arif Hikmet Paşa ve Gabriel Noradonkiyan Efendi gibi hükûmetin önde gelen isimleri teklife olumlu bakarlarken Şeyhülİslâm Cemalettin Efendi vilayetlerden gelecek olan belgelerin dikkate alınması gereğine işaret ederek daha temkinli olunmasını istemişti. Tam bu sırada Trabzon Valiliği'nden darbe hazırlıklarıyla ilgili evrakların bulunduğu dair bir telgraf gönderilmesi üzerine, Dâhiliye Nezareti hemen harekete geçti.⁶ Merkez-i Umumi dışında, İstanbul'daki bütün İttihat ve Terakki şubeleri birer birer kapatılmaya başlandı. İsmail Canbolat da dâhil önde gelen İttihatçılardan bir kısmının evlerine baskınlar düzenlendi. Süleyman Nazif de dâhil yakalananlar Bekir Ağa Bölüğü'ne götürülerek hapse atıldı. Tutuklama olaylarına gerekçe olarak, İttihatçıların Balkan Savaşları sırasında askerleri hükûmet aleyhine kışkırtmaları gösterildi.⁷ Hükûmetin hışmından Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları da nasibini aldı. Bu durum, Kâmil Paşa ile İtilafçılar arasındaki ilişkilerin kopmasına sebep oldu. Bunun üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası, mevcut hükûmetini devrilmesine ve Nazım Paşa başkanlığında yeni bir hükûmet kurulmasına karar vermiştir. Hatta söz konusu fırka yöneticileri düşünülen muhtemel darbenin 25 Ocak 1913 Cumartesi günü yapılmasını da karara bağlamışlardı.⁸

⁶ Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, C. III, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 148–151; Ali Canip Yöntem, “Bâb-ı Âlî Baskını'nın Bilinmeyen Tarafları”, *Yakın Tarihimiz*, C. II, Sa. 26, İstanbul 1962, s. 387–388; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 197; Şehbenderzade Filibeli Ahmet, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası* (Sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991, s. 19–20.

İ. Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, C. IV, s. 397; Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 148–150.

İttihatçılar bu durumdan haberdar olunca, kendilerinin yapacağı baskın tarihi i daha öne almak zorunda kalmışlardı. Ahmet Hilmi, *a.g.e.*, s. 20,73; Birinci, *a.g.e.*, s. 197–198; Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 155; T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 308.

Merkezde durum böyleyken, Balkan Savaşlarında yaşanan felaketin sonuçları da yavaş yavaş hissedilmeye başlanıyordu. Osmanlı orduları, 31 Ekim 1912'deki Lüleburgaz yenilgisinin ardından Çatalca Hattı'na kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardı.⁹ Bu durumdan oldukça rahatsız olan Harbiye Nazırı Nazım Paşa,¹⁰ artık siyasal bir çözüm yolu bulunmasının zaruri olduğunu düşünmeye başlamıştı. Bu doğrultuda, 3 Aralık'ta Bulgaristan ile mütareke imzalanmış, on üç gün kadar sonra ise Londra'da Balkan Barış Konferansı düzenlenmiştir. Konferans sonunda büyük devletler, Osmanlı Devleti'ne Edirne ve Adalar konusunda direnmekten vazgeçilmesini tavsiye eden ortak imzalı bir nota vermişlerdir.¹¹ Edirne meselesinin millî haysiyeti kurtaracak bir şekilde çözülmesini arzu eden Bâb-ı Âli ise 22 Ocak 1913'te hazırlamış olduğu cevabi notada Edirne'nin bağımsızlığını, büyük devletlerin onayı ile kendileri tarafından bir vali atanmasını, meclis idare azalarının ahali tarafından seçilmesini, bütçe açıklarının Türk hazinesince kapatılmasını, Meşihat tarafından kadı tayin edilmesini, dinî ve millî bayramların eskisi gibi kutlanmaya devam edilmesini talep etmiştir.¹² Ancak bu notanın hiçbir yaptırım ve ciddiyeti olmamıştır. Dolayısıyla İttihatçıların Edirne'nin elden çıkmakta olduğu şeklindeki eleştirileri pek de haksız sayılmamalıdır.¹³ Ayrıca

⁹ Lüleburgaz savaşları ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C. II/2, s. 37-86.

Nazım Paşa, ilk kez Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nazırı olmuştur. BOA, *DÜİT*, 4/11-1, 9 Temmuz 328/7 Şaban 330 (22 Temmuz 1912). İkinci kez 22 Temmuz 1912'deki Kâmil Paşa Hükûmeti'nde Harbiye Nazırı olarak yer almıştır. BOA, *DÜİT*, 4/11-1, lef. 2, 9 Temmuz 1328.

Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 1998, s. 310-315.

Danışment, *a.g.e.*, C. IV, s. 398-399. Bayur, söz konusu notanın gönderilmediğini ve aslının İttihatçıların tarafından yok edilmiş olduğunu iddia etmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 290.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeref Çavuşoğlu, "Benim Gördüğüm Bâb-ı Âli Baskını", *Yakın Tarihimiz*, C. I, Sa. 7, İstanbul 1962, s. 196; Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 1-12; S. Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler* (Anlatan: Galip Vardar), İstanbul 1960, s. 106; Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet Bir*

Balkanlar'dan gelen muhacirlere gerekli ihtimamın gösterilmemesi, memur maaşlarının ödenmemesi gibi sorunların da kamuoyunun hükûmet aleyhine dönmesinde etkili olmuştur.¹⁴ Öte yandan hükûmet üyeleri arasında da tam bir birlik tesis edilemiyordu. Dâhiliye Nazırı Reşid Bey'in Nazım Paşa ve Gabriel Efendi ile Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'nin ise Arif Hikmet Paşa ile arası açıktı.¹⁵ Sadrazam Kâmil Paşa ise Balkan Savaşlarının bütün faturasını Nazım Paşa'ya yükleyerek kendisini kurtarma gayreti içine girmişti.¹⁶ Buna karşılık Nazım Paşa, kayınpederi meşhur Âlî Paşa'nın, "Sadrazam olur!" sözlerinin tesiriyle gözünü Kâmil Paşa'nın koltuğuna dikmişti.¹⁷ Bu tutkusu sebebiyle daha önceden arasının açık olduğu¹⁸ İttihatçılar ile yeniden yakınlaşmaya başla-

Devrin İç Yüzü (1908-1918) (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1989, s. 121; Yöntem, *a.g.m.*, s. 387; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 150-151; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s. 153; Akşin, *a.g.e.*, s. 317. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, İ. Hami Danişment ve Y. Hikmet Bayur, İttihatçıların Edirne meselesini abartarak kendilerine malzeme sağladıklarını iddia etmişlerdir. Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralar* (Sad. Ziyaeddin Engin), İstanbul 1978, s. 116-117; İ. Hami Danişment, *a.g.e.*, C. IV, s. 399; Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 290.

Mevlânâ Rıfat, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İç Yüzü*, (Yayına Haz. Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 1993, s. 76.

A. Fuat Türkogeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Basım Evi, Ankara 1984, s. 77; Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 158; Amca, *a.g.e.*, s. 121.

Ahmet Hilmi, *a.g.e.*, s. 73. Nazım ve Kâmil paşalar arasındaki dostluk oldukça eskiye dayanmaktaydı. Nitekim Kâmil Paşa, 1908 yılındaki üçüncü sadrazamlığı döneminde, Nazım Paşa'yı Harbiye Nazırı yapmak istemiş ancak muhalefetin baskısı nedeniyle bundan vazgeçmişti. Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 128.

Akşin, *a.g.e.*, s. 318. Mesela, baskın olayından birkaç gün önce İstanbul Muhafızı Memduh Paşa, koruyucu tedbirler almak istemişse de Nazım Paşa, "Birkaç güne kadar sadrazam olacağım. Bu tedbirlere asla hacet kalmayacaktır!" sözleriyle niyetini açıkça belli etmişti. Ahmet Hilmi, *a.g.e.*, s. 20.

Nazım Paşa, 31 Mart Olayı sırasında Hareket Ordusu'na karşı çıkmış, bunun sonucunda da Mahmut Şevket Paşa tarafından göz hapsinde tutulmuştu. Sonradan Hareket Ordusu'na katılmak istediye de kendisine yüz verilmemişti. Bu olay, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bakış açısını

dı.¹⁹ Bu amaçla bizzat Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısına giderek görüşmelerde dahi bulundu.²⁰ Görüşmeler ortaya çıkınca Kâmil Paşa'dan çekinerek İttihat ve Terakki ile olan ilişkilerini yalanlamak zorunda kaldı.²¹ Nazım Paşa, amacına ulaşabilmek için bir yandan da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile görüşmelerde bulunuyordu.²² Nazım Paşa'nın bu ikili tutumu, Bâb-ı Âli Baskını için elverişli bir ortam sağlıyordu.²³

değiştirmesine neden olmuştur. Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986, s. 153; H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, İstanbul 1965, s. 325; Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 129-130. Said Paşa Hükûmeti'nin son zamanlarında, Harbiye Nazırlığı için İttihatçılar ile görüşmelerde bulunan Nazım Paşa, amacına ulaşamayınca onların aleyhine dönmüş ve iktidardan düşmelerinde büyük rol oynamıştı. Akşin, *a.g.e.*, s. 317-318.

Amca, *a.g.e.*, s. 121. Nazım Paşa, bu yakınlaşma sonucunda Cemal Bey'in İstanbul Menzil Müfettişliği'ne, Enver Bey'in ise Hurşit Paşa'nın kurmay başkanlığına atanmalarını sağlamıştır. Bayur, *a.g.e.*, C. II/IV, s. 274. Hüseyin Cahit Yalçın ve Ali Fuad Türkgeldi, Nazım Paşa'nın Talat Bey ile görüştüğünü doğrulamışlardır. H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 247; Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 80. Hatta Talat Bey, Avrupa'daki İttihatçı arkadaşlarına yazmış olduğu, 14 Ocak 1913 tarihli mektubunda, görüşme teklifinin kendilerinden değil bizzat Nazım Paşa'dan geldiğini özellikle belirtmiştir. Buna karşılık dönemin Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşid Bey ise hatıralarında, İttihatçıların Nazım Paşa'ya yakınlaşma gayreti içinde olduklarını iddia etmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 277-278.

Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 158.

M. Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakub Cemil Niçin Öldürüldü?*, C. II, İstanbul 1975, s. 392. Kâmil Paşa, bu yüzden neredeyse Nazım Paşa'yı kabineden ihraç edecekti. Ahmet Hilmi, *a.g.e.*, s. 72-73; Yalçın, *a.g.e.*, s. 247. Enver Bey, 31 Aralık 1912 tarihli mektubunda hükûmetin Nazım Paşa'dan rahatsızlık duyduğunu açıkça dile getirmiştir. Mektubun aslı için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989, s. 217.

Bayar, *a.g.e.*, C. III, s. 158.

Akşin, *a.g.e.*, s. 317.

BÂB-I ÂLİ BASKINI'NIN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ

Bâb-ı Âli'yi basarak Kâmil Paşa Hükûmeti'ni devirmek fikri ilk kez Talat Bey tarafından ortaya atılmıştır.²⁴ Bu yüzden Talat Bey, Said Halim Paşa ile Nazım Paşa'yı evinde ziyaret etmiş ve yeni bir kabine kurulması yönündeki düşüncelerini açıkça dile getirmiştir. Buna karşın Nazım Paşa, Talat Bey'in ortaya attığı darbe fikrine pek de sıcak bakmamıştır.²⁵ Bu yüzden Talat Bey, daha sonra Mahmut Şevket ve İzzet paşalar ile görüşmelerde bulunmuş fakat yine tatmin edici bir sonuç elde edememiştir.²⁶ Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa'yı ikna edebilmek için kendisine yakın olan Mithat Şükrü Bey gönderilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, ilk ziyarette darbe sözünü ciddiye almamış, bunu Enver Bey'in çocukluğuna yormuştu.²⁷ Ancak Mithat Şükrü, ikinci ziyaretinde amacına ulaşmıştır. İkna edilen Mahmut Şevket Paşa'nın tek şartı, Talat ve Hacı Adil beylerin kurulacak yeni kabinede yer almamaları olmuştur.²⁸ Öte yandan İttihatçılar, her ihtimale karşı Ahmet İzzet Paşa'ya da sadrazamlık teklif etmişler fakat bu teklif onun tarafından kabul edilmemiştir.²⁹ Bu durum, Talat Bey tarafından 14 Ocak 1913 tarihli bir mektup-

²⁴ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II/4, s. 272; Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, Ankara 1995, s. 238, 259; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 198; Akşin, *a.g.e.*, s. 321; Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 17. İttihat ve Terakki'nin önemli fedailerinden Yakup Cemil ise baskın fikrinin kendisi tarafından ortaya atıldığını hatta bu amaçla Ömer Naci, Hakkı ve Mustafa Necip ile Meserret Otel'i'nde bir toplantı bile yaptıklarını iddia etmiştir. Esatlı, *a.g.e.*, C. II, s. 575.

Talat Bey, 14 Ocak 1913 tarihli mektubunda Nazım Paşa'nın ancak zaruret doğarsa hükûmetin devrilmesinden yana olduğunu belirtmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 277-278. Benzer iddialar için bkz. Alan Palmer, *Osmanlı Devleti Bir Çöküşün Yeni Tarihi (Son Üç Yüz Yıl)*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 221.

Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 274-281.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 20.

Ziya Şakir, *Mahmud Şevket Paşa*, İstanbul 1944, s. 108-109; Tevfik Çavdar, *a.g.e.*, s. 247-248.

Şakir, *a.g.e.*, s. 108.

la³⁰ Avrupa'da sürgünde bulunan arkadaşlarına (Hakkı, Cavid ve Hüseyin Cahit beylere) bildirilmiş ve darbe fikri son çare olarak kabul edilecek bir formül olarak benimsenmiştir.³¹

Yaşanan olumsuzluklara rağmen Talat Bey, darbeden yana olan tavrından bir an olsun vazgeçmemiştir. Bu amaçla, İstanbul'daki arkadaşlarıyla Beşezâde Emin Bey'in evinde on günlük arayla iki toplantı düzenlemiştir. Cemal, Said Halim, Hacı Adil, Ziya (Gökalp), İsmail Hakkı, Fethi, Mithat Şükrü, Dr. Nazım, Kara Kemal ve Mustafa Necip'in katıldığı ilk toplantı 7 Ocak'ta gerçekleştirilmiştir. Enver Bey, İzmir'te teftiş görevinde bulunduğu için toplantıya katılamamıştır.³² Toplantı sonucunda baskın fikri ağırlık kazanmışken Fethi Bey, Hükûmet'in barışı imzalayıp Edirne'yi kaybetmekle zaten gözden düşeceğini, bu nedenle darbe fikrinden uzaklaşıp meşru zeminlerde mücadele edilmesini savunmuş ve Talat Bey ile anlaşmazlığa düşmüştür. Sonuç olarak Talat Bey, Enver Bey olmadan bu işin yürümeyeceğini anlamıştır.³³

Bunun üzerine 17 Ocak'ta, yine aynı evde ve Enver Bey'in de katıldığı ikinci bir toplantıda baskın kararının alınmasını sağlamıştır.³⁴

³⁰ Söz konusu mektubun altında Talat Bey tarafından 7/14 Kanun-ı Sâni 1328(20/27 Ocak 1913) tarihi verilmiştir. Oysaki baskın 23 Ocak'ta gerçekleştirilmiştir. Aydemir, bunun bir şifre olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. III, İstanbul 1992, s. 59. Bayur ise söz konusu mektubun, 14 Ocak 1913 tarihli olduğunu iddia etmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/IV, s. 277, 281. İçeriğinden anladığımız kadarıyla Talat Bey'in mektubunun Beşezâde Emin Bey'in evinde 7 Ocak'ta yapılan ilk toplantı ile baskın kararının alındığı 17 Ocak tarihli ikinci toplantı arasında yazılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Talat Bey'in mektubunun tam metni için bkz Aydemir, *a.g.e.*, C. III, s. 55-59.

A. Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 319; Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 18; Tansu, *a.g.e.*, s. 106; Aydemir, *a.g.e.*, C. II, s. 382; Çavdar, *a.g.e.*, s. 244.

Tansu, *a.g.e.*, s. 107; Akşin, *a.g.e.*, s. 321-322; Çavdar, *a.g.e.*, s. 244.

Fethi Bey, protesto amacıyla ikinci toplantıya katılmayarak Gelibolu'ya dönmüştür. Celal Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 18. Bayur, İttihatçıların, büyük devletlerin, 17 Ocak 1913 tarihli notasından sonra baskın kararı aldıklarını

Söz konusu karara göre baskının, 23 Ocak 1913 Perşembe günü öğleden sonra saat 15.00'te yapılması planlanmıştı. Öngörülen plan gereğince kırk elli kişilik bir grup Sirkeci kahvelerinde ve Meserret Otelî'nin altında tertibat alacak, Enver Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi binasından yanında Sapançalı Hakkı, Yakup Cemil ve Mustafa Necip olduğu hâlde at üstünde talimden dönüyormuş havası vererek ağır ağır yokuştan aşağı inecekti. Ömer Naci, Nafia Nezareti'nin balkonundan halka hitap edecek, Azmi Bey ise Polis Müdürlüğü'ne giderek görevi devralacaktı. Bu sırada Kara Kemal, Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü'ne el koyacak, Talat Bey ise Bâb-ı Âlî'nin önünde hazır bulunacaktı. Bâb-ı Âlî'ye yalnızca Enver Bey, yanında Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı ve Mustafa Necip olduğu hâlde girecek ve mümkün olduğu kadar kan dökmemeye gayret gösterilecekti.³⁵ Üyelerin yeni hükûmeti kimin kuracağı yönündeki tereddütleri üzerine Talat Bey söz alarak *Mahmut Şevket Paşa* demiş ve kafalardaki soru işaretlerini ortadan kaldırmıştır. Nitekim Mithat Şükrü Bleda, toplantıdan hemen sonra Üsküdar'da Mahmut Şevket Paşa'nın evine gitmiş ve durumdan kendisini haberdar etmiştir. Mahmut Şevket Paşa hareketin başarısından şüphe ettiğini söyleyince Mithat Şükrü Bey, "Hiçbir şeyin tesadüfe bırakılmadığını" ifade ederek teminat vermiştir.³⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri söz konusu plan çerçevesinde son hazırlıklarını yaparlarken Kâmil Paşa Hükûmeti büyük devletlerin daha önce verilmiş notasına cevap hazırlamakla meşguldü. İttihatçıların baskın hazırlıkları birtakım çevreler tarafından mevcut hükûmet üyelerine iletilmiş olmasına rağmen durum ilgililer tarafından pek de ciddiye alınmamıştı. Daha doğrusu, Nazım Paşa başta olmak üzere hükûmet üyelerinin büyük çoğunluğu İttihat-

iddia etmiş ancak kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 281.

Tansu, *a.g.e.*, s. 108-109.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 19-21.

çıların böyle bir darbe girişimine cüret edilebileceğine hiç ihtimal vermemişlerdi.³⁷

Bâb-ı Âli Baskını, tam planlandığı gibi, 23 Ocak 1913 Perşembe günü başlamıştır. İttihatçılar, Cemal Bey'in Nuruosmaniye'deki Menzil Müfettişliği Dairesi'nde toplanmışlardı. Burası adeta Bâb-ı Âli Baskını'nın karargâhı durumuna gelmişti.³⁸ Cemal Bey, öğleden sonra bir Arap atına binerek Bâb-ı Âli'nin arka sokaklarını dolaşmış, alınan önlemleri büyük bir titizlikle yerinde kontrol etmiş³⁹ ve bir müddet sonra arkadaşlarıyla birlikte Mazulin Kahvesi önünde mola vermişti. Tam bu sırada Talat Bey, elleri paltosunda olduğu hâlde arkadaşlarının yanına gelmiş ve Cemal Bey ile bazı işaretleşmelerde bulunmuştur.⁴⁰ Bu sırada Cemal Bey'in Şeref Sokağı'ndaki dairesinde bulunan Enver Bey ise saat 15.00 sularında Bâb-ı Âli'ye doğru harekete geçmiştir.⁴¹ Nafia Nezareti önünde bulunan Ömer Naci Bey, Enver Bey Bâb-ı Âli önüne gelir gelmez, orada toplanmış kalabalığa hararetli ve hamasi bir konuşma yapmaya başladı.⁴²

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 284-285; Mevlanzâde Rıfat, *a.g.e.*, s. 78; Kuran, *a.g.e.*, s. 318.

Behçet Cemal, "Başlarken", *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 18; Soner Yalçın, *Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2004, s. 132.

Mevlanzâde Rıfat, Cemal Bey'in bu hareketlerine bizzat şahit olduğunu söylemiştir. Mevlanzâde Rıfat, *a.g.e.*, s. 79.

Cemal Bey, bir süre sonra İstanbul Muhafızlığı'na giderek işleri devralmıştır. Rıfat, *a.g.e.*, s. 80.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 22. Cemal Kutay, Enver Bey'in arkadaşlarına kesinlikle silah kullanılmaması yönünde talimat verdiğini belirtmektedir. Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. XVI, İstanbul 1983, s. 9965. Nitekim Enver Bey'in, 25 Ocak 1913 tarihli mektubunda, "Kan dökmek planda yoktu" şeklindeki sözleri de Kutay'ın iddialarını doğrulamaktadır. Söz konusu mektubun tam metni için bkz. Hanioglu, *a.g.e.*, s. 225.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 22-23. Ömer Naci, İttihat ve Terakki'nin ilk üyelerindendir. Asker olmasının yanı sıra yazar ve çok iyi bir hatipti. I. Dünya Savaşı sırasında, İran cephesinde ölmüştür. Mezarı Kerkük'tedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoglu, *Ömer Naci*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul

Kısa bir süre sonra Enver, Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı, Mustafa Necip ve Hilmi, onların arkasından Talat ve Mithat Şükrü beyler Bâb-ı Âli binasına girdiler. Çıkan kargaşalık üzerine, Sadaret Yaveri Nafiz Bey ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın yaveri Kıbrıslı Tevfik Bey ihtilâlcilere engel olmaya çalışmışlar fakat başarılı olamayarak öldürülmüşlerdir. Bu çatışmada, İttihatçılardan Mustafa Necip vurularak hayatını kaybetmiştir. Silah sesleri üzerine odasından dışarıya çıkan Nazım Paşa büyük bir öfkeyle, "Pez... Siz beni aldatıyorsunuz, bana verdiğiniz söz böyle miydi?" diyerek olaya karşı tepkisini dile getirmiştir.⁴³ Enver Bey, Nazım Paşa'ya amaçlarını anlatmaya çalışırken Yakup Cemil ani ve tamamen şahsi bir hareketle Paşa'yı vurmuştur. Zira İttihatçıların baskın planlamasında Nazım Paşa'nın öldürülmesi öngörülmemiştir.⁴⁴

1992. Ömer Naci Bey hararetle konuşma yaparken, yanında ünlü romancı Ömer Seyfettin Bey de bulunmaktaydı. Yalçın, *a.g.e.*, s. 134-135. Bâb-ı Âli Baskını, *L'illustration* muhabirleri tarafından da yakından takip edilmiş ve olay günü toplanan kalabalığın fotoğrafları bu dergide yayınlanmıştır. *L'illustration*, 3649, 1 Fevriyer 1913 (1 Şubat 1913), s. 86-87.

Nazım Paşa, meşru yollarla sadrazam olmak istemişti. İttihatçılara kızmasının en önemli nedeni buydu. Cemal Kutay, *a.g.e.*, C. XVI, s. 9954; Amca, *a.g.e.*, s. 122; Palmer, *a.g.e.*, s. 221; Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 24-25. Mevlanzade Rifat'a göre, Nazım Paşa'nın bu kızgın sözlerine Mustafa Necib, "Cemiyet tarafından senin hayatına son verilip idamına hükmedilmiştir!" şeklinde mukabele etmiştir. Rifat, *a.g.e.*, s. 82-83.

Bayur, Nazım Paşa'nın vurulmasının önceden planlandığını iddia etmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 282. Ancak gerek Enver Bey'in 10, 24, 25 ve 28 Ocak 1913 tarihli mektuplarında ve gerekse Talat Bey'in 14 Ocak 1913 tarihli mektubunda, Nazım Paşa hakkında ölüm kararı alındığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 220-226. A. Fuat Türk geldi, olaydan sonra Enver Bey'in kendisine, "Bizim maksadımız Nazım Paşa'yı vurmak değildi, bir yanlışlık eseri olarak vuruldu." dediğini söylemiştir. Türk geldi, *a.g.e.*, s. 79. Ayrıca Yakup Cemil de hatıralarında Nazım Paşa'yı o anki durum gereğince öldürdüğünü, hatta Enver Bey'in kendisine, "Ne yaptın Yakup Cemil, buna ne lüzum vardı!" diye sitem ettiğini söylemiştir. Yakup Cemil'in torunundan nakleden Soner Yalçın, *a.g.e.*, s. 137-138. Yine olayın tanıklarından ve baskın sonrasında Nafia Nazırlığı'na getirilmiş olan Besarya Efendi, baskın sırasında Nazım Paşa'nın öldürülmesi gibi bir planlarının olmadığını söylemiştir. Hikmet Münir, "Eski Osman-

Olay yerine gelen Talat Bey, Enver Bey'i yanına alarak Sadrazam Kâmil Paşa'nın odasına gitmiş ve ondan hükûmetin derhâl istifasını istemiştir. Bunun üzerine Kâmil Paşa, fazla direnmeden derhâl istifa mektubunu yazmak zorunda kaldı.⁴⁵ Enver Bey, Kâmil Paşa'nın istifa mektubunu alarak derhâl saraya götürmüştür.⁴⁶ Bu sırada telefonla Mahmut Şevket Paşa'nın yaverine ulaşan Enver Bey, Paşa'nın zaman kaybetmeksizin saraya gelmesini istemiştir. Haberi alan Mahmut Şevket Paşa, durumdan oldukça memnun olmuştur.⁴⁷ Kısa bir süre sonra Enver Bey, Padişah V. Mehmet Reşad'ın huzuruna çıkarak Kâmil Paşa'nın istifa mektubunu iletti. Kâmil Paşa Hükûmeti'nden memnun olmadığı bilinen Padişah, istifayı kabul etmiş ve Mahmut Şevket Paşa'yı yeni hükûmeti kurmakla görevlendirmiştir.⁴⁸

Enver Bey ve Mahmut Şevket Paşa, 24 Ocak 1913 sabahı, bir otomobille Bâb-ı Âli'ye geldiler. Burada yerli ve yabancı basın mensuplarıyla fotoğraf makineleri olmaksızın bir bilgilendirme toplantısı yaptılar. Bu önlemdaki esas amaç, baskın anında öldü-

lı İmparatorluğu'nun Nafia Nazırı Nikola Batzarya", *Yedigün*, Sa. 268, 26 Nisan 1938, s. 15.

Kâmil Paşa'nın istifa mektubunun tam metni için bkz. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 79; Ş. Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, C. II, s. 387. Ahmet Kuyaş da söz konusu istifa mektubunu yayınlamıştır. Ahmet Kuyaş, "Darbelerin Miladı Bâb-ı Âli Baskını", *NTV Tarih*, Sa. 48, Ocak 2013, s. 35. Baskının süresi hakkında değişik görüşler bulunmakla birlikte olayın kahramanı Enver Bey, baskının on beş dakika içinde olup bittiğini söylemiştir. M. Şükrü Hanioglu, *a.g.e.*, s. 225. *L'illustration* dergisinde de Kâmil Paşa'nın saat 15.30'da devrildiği bilgisi bulunmaktadır. *L'illustration*, 3649, 1 Fevrier 1913 (1 Şubat 1913), s. 80.

Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 78.

Şakir, *a.g.e.*, s. 111.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 34; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 19. Tevfik Çavdar, Bâb-ı Âli Baskını'nın başarıya ulaşmasında İttihat ve Terakki'nin ülke genelindeki örgütünün sağlamlığının ve başta Talat, Enver ve Cemal beyler olmak üzere lider sınıfının gözüpekliliğinin önemli rol oynadığını belirtmektedir. Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Yayınları, İstanbul 1995, s. 127.

rülen ve hâlâ Bâb-ı Âli'deki büyük salonda bulunan Nazım Paşa ve yaverlerinin cesetlerinin görüntülenmesini engellemekti. Saat 11 sularında Enver Bey ile Dolmabahçe Sarayı'na giden Mahmut Şevket Paşa, Padişah'tan sadaret mührünü teslim aldı. Bu esnada selamlıkta bulunan Enver Bey ise İngiliz Askerî Ataşesi Binbaşı Tyrell ve gazeteci Georges Remond ile ayaküstü bir görüşme yapmış ve bu kısa görüşmede olayın haklılığını ifade etmeye çalışmıştır. Söz konusu görüşme Avrupa kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır. Nitekim Avrup'da o dönemin en önemli yayın organları arasında bulunan *L'illustration* dergisi görüşme anını kapak yapmış, G. Remond'un hem Enver Bey hem de Bâb-ı Âli Baskını ile ilgili uzunca makalelerini yayınlamıştır.⁴⁹ Sadaret mührünü alan Mahmut Şevket Paşa, saat 15.00'te yeniden Bâb-ı Âli'ye giderek yeni kabine üyelerinin ve yabancı elçilerin huzurunda düzenlenen devir teslim törenine katılmış, ardından da halkın alkışları arasında Bâb-ı Âli'den ayrılmıştır. Ayrılış esnasında halk arasında küçük de olsa bir homurtu olduğunu bildiren Georges Remond, bu hadiseyi, İstanbul halkının hiç darbe görmemiş olmasına bağlamıştır.⁵⁰

Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, ölen Nazım Paşa ve yaverleri için 25 Ocak'ta oldukça görkemli bir cenaze töreni hazırlattı.⁵¹ Merasim işleriyle de bizzat İstanbul Muhafızı Cemal Bey'i görevlendirdi. Merasime İstanbul'da bulunan bütün askerî erkân, kabine üyeleri, mülkiye memurları ve yabancı devletlerin askerî ataşeleri katılmıştır. Tören sırasında Fransız Askerî Ataşesi Binbaşı Maucorps'a yaklaşan

⁴⁹ *L'illustration*, 3649, 1 Fevrier 1913(1 Şubat 1913), s. 79–87.

⁵⁰ Georges Remond, "Lendemain De Coup D'Etat: Enver Bey Au Selamlık", *L'illustration*, 3649, 1 Fevrier 1913(1 Şubat 1913), s. 81.

Oysa yeni hükûmet aynı hassasiyeti Paşa'nın ailesine göstermemiştir. Öyle ki Nazım Paşa'nın kızları Azra ve Atiye olaydan birkaç hafta sonra İstanbul Muhafızlığı'na başvurarak babalarının Erzincan'da ikamete memur olduğu tarihten iade-i rütbe tarihine kadar olan altı senelik maaşının tesviyesini talep etmişlerdir. 25 Şubat 1913'te toplanan Meclis-i Vükelâ, onların bu isteğini kanunen imkân olmadığını gerekçe göstererek reddetmiştir. BOA, M. V., 174/85, 12 Şubat 1328 (25 Şubat 1913).

Cemal Bey, baskınla ilgili şu ilginç değerlendirmede bulunmuştur: “Bakınız aziz dostum! Bu cenazenin yegâne mesulü siz Avrupalı-larsınız. Miskinlik ve esaretten kurtulup insan gibi yaşamak için mücadele sahasına atılmış olan Türk milleti hakkında irtikap ettiğiniz haksızlıklar bu cenazeye sebep olmuştur. Daha bunun gibi nice cenazeler takip edeceğinize ve belki yarın benim cenazemin arkasından yürüyeceğinize emin olunuz!”⁵²

BÂB-İ ÂLİ BASKINI'NA İLİŞKİN İDDİALAR VE AVRUPA'DAKİ YANKILARI

Bâb-ı Âli Baskını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin icraatları arasında en çok tartışılan konu olma özelliğini bugün bile muhafaza etmektedir. Bunun asıl nedeni, baskında aktif rol oynayan kadronun aynı zamanda iktidarı da devralmış olmasıdır. Dolayısıyla, olaya ışık tutacak belge ve bilgilerin de mevcut kadro tarafından tahrif ve imha edilmiş olma ihtimali kaçınılmazdır. Sınırlı sayıdaki belgelerde ise olay, oldukça yüzeysel ve taraflı bir şekilde aktarılmış görünmektedir. Konuyla ilgili olarak Atase Arşivi'nde ele geçirilen resmî bir belge, Bâb-ı Âli Baskını'nı “halktan binlerce kişinin katıldığı bir nümayiş ve faili meçhul bir cinayet”⁵³ olarak tanımlamaktadır. Diğer yandan basına uygulanan sansür nedeniyle baskın, ertesi günkü gazetelerde gayet doğal bir hadise görünümünde tasvir edilmiştir.⁵⁴ Öyle ki 24 Ocak 1913 tarihli *Sabah* gazetesi Bâb-ı Âli Baskını'nı şu cümlelerle halka duyurmuştur: Kâmil Paşa'nın ayrılışı ve durumun açıklanması

⁵² Cemal Paşa, *Hatıralar* (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yayınları, İstanbul 1959, s. 21.

ATASE Arşivi, K. 96, D. 6, Ek-V'den nakleden Şerafettin Turan, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri”, 2. *Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s. 77.

Konuya ilişkin olarak bkz. *İkdam*, 5719–5726, 24–31 Ocak 1913; *Tanin*, 1503–1510, 24–31 Ocak 1913.

gerekmez önemine dayanarak sadrazamlık makamı Mahmut Şevket Paşa'ya yöneltilmiştir.⁵⁵

Bâb-ı Âli Baskını'nda Talat Bey'den sonra en etkili kişi olarak görünen Enver Bey, darbenin ertesi günü İttihatçı liderlere yakınlığıyla tanınan *L'illustration* dergisinin İstanbul Muhabiri Georges Remond'a vermiş olduğu demeçte şahsi ve keyfi bir iş yapmadıklarını, aksine baskını halkın isteği ve arzusıyla gerçekleştirdiklerini iddia etmiştir.⁵⁶

Konu hakkında herkesten daha fazla bilgiye sahip olduğunu iddia eden Celal Bayar, Bâb-ı Âli Baskını'nın milletin ve devletin menfaatleri uğruna yapıldığını, darbeyi gerçekleştirenlerin hukukun temel ilkelerinden ayrılmadıkları gibi insanlık ve adalet prensiplerine de sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını iddia etmiştir.⁵⁷ Benzer şekilde Halil Menteşe, Bâb-ı Âli Baskını'nın son derece haklı gerekçelere dayandığını, eğer darbe yapılmamış olsaydı Bulgarların Tekirdağ'da kalacaklarını ve Rusların 1914 Şubat ayında İstanbul'a gireceklerini iddia etmiştir.⁵⁸ Galib Vardar da Halil Menteşe ile aynı görüşte olup Bâb-ı Âli Baskını'nın asla bir zorbalık olayı olmadığını iddia etmiştir.⁵⁹

Öte yandan devrilen hükûmetin lideri Kâmil Paşa, Bâb-ı Âli Baskını'nı cinayetle neticelenen adi bir zorbalık, Enver ve Talat beyleri de bu olayın başlıca müsebbipleri olarak göstermiştir. Ayrıca, baskını düzenleyen kişilerin ertesi günkü irade-i seniyye ile affedilmelerinin Nazım Paşa ve yaverlerinin kanlarının yerde kalmasına sebep olduğunu iddia etmiştir.⁶⁰ Aynı şekilde İttihat ve Terakki

⁵⁵ Yalçın, *a.g.e.*, s. 248. Ayrıca bkz. *İkdam*, 5719-5726, 24-31 Ocak 1913; *Tanin*, 1503-1510, 24-31 Ocak 1913.

Remond, *a.g.m.*, s. 81.

Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 41, 46-47.

Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986, s. 157.

Tansu, *a.g.e.*, s. 105. Benzer görüşler için ayrıca bkz. Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 53-55.

⁶⁰ Bayar, *a.g.e.*, C. II/4, s. 292.

Cemiyeti'ne karşı muhalif tavırlarıyla bilinen Mevlanzâde Rıfat Bey, Bâb-ı Âli Baskını'nı "cinayetle neticelenmiş bir eşkıyalık hareketi ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa nezdinde itibarının düşürülmesi" olarak değerlendirmiştir.⁶¹ Yine uzun yıllar İstanbul'da bulunan Sir Edwin Pears baskını, "Enver Bey'in çok çirkin bir komplosu ve ona duyulan güvenin zedelenmesi" olarak değerlendirmiştir.⁶² Ahmet Bedevi Kuran da "Komitecilik zihniyetinin bir şaheseri!" sözleriyle Bâb-ı Âli Baskını'nı ağır bir dille eleştirmiştir.⁶³ Ayrıca, Bayur ve Danişment gibi tarihçiler de Bâb-ı Âli Baskını'nı oldukça sert biçimde eleştirmişlerdir.⁶⁴

Yargılamalar öncesinde yerli basında, baskının sorumluları olarak Enver, Cemal ve Talat paşalar gösterilmiştir. Binaenaleyh, 7 Nisan 1919 tarihli *Cadı* gazetesinde, Enver, Cemal ve Talat paşalar cehennem zebanileri olarak tasvir edilmişlerdir. *Cadı*, iddiasında daha da ileri giderek sözü edilen üç paşanın Bâb-ı Âli Baskını sırasında öldürülen Nazım Paşa'nın katilleri olduklarını savunmuştur.⁶⁵

Bâb-ı Âli Baskını'nda yabancı devletler ne derece etkin rol oynamışlardır? Bu konuda kesin deliller olmamakla birlikte bazı iddialar bulunmaktadır. En çarpıcı iddia ise Jehuda Wallach tarafından ortaya atılmıştır. Alman askerî arşivlerinde yaptığı çalışmalar ışığında Wallach, Bâb-ı Âli Baskını'nın İngiltere ve Almanya arasındaki mücadeleden kaynaklandığını iddia etmiştir. Wallach, iddialarına delil olarak darbenin lideri Enver Bey'in Alman yanlısı, buna karşılık darbeye maruz kalan hükûmetin lideri Kâmil Paşa'nın ise tanınmış bir İngiliz taraftarı ve baskın sırasında öldürülen Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın da Alman aleyhtarı olarak tanınmalarını

⁶¹ Rıfat, *a.g.e.*, s. 77.

Sir Edwin Pears, *Fourty Years in Constantinople (1873–1915)*, London 1916, s. 331–332.

Kuran, *a.g.e.*, s. 320.

Bayur, *a.g.e.*, C. II/4, s. 280–282; Danişment, *a.g.e.*, c. IV, s. 397–400.

BOA, *DH. KMS*, 51–1/64, lef. 3, 23 Receb 1337(24 Nisan 1919); *Cadı*, 21, 6 Receb 1337(7 Nisan 1919), s. 1–2.

göstermektedir.⁶⁶ Buradan hareketle Wallach, Almanya'nın Bâb-ı Âli Baskını'ndan kârlı çıkan taraf olduğunu öne sürmektedir.⁶⁷ Gerçekten de Bâb-ı Âli Baskını İngiltere ve Fransa'da hiç de hoş karşılanmamıştır. Nitekim Paris Sefiri Refet Paşa'nın 27 Ocak 1913'te İstanbul'a göndermiş olduğu şu telgraf durumu gayet açık bir şekilde gözler önüne sermektedir: "İstanbul'da pek çok kişinin tevkif edilmesi ve bunların içinde bazı zevat-ı marufenin bulunması, eski hükûmet erkânının mahkemeye sevki ve benzeri haberler, Avrupa'da efkâr-ı umumiye'yi aleyhimize çeviriyor. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında İngiltere ve Fransa'da aleyhte bir tutum alınmasına neden oluyor. Bu nedenle, içerde asayiş sağlayarak bu tür şiddet hareketlerinden kaçınılması ve düvel-i muazzamanın karşımıza alınmaması gerekmektedir. Öyle ki burada Nazım Paşa'nın Enver Bey tarafından vurulduğu konuşuluyor. Bu şayialar derhâl tekzip edilmeli."⁶⁸

Aynı şekilde Lahey Sefareti'nden gelen 6 Şubat 1913 tarihli telgrafnamede, baskın olayının Avrupa'da hiç de hoş karşılanmadığı hatta Nazım Paşa'nın öldürülmesi üzerine Çatalca'daki Osmanlı ordusunda kargaşalıklar çıktığı yönünde söylentilerden bahsedilmiştir. Hariciye Nezareti, Avrupa kamuoyunda dolaşan bu tür iddiaların aslının olmadığını ve çıkan haberlerin kesinlikle yalan olduğunu belirtmek zorunda kalmıştır.⁶⁹

⁶⁶ Nazım Paşa, daha Balkan Savaşları sırasında Osmanlı ordusunda Alman subaylarının görev yapmasına karşı çıkmış, Almanya'nın tepkisini çekmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi* (Çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1985, s. 97–102. Wallach, *a.g.e.*, s. 127.

BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef. 60, 61, 27 Kânun-ı sâni 1913(9 Şubat 1913). Ayrıca bkz. Cemal Kutay, *1913'te Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul 1962, s. 72. Buna karşılık *Tanin* gazetesi, 1 Şubat 1913'te *Budapeşte Hiralp* gazetesinin Enver Bey hakkında övgü dolu sözlerini yayınlayarak İttihatçılar üzerindeki olumsuz havayı dağıtmak istemiştir. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 256.

BOA, *HR. SYS*, 1856/3, lef 105, 6 Şubat 1913.

BÂB-I ÂLİ BASKINI'NIN TEKRAR GÜNDEME GETİRİLMESİ VE YARGILANMA SÜRECİ

Bâb-ı Âli Baskını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidardan düşmesinin ardından yeniden gündeme getirilmiş ve Tevfik Paşa Hükûmeti döneminde konuyla ilgili bir soruşturma açılmış ve daha sonra ele geçirilebilen sanıkların yargılanmasına başlanmıştır. Yargılama sırasındaki iddialara göre Esad Efendi, baskın sırasında arkadaşı Ziya Efendi'yle görevli bulunduğu telefon santrali-ni kilitlemiş ve olası bir haberleşme trafiğini engellemiştir. Buna istinaden mahkeme, Bâb-ı Âli Baskını'nda aktif rol oynadığına kanaat getirdiği Esad Efendi'yi önce ilk görev yeri Kastamonu'ya sürgüne göndermiş, daha sonra da azline karar vermiştir. Ancak bu karar, muhtemelen delil yetersizliğinden kısa bir süre sonra iptal edilmiştir. Söz konusu mahkeme, yapılan sorgulamaların ardından Ziya Efendi'nin de kanuna aykırı hâlinin bulunmadığına kanaat getirerek serbest bırakılmasına karar vermiştir.⁷⁰ Bunun yanı sıra telgraf memurları arasında da konuya ilişkin ihmal ve yardımları tespit edilen dönemin telgraf müdürü Sadık ve yardımcısı Hilmi beyler hakkında ayrı bir soruşturma başlatılmıştır.⁷¹ Ancak Bâb-ı Âli Baskını'yla ilgili nihai karar Enver, Cemal ve Talat paşaların 27 Nisan-5 Temmuz 1919'da tarihleri arasında yapılan giyabi yargılanmaları sırasında verilmiştir.⁷² Söz konusu mahkemede Bâb-ı Âli Baskını'nı üç liderin organize etmiş olduğu kanaatine varılmış, Cebir ve zor ile şekl-i hükûmeti tagyir eylemek" suçu sabit görülmüş ve buna istinaden ceza kanunnamesinin kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası ile elli beşinci maddesi gereğince adı geçen paşaların giyaben idamlarına karar verilmiştir.⁷³

⁷⁰ BOA, *DH. KMS*, 51-1/64, lef. 2, 23 Receb 1337 (24 Nisan 1919).
BOA, *DH. KMS*, 51-1/64, lef. 1, 16 Nisan 1335 (16 Şubat 1919).
Ayrıntılı bilgi için bkz. *Vakit*, 540, 29 Nisan 1919; BOA, *DUT*, 4/16-10, 13 Temmuz 1335 (13 Temmuz 1919).
BOA, *HR. HMŞ. İŞO*, 108/8, lef. 2/1, Temmuz 1918.

Yukarıda geniş bir şekilde ele alıp incelediğimiz bilgi ve belgelerden hareketle, Bâb-ı Âli Baskını ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1- Bâb-ı Âli Baskını muhalefete düşen İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yeniden iktidar olabilmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Baskına gerekçe olarak, Edirne'nin işgalden kurtarılması gösterilmiştir. Bu tarihten itibaren yaklaşık beş yıl sürecek olan İttihat ve Terakki'nin tam iktidar dönemi başlamıştır.

2- Bâb-ı Âli Baskını fikri ilk kez Talat Bey tarafından Beşezade Emin Bey'in Vefâ'daki evinde 7 Ocak 1913'te ortaya atılmış, 17 Ocak'ta yine Talat Bey'in çabaları ve Enver Bey'in desteğiyle karara bağlanmıştır.

3- Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürülmesi önceden planlanmamıştır.

4- Bâb-ı Âli Baskını, Almanya tarafından memnuniyetle, Fransa ve İngiltere tarafından ise büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Gerçekten de bu hadisenin ardından yeni hükûmet Almanya ile daha çok yakınlaşmış ve Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş Alman askeri nüfuzu altına girdiği gözlenmiştir.

5- Bâb-ı Âli Baskını, İttihatçılar tarafından halk hareketi olarak gösterilmeye çalışılmışsa da bir hükûmet darbesinden öteye geçememiştir.

6- Bâb-ı Âli Baskını sonrasında Türk basınına sansür uygulanmıştır. Bu sebeple baskının detaylarına ancak Fransız Gazeteci Georges Remond'un, *L'illustration* dergisinde neşrettiği yazı ve fotoğraflarıyla ulaşılmaya çalışılmıştır.

7- Bâb-ı Âli Baskını, İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştükten sonra yeniden gündeme getirilmiştir. Ancak delil yetersizliğinden dolayı istenilen sonuçlara ulaşılamamış ve sadece birkaç memura sürgün, yurt dışında bulunan Enver, Talat ve Cemal paşalara da gıyabi idam cezası vermekle yetinilmiştir.

Bâb-ı Âli Baskını'nın ertesi günü, Bâb-ı Âli önünde toplanan kalabalık.

L'illustration, 3649, 1 Février 1913 (1 Şubat 1913)

Bâb-ı Âlî Baskını'nın ertesi günü Enver Bey (ortadaki), İngiliz Ataşesi Binbaşı Tyrell (solda) ve Fransız Gazeteci George Remond (sağda) ile görüşürken. Georges Remond, "Lendemain De Coup D'Etat: Enver Bey Au Selamlık", *L'illustration*, 3649, 1 Février 1913 (1 Şubat 1913)

Baskın sırasında öldürülen Harbiye Nazırı Nazım Paşa (solda), yeni Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa (sağda)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MAHMUT ŞEVKET PAŞA SUİKASTI¹

Mahmut Şevket Paşa, 1857 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Babası Kethüdazade Süleyman Bey, Kafkasya'dan Bağdat'a getirilen Gürcü asıllı Hristiyan bir aileye mensuptur. Babasının isteğiyle askerlik mesleğine yönelmiş olan Paşa, 1877'de Mekteb-i Harbiye'ye girmiş, buradan 12 Temmuz 1882'de birincilikle mezun olmuştur. Paşa, 15 Nisan 1883'te Mekteb-i Harbiye'de fen dersleri vermekle görevlendirilmiş, kısa bir süre sonra da Osmanlı ordularının ıslahı işiyle görevlendirilen Alman Von der Goltz ve Kompofner paşalarının yardımcılığına getirilmiştir. 13 Ağustos 1884'te kolağalığına, 5 Nisan 1886'da binbaşılığa terfi ederek Mekteb-i Harbiye'deki görevine devam etmiş olan Paşa, incelemelerde bulunmak amacıyla 1887 Şubat ayında Almanya'ya, 17 Nisan 1894'te de Fransa'ya gönderilmiş, yurda dönüşünün ardından rütbesi mirlivalığa yükseltilmiştir. Mahmut Şevket Paşa, 13 Haziran 1899'da yeniden ihdas edilmiş olan Tophane-i Amire Tecrübe ve Muayene Dairesi Reisliği'ne getirilmiş, 18 Mayıs 1901 yılında ferikliğe (generalliğe) terfi etmiş, aynı yıl sonunda Hicaz'da görevlendirilmiş, 1902

¹ “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa.12, Yıl: 2005, s. 73–102. Prof. Dr. Abdurrahman Uzunaslan'ın editörlüğünde önderliğinde gerçekleştirilen çalışmamızda Fransızca metinlerin çevirisini büyük bir titizlikle gerçekleştiren ve makaleyi okuyarak değerli katkılarda bulunan kadim dostumuz ve değerli büyüğümüz Prof. Dr. Nihat Karaer hocamıza bir kez daha en derin saygı ve sevgilerimizi sunarız

yılında ise yeniden Tophane'deki görevine dönmüştür. Paşa, Mayıs 1905'te en yüksek askerî rütbe olan birinci ferikliğe (orgeneralliğe) terfi ettirilerek Kosova Vilayeti Valiliği'ne tayin olunmuş, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar bu görevinde kalmış, daha sonra da Selanik'teki III. Ordu Kumandanlığı'na atanmıştır. Asıl şöhretini 31 Mart Olayı'nı bastırmakla görevli Hareket Ordusu Kumandanlığı'nı üstlenmekle elde etmiş olan Mahmut Şevket Paşa, yaklaşık sekiz ay sonra kurulan hükümette İbrahim Hakkı Paşa, harbiye nazırı olarak ilk kez kabinede görev almıştır. Bu görevi sırasında ordunun siyasetten arındırılması için yoğun çaba harcamış ancak başarılı olamamış ve *Halaskâr Zabitan Olayı* sonucunda da istifa etmek zorunda kalmıştır. Paşa, İttihatçılar tarafından, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen meşhur Bâb-ı Âli Baskını ile sadrazam ve ikinci defa harbiye nazırı olarak yeniden siyasete dönmüştür.²

SUİKAST ÖNCESİ SİYASAL GELİŞMELERE GENEL BAKIŞ

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılında Askeri Tıbbiye'de İshak Sukuti, İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali ve Ağaoglu Ahmet tarafından *Yeni Osmanlılar*'ın tarihsel mirasını hayata geçirmek amacıyla kurulmuştur.³ II. Abdülhamit'in sıkı idaresi nedeniyle İtalyan Carbonari teşkilatından esinlenen Cemiyet, yaklaşık altı yıl faaliyetlerini gizli olarak sürdürmek zorunda kalmıştır.⁴

² Mahmut Şevket Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi* (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 1998; Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul (Tarihsiz); "Mahmut Şevket Paşanın Tercüme-i Hali", *Tanin*, 1629, 12 Haziran 1913.

Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 27; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I/1, Ankara 1991, s. 246; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 1998, s. 26; E. Edmonson Ramsaur, *The Young Turks Prelude to the Revolution*, New Jersey 1957, s. 14; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul 1996, s. 31.

Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 27.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1895 yılında yayınlamış olduğu ilk nizamnamesiyle birlikte resmî olarak ortaya çıkmış,⁵ bu tarihten itibaren aktif ve açık olarak Sultan II. Abdülhamit'le mücadeleye başlamış ancak alınan sert tedbirler üzerine mücadelesini yurtdışında, özellikle Fransa'da, devam ettirmek zorunda kalmıştır. Öyle ki Paris, İttihat ve Terakki'nin adeta mücadele merkezi konumuna gelmiş ve Cemiyet'in ilk kongresi, 1902 yılında burada yapılmıştır. Masrafları büyük ölçüde Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sabahaddin tarafından karşılanan *Birinci Jön Türk Kongresi*'nde, izlenecek mücadele tarzıyla ilgili iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Delegelerin büyük çoğunluğu, Osmanlı Devleti'nin devamının merkezîyetçi bir anlayışla mümkün olacağını savunurlarken Prens Sabahaddin Bey bu görüşe şiddetle karşı çıkmış, devletin *adem-i merkezîyetçi* bir anlayışla kurtarılabilceğini iddia etmiştir. Prens Sabahaddin tarafından ortaya atılan diğer önemli bir görüş ise ihtilâlin gerçekleştirilebilmesi için yabancı devletlerin müdahalesinin zorunluluğu olmuştur. Ancak onun bu görüşüne Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura gibi isimler şiddetle muhalefet etmişler, bunun sonucunda Cemiyet bir yanda *Ahmet Rıza Bey Grubu*, diğer yanda *Prens Sabahaddin Bey Grubu* olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶ Ahmet Rıza Bey Grubu, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* adı altında mücadelesini sürdürürken Prens Sabahaddin Bey Grubu, *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti* bayrağı altında toplanmışlardır. Selanik'te 1906'da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 27 Eylül 1907'de Ahmet Rıza Bey Grubu'yla birleşmesi, merkezîyetçi tarafı bir adım daha öne çıkarmıştır.⁷ Buna ek olarak, II. Meşrutîyet'in

⁵ Söz konusu nizamname için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 70-75; Ali Birinci, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluş ve İlk Nizamnamesi", *Tarih ve Toplum*, C. IX, Sa. 52, Nisan 1988, s. 17.

Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 296-301; Y. Aşatoviç Petrosyan, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 217-225.

Ayrıntılı bilgi için bkz. E. Edmonson Ramsaur, *a.g.e.*, s. 19; Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 316-317. Bu arada birleşme tarihini, 21 Nisan 1906'da

ilanında baş rol oynanması ve Meclis-i Mebusan'da çoğunluğun ele geçirilmesi, merkezîyetçi anlayışın *adem-i merkezîyetçilere* karşı ezici bir üstünlük sağlamasına neden olmuştur. Bu durumu kabullene-meyen Prens Sabahaddin Bey Grubu, İttihat ve Terakki'ye karşı büyük bir siyasi mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele ilk olarak, 31 Mart Olayı'nda kendini göstermiştir. Bu olayda başarılı olamayan Prens Sabahaddinciler, mücadelelerini siyasal platforma taşımışlar ve bu tarihten itibaren İttihat ve Terakki'ye karşı oluşturulan bütün siyasal oluşumlara ya bizzat katılmışlar ya da bu oluşumları dışardan destekleme yoluna gitmişlerdir.⁸

21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması,⁹ ardından ordunun siyasetten uzaklaştırılması sloganıyla 1912 Ha-ziran'ında baş gösteren ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığın-daki Büyük Kabine'nin kuruluşuyla sonuçlanan Halaskâr Zabitan Olayı,¹⁰ İttihat ve Terakki'nin geçici bir süre iktidardan düşmesine sebep olmuştur. Büyük Kabine'nin İttihat ve Terakki'ye karşı baş-latmış olduğu yıldırma siyaseti, 30 Ekim 1912'de kurulan Kâmil Paşa Hükûmeti Dönemi'nde de artarak devam etmiştir.¹¹ Buna

gerçekleştiği yönünde iddialar da bulunmaktadır. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutîyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesika-lar", *Belleten*, c. XX, Sa. 77, Ankara 1956, s. 106.

Prens Sabahaddin'in *teşebbüs-ü şahsi ve adem-i merkezîyetçilik* fikirleri, ilk defa Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurulmasıyla siyasal platforma taşınmıştır. İttihat ve Terakki'ye karşı oluşturulan bu ilk fırkanın başkanlığı Prens'e tek-lif edilmesine rağmen Prens bunu kabul etmemiş fakat yakın arkadaşlarını (Ahmet Fazlı, Mahir Sait, Celaleddin Arif, Nurettin Ferruh) bu yeni oluşum içerisinde görevlendirmiştir. Prens Sabahaddin, aynı tutumunu yak-laşık iki yıl sonra Türk siyasal hayatındaki yerini alacak olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde de sürdürmüş, fırkanın meclis idare heyeti üyeliğine kendisine yakınlığıyla bilinen Lütü Fikri Bey'i yerleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 175-176, 299, 313, 316.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 294-343.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 344-380.

Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hami Danişment, *İzablı Osmanlı Tarihi Krono-lojisi*, C. IV, İstanbul 1972, s. 397; Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, C. III, İstanbul 1997, Sabah Gazetesi Yay., s. 148-150.

karşılık İttihatçılar, 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdikleri meşhur Bâb-ı Âli Baskını'yla Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazamlığa getirerek bir yandan maruz kaldıkları yıldırma siyasetine son vermişler bir yandan da yaklaşık beş yıl sürecek olan kesintisiz iktidar dönemlerini başlatmışlardır.

SUİKASTIN NEDENLERİ VE SUİKAST İÇİN YAPILAN HAZIRLIKLAR¹²

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bâb-ı Âli Baskını sonucu iktidarı ele geçirmesi Prens Sabahaddin, Damat Salih Paşa ve Kürt Şerif Paşa gibi İttihat ve Terakki yönetiminden memnun olmayan isimlerin etrafında toplanmış olan muhalifleri yeni arayışlara itmiştir. Hatta Prens Sabahaddin Bey Grubu'ndan Dr. Nihat Reşad ve Satvet Lütü (Tozan) beyler daha da ileri giderek karşı darbe fikrini ortaya atmışlardır. Onlar da tıpkı İttihatçılar gibi Bâb-ı Âli'yi basıp mevcut hükûmeti devirmek ve yerine Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin Bey'in dâhil olduğu yeni bir hükûmet kurmak niyetindeydiler.¹³ Bu gelişmeleri yakından takip eden İttihat ve Terakki yönetimi iyi niyetini muhafaza etmiş, 28 Ocak 1913'te yayınlamış olduğu beyannameyle kamuoyuna birlik ve beraberlik

¹² Bu konuda yapılmış bir başka çalışma için bkz. Ömer Osman Umar, "Mahmut Şevket Paşa Suikasti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 153, Aralık 2004, s. 51- 92. Söz konusu makalede; suikastın nedenleri ve perde arkasındaki isimler belirtilmemiş olup bu hususlar yerine Mahmut Şevket Paşa'nın hayatına, suikast olayında ikincil öneme sahip memurların ifadelerine ve suikastte kullanılan aracın sahibinin tespiti hakkında yapılan tahkikat raporuna yer verilmiştir. İlgili makalede, konuya ilişkin birinci derecede öneme sahip belge konumunda bulunan İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in on iki sayfalık cinayet raporu, dönemin yerli ve yabancı basınının suikastla ilgili değerlendirmeleri, suikast olayının dış ülkelerdeki yankıları ve Taksim Harbiye Müzesi'nde sergilenmekte olan suikastla ilgili deliller göz ardı edilmiştir. Söz konusu makalede gördüğümüz bir başka eksiklik, Prens Sabahaddin Bey'in suikastla herhangi bir ilgisinin olmadığına belirtilmiş olmasıdır. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2.

mesajları vermek istemiştir.¹⁴ Ancak muhalif grup, İttihatçıların birlik mesajlarına aldirmayarak düşündükleri darbe fikrinden bir an olsun vazgeçmemişlerdir. Prens Sabahaddin ve ekibi tarafından aceleyle hazırlanan karşı darbe planı Bâbı Âli Baskını'nın rövanşın almaya yönelikti. İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından *Taklib-i Hükûmet* olarak adlandırılan bu girişim, çok kısa bir süre içerisinde detaylarıyla ortaya çıkarılmıştır. İstanbul Muhafızlığı, 2 Mart 1913'te yayınlamış olduğu resmî beyannameyle söz konusu darbe planının ayrıntılarını kamuoyuna duyurmuştur.¹⁵ Darbe fikrinin mimarlarından Satvet Lütü ve Ahmet Bedevi Kuran'ın yakalanması ve Dr. Nihad Reşad'ın Avrupa'ya kaçmasıyla Taklib-i Hükûmet girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.¹⁶

Taklib-i Hükûmet girişiminin başarısızlığına rağmen Prens Sabahaddin önderliğindeki komplocular amaçlarından vazgeçmemişler ve yanlarına Damat Salih Paşa, Kürt Şerif Paşa ve Kemal Mithat Bey gibi İttihatçı aleyhtarlarını da alarak daha kapsamlı bir plan hazırlamışlardır.¹⁷ Yeni plana göre Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Polis Müdürü Azmi Bey,¹⁸ İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Talat

¹⁴ Söz konusu beyanname İttihat ve Terakki adına İstanbul Muhafızı Cemal Bey tarafından yapılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s.250-251.

Beyannamenin aslı için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1856/3, lef. 118, 119, 120, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913). Özeti için bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 258-259. Taklib-i Hükûmet hareketinin esas tertipçisi olan Prens Sabahaddin, bu iş için yaklaşık 1.700 lira sarfetmiştir. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2. Buna karşılık Ali Birinci, Mahmut Şevket Paşa Suikastı'nın Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile ilişkisi olmadığı görüşündedir. Ali Biri *a.g.e.*, s. 211-213.

T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 518.

Azmi Bey Selanik Polis Müdürü iken, 31 Mart Olayı'nın ardından III. Ordu ve Hareket Ordusu'nun teklifiyle, 18 Mayıs 1909'da İstanbul Polis Müdürlüğü'ne getirilmiştir. BOA, *İ.ZB*, 29 Rebiülevvel 1327 (18 Mayıs

Bey, Nesim Ruso ve Emmanuel Karasu efendiler öldürüleceklerdi. Suikastın hemen ardından mevcut hükûmet devrilerek Prens Sabahaddin Bey sadarete, Kemal Midhat İstanbul muhafızlığına, Zeki Bey merkez kumandanlığına, Miralay Fuad Bey ise erkân-ı harp riyaseti başkanlığına getirilecekti. Suikast listesine Nesim Ruso ve Emmanuel Karasu efendilerin alınmasıyla birlikte darbenin siyonizme ve masonluğa karşı yapıldığı izlenimi verilecekti.¹⁹ Buna ek olarak Yüzbaşı Kâzım'ın²⁰ önderliğindeki bir grup mayıs ayı içerisinde Edirne'nin terkiyle sonuçlanan Londra Antlaşması'ndan²¹ istifadeyle "Vatan elden gidiyor!" şeklinde propaganda yaparak olayı siyasi bir mesele olarak göstermeye ve taraftar toplamaya çalışacaktı.²² Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularından Gümülcüneli İsmail ise darbeye ordu desteğini sağlayacaktı.²³

Hazırlanan suikast listesi dikkatle incelendiği zaman ortaya çok çarpıcı bir tablo çıkmaktadır. Buna göre Mahmut Şevket Paşa ismi doğrudan hükûmeti devre dışı bırakmaya, Talat Bey ismi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beynini saf dışı etmeye, Cemal ve Azmi

1909). Büyük Kabine döneminde görevinden alınmış, Bâb-ı Âli Baskını sonrası yeniden eski görevinin başına geçmiştir. Daha sonra Beyrut Valiliği'ne tayin edilen Azmi Bey, suikast zanlılarından Kavaklı Mustafa'nın idamı meselesinden dolayı görevinden alınmıştır. BOA, *DH.KMS*, 11/6, lef. 6, 22 Kanun-ı evvel 1329 (4 Ocak 1914). Azmi Bey, bir süre sonra da Kütahya mebusu olarak meclise girmiştir. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 210.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 4, 5, 12.

Yüzbaşı Kâzım İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in teklifiyle ordudan atılmış olduğu için İttihatçılara karşı büyük bir nefret duyuyordu. "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1

30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'nın hükümleri için bkz. Bayur, *a.g.e.*, C. II/2, s. 313-314.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 3.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 11.

Bey isimlerinin ise muhalefet üzerindeki baskıların ortadan kaldırılmasına yönelik olarak özellikle seçilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak suikastlarda görev alacak tetikçiler de belirlenmişti. Buna göre Mahmut Şevket Paşa Nazmi, Ziya, Cevat, Abdullah, Topal Tevfik, Hasan, Şevki ve Mehmet Ali tarafından; Polis Müdürü Azmi ve İstanbul Muhafızı Cemal beyler Yüzbaşı Kâzım başkanlığındaki grup tarafından; Talat Bey Yüzbaşı Kâzım'ın kardeşi Hikmet ve Jandarma Kemal tarafından; Nesim Ruso Kara Ahmet, Kavaklı Mustafa, Rauf, Laz Ali ve Ethem tarafından; Karasu Efendi Ziya'nın biraderi Hakkı ve Ali Ragıp tarafından aynı gün içerisinde öldürüleceklerdi.²⁴

Tüm bu hazırlıklar için gerekli olan 1.500 lira, Yüzbaşı Kâzım tarafından ilk önce Prens Sabahaddin'den talep edilmiş ancak bir netice alınamamış, bunun üzerine Muhip Bey aracılığıyla Damat Salih Paşaya başvurulmuş, o da bu isteği derhal kabul etmiş ve istenilen parayı Muhip Bey'e vermiştir.²⁵ Ancak Muhip Bey, İstanbul Muhafızlığı'nın yakın takibinde bulunan Yüzbaşı Kâzım'a bu parayı

²⁴ İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 5, 6, 7, 8. Yüzbaşı Kâzım tetikçileri "Vatan elden gidiyor!" sözleriyle ikna etmiş, onlara çeşitli vaatlerde bulunmuş ve hareketlerinin çok geniş kapsamlı olduğu izlenimini vermişti. Topal Tevfik de tetikçilerin birbirlerini ancak olay sırasında tanıdıklarını belirtmiştir. "Mehmet Ali ve Topal Tevfik'in İfadeleri", *Tanin*, 1637, 20 Haziran 1913.

Nitekim Azmi Bey, Damat Salih Paşa'nın katillere verilmek üzere hazırlanmış 1.000 liralık senedini bulmuştur. BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 6, 30/31 Mayıs 1329 (13/14 Haziran 1913). İstanbul Muhafızı Cemal Bey, suikast öncesi Damat Salih Paşa'nın ismini duyduğunda önce çok şaşırmış sonra da kendisini uyarmak istemişti. Ancak Damat Salih Paşa, Cemal Bey'e sert tepki göstererek yapılan muameleleri küstahlık olarak değerlendirmiştir. "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1. Damat Salih Paşa, eski sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğludur. Son derece iyi bir eğitim almış ve Münire Sultan ile evlenerek *damat* olmuştur. Cemal Bey ile aralarında geçen görüşmelerin ayrıntıları için bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 158-159, 198-199.

ulaştıramamıştır. Bu yüzden Yüzbaşı Kâzım Romanya'ya gitmek zorunda kalmıştır. Muhip Bey ile Köstence'de buluşan Yüzbaşı Kâzım, Damat Salih Paşa'nın göndermiş olduğu parayı almıştır. Damat Salih Paşa, o sıralarda Köstence'de bulunan eski Dâhiliye Nazırı Reşid Bey'le temasa geçerek Kürt Şerif Paşa'nın da parasal desteğinin sağlanabilmesi amacıyla Kâzım ve Muhip beylerle görüşmelerini sağlamıştır. Onun bu girişimi olumlu sonuçlanmış, Paris'te bulunan Kürt Şerif Paşa darbeye destek amacıyla Romanya bankasına 10.000 Frank havale etmiştir.²⁶ Paraları alan Yüzbaşı Kâzım, Muhip Bey'den ayrı olarak İstanbul'a dönmüş ve Komiser Lütfi adlı bir şahıs aracılığıyla Galatasaray'da buluşarak darbeyle ilgili planlarını son kez gözden geçirmişlerdir. Görüşmenin hemen ardından Muhip Bey yakalanmış, Yüzbaşı Kâzım ise bir süre sonra kayıplara karışmıştır.²⁷

Muhafızların bu hareketleri gerek İstanbul Muhafızlığı ve gerekse İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından yakından takip edilmekteydi. Nitekim bu takibat sonucunda söz konusu suikast planı ele geçirilmiş, katillerin kimliği tespit edilmiş,²⁸ hatta Mahmut

²⁶ Sina Akşin, suikastın parasal kaynağının Damat Salih ve Kürt Şerif paşalar tarafından karşılandığı görüşündedir. Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 334. Buna karşılık Kürt Şerif Paşa, bu iddiaları kendi çıkardığı *Meşrutîyet* gazetesinde yalanlamıştır. Ahmet Bedevi Kuran, Şerif Paşa'yı haklı çıkaracak şekilde Mabeynci Ragıp Paşa'nın ismini vermiştir. Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s. 168. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 3, 9, 10, 12. Ayrıca bkz. "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 6. Öyle ki Azmi Bey, suikast sonrası hazırlamış olduğu raporunda bu durumu: "geliyorum diyen cinayet" sözleriyle ifade etmiştir. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 2. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, olası bir suikast olayının yalnızca Mahmut Şevket Paşa ile sınırlı kalmayacağını aynı zamanda Talat, Enver ve kendisini de içerisine alacağını daha önceden haber almıştı. Celâl Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 110-111; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 41. Taklib-i Hükûmet

Şevket Paşanın Beyazıt'ta öldürüleceği bilgisine bile ulaşılmıştı.²⁹ Bu yüzden İstanbul'daki güvenlik önlemleri artırılmıştı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey bu konuda öylesine hassas davranmıştır ki suikastten birkaç hafta önce İzmir'den İstanbul'a Mahmut Şevket Paşa'nın izniyle gelmiş olan eski Sadrazam Kâmil Paşa'yı³⁰ uyararak şehri terk etmesini istemişti. Bu durum İngiliz Elçiliği tarafından Bâb-ı Âli'ye iletildiği zaman oldukça öfkelenen Mahmut Şevket Paşa, güvenlik tedbirleri konusunda aşırıya kaçtığını düşündüğü İstanbul Muhafızı'nı ağır bir şekilde azarlamıştır.³¹

SUIKAST

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Kâmil Paşa olayında yaşanan huzursuzluklara rağmen Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'yı olası bir suikasta karşı uyarmaya devam etmiştir. Hatta suikastın gerçekleştiği 11 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahleyin Harbiye Nezareti binasında da bu uyarılarını tekrarlamıştı. Ancak Mahmut Şevket Paşa: "Adam!.. İş olacağına varır, ne yapalım? El hükmülilllah (Allah'ın hükmü)!" diyerek bu uyarıları fazla önemsememiştir.³²

sanıklarından Hasan Amca da Cemal'in suikast hazırlıklarından haberdar olduğu konusunda kesin konuşmaktadır. Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cınayetler*, İstanbul 1993, s. 156.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 5.

Kâmil Paşa İstanbul'a 28 Mayıs 1913'te gelmişti. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 212. Bkz. *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü* (Derleyen: Adem Sarıgöl), IQ Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 225-231. Bu olay üzerine gururu incinen İstanbul Muhafızı Cemal Bey istifa etmiş ancak daha sonra Mahmut Şevket Paşa'nın ricasıyla yeniden görevinin başına dönmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 48-53; İhsan Nuri Sır, "Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığından Nasıl İstifa Etmişti?", *Tarih Dünyası*, C. II, Sa. 17, 15 Aralık 1950, s. 719; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 202-207; *Mahmut Şevket Paşanın Günlüğü*, (Derleyen: Adem Sarıgöl), IQ Yay., İstanbul 2001, s. 226

Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 54; Celal Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 110-111. Taklib-i Hükûmet sanıklarından Ahmet Bedevi Kuran ise İttihatçıların Mahmut Şevket Paşa'ya suikastla ilgili herhangi bir bilgi vermediklerini iddia etmiştir. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 328.

Buna karşın suikast konusunda oldukça kararlı olan muhalifler, eylemlerini hayata geçirmek için 11 Haziran 1913 Çarşamba gününü seçmişlerdi. Mahmut Şevket Paşa'yı vuracak suikast timi, bir gün öncesinden biraraya gelerek hareket planlarını son kez gözden geçirmişler ve suikast yeri olarak kaçısa elverişli olmasından dolayı Beyazıt Meydanı'nın dört yol kavşağını seçmişlerdi. 11 Haziran sabahı Yüzbaşı Kâzım, Ziya, Nazmi ve Şevki'den oluşan suikast timi Şoför Cevad'ın kullandığı otomobille, Topal Tevfik ise yaya olarak Beyazıt Meydanı'na gelerek Mahmut Şevket Paşa'nın otomobiliyle Harbiye Nezareti'nden çıkmasını beklemeye başladılar.³³ Bu arada suikastı gerçekleştirecek olan zanlılar, olası bir başarısızlık durumunda kendilerini güvence altına alabilmek amacıyla, suikast yerine ulaşmadan önce Avusturya Büyükelçisi Marki Pallavicini'ye bir mektup bırakmışlardı. Söz konusu ilginç mektupta Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğrayacağı belirtilmiş, bu nedenle de büyük devletlerin İstanbul'a asker göndermeleri talep edilmiştir.³⁴

Mahmut Şevket Paşa hem harbiye nazırı hem de sadrazam olduğu için çoğu zaman Harbiye Nezareti'nde (şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez binası) çalışıyor, sonra da Bâb-ı Âli'ye (şimdiki İstanbul Valiliği) gidiyordu.³⁵ Paşa, 11 Haziran 1913 Çarşamba günü de Harbiye Nezareti'ndeki çalışmalarını saat 10.00 gibi bitirmiş ve otomobilini hazırlatarak 11.00 sularında yanında yaverleri Eşref, İbrahim ve şöförü olduğu hâlde Harbiye Nezareti'nden ayrılmıştır. Paşa'nın otomobili Beyazıt Meydanı'ndan Bâb-ı Âli'ye gitmek için tramvay yoluna geldiği sırada Gedikpaşalı Saraylı Hanım'a ait olduğu iddia edilen cenazeyi taşıyan kalabalıkla karşılaşmıştır.³⁶ Bu durum üzerine Mahmut Şevket Paşa cenazeye saygı gösterilmesini istediği için otomobilini durdurmuş, bu sırada

³³ "Katillerden Topal Tevfik'in İfadesi", *Tanin*, 1637, 20 Haziran 1913.

Tanin, 1636, 19 Haziran 1913.

Alpay Kabacalı, *a.g.e.*, s. 159.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey tarafından hazırlanan kroki. BOA, DH.SYS, 119/1-6, lef. 9.

yolun diğer kısmında bulunan otomobilde gizlenen Yüzbaşı Kâzım başkanlığındaki suikast timi, hesapta olmayan bu duraklama üzerine derhâl harekete geçmiştir.³⁷ Yaya olarak Beyazıt'a gelmiş olan Topal Tevfik'le birleşen suikast timi, Sadrazam'ın otomobiline her iki yandan ve arkadan yaklaşıp ateş etmeye başlamışlardır.³⁸ Otomobilin içerisinde oturmakta olan Mahmut Şevket Paşa, aldığı kurşunlar nedeniyle ağır şekilde yaralanmıştır. Silah sesleri üzerine olay yerine ulaşan jandarma birlikleri, Mahmut Şevket Paşa'yı derhâl Harbiye Nezareti'ne götürerek ilk tıbbi müdahalede bulunmuşlardır. Ancak çok kan kaybetmiş olan Paşa bu müdahalelere cevap verememiş ve yarım saat kadar sonra da vefat etmiştir. Paşa'nın yaveri Mülazım İbrahim Efendi olay yerinde hayatını kaybetmiş,³⁹ hizmetkârı Kâzım Efendi ile şoförü Mehmet Bey ise sağ olarak kurtulmuşlardır.⁴⁰

³⁷ İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 6. Suikast planında otomobilin durması hesaplanmamıştı. Bu yüzden Yüzbaşı Kâzım, arkadaşlarına bu olayın ilahi bir yardım olduğunu söylemiştir. "Katillerden Topal Tevfik'in İfadesi", *Tanin*, 1637, 20 Haziran 1913.

Suikast sonrası Polis Müdürlüğü tarafından tutulmuş olan zabıtnamede, canilerin otomobilinden üç kişinin çıktığı, bir kişinin de yaya olarak bunlara katıldığı, dolayısıyla Paşa'nın otomobiline toplam dört kişi tarafından ateş edildiği belirtilmiştir. "Mahmut Şevket Paşanın Katline Dair Tutulan Zabıtname", BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 8. Olay sonrası yayınlanan askerî tebligatlarda, suikastçıların isimleri ve kaç kişi oldukları hakkında bilgi verilmemiştir. *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913. Suikastten birkaç gün sonra yayınlanan gazetelerde ise tetikçilerin Yüzbaşı Kâzım, Şevki, Topal Tevfik, Muhip, Mehmet Ali, Cevad ve Ziya olmak üzere toplam yedi kişi oldukları iddia edilmiştir. *Tanin*, 1634-1640, 17-23 Haziran 1913. *L'illustration* dergisi de söz konusu yedi şahsın fotoğraflarını yayınlamıştır. "Pendaions A Constantinople", *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611. Zanlılardan Topal Tevfik'in Mahmut Şevket Paşa'ya ateş ettiği, Kâmile Hanım ve Nevari Efendi'nin şahitlikleriyle kesinleşmiştir. "Mahmut Şevket Paşanın Katline Dair Tutulan Zabıtname", BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 8. BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 3, 12 Haziran 1913. Suikast sonrası İstanbul Muhafızlığı tarafından yayınlanmış askeri beyannamede ise Paşa'nın bir saat sonra vefat ettiği belirtilmiştir. *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913. Mahmut Şevket Paşa'nın otomobili ve öldüğü sırada üzerinde bulunan üniforması ile katillere ait silahlar İstanbul'da Taksim Harbiye Müzesi'nde sergilenmektedir. Suikastın ayrıntıları için ayrıca bkz. Mevlanzade Rifat, *a.g.e.*, s. 89-95. *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913. Paşa'nın şoförü Mehmet Bey, suikastla bir ilgisi olduğuna kanaat getirilerek tutuklanmıştır. İstanbul Polis Müdü-

Suikastın ardından katillerden Yüzbaşı Kâzım, Nazmi, Ziya, Şevki, Cevad'ın kullandığı otomobille Aksaray'a, Topal Tevfik de yaya olarak Gedikpaşa istikametine doğru kaçmaya başladılar. Topal Tevfik, kaçarken polisle çatışmaya girmiş ve Gedikpaşa Hanı'nın tuvaletinde yakalanmıştır.⁴¹ Kaçmayı başaran Yüzbaşı Kâzım ve Şevki, Beyoğlu Pire Mehmet Sokağı'ndaki bir apartman dairesine girerek izlerinin kaybettirmek istemişlerdir.⁴² Bu arada yakalanan zanlıların ifadeleri doğrultusunda Azmi, Cemal, Talat, Karasu ve Nesim Ruso'yu öldürecek suikastçıların çoğu, Polis Müdürlüğü'nün başarılı operasyonları sonucu Beyoğlu ve Galata'da teker teker yakalanmışlardır. Bunlardan Hakkı, polis tarafından kasıtlı olarak serbest bırakılmıştır. Hakkı'nın Pire Mehmet Sokağı'ndaki eve girmesinin ardından da söz konusu eve baskın yapılmış ve kısa bir çatışmanın ardından evde bulunan Yüzbaşı Kâzım ve Şevki de ele geçirilmiştir.⁴³ Polis Müdürlüğü'nün bu çabaları sonucunda diğer suikastların gerçekleşmesi engellenmiştir.⁴⁴

SUİKAST SONRASI ALINAN TEDBİRLER

Suikastın ardından Heyet-i Vükelâ, Harbiye Nezareti'nde olağanüstü bir toplantı yapmıştır. Toplantı sonucunda, cihet-i askeriyece şehirde asayişin sağlanması için her türlü tedbirin alınmasına karar verilmiştir.⁴⁵ Aynı gün yayınlanan resmî ve askerî beyannamelerle

rü Azmi Bey'in 20 Haziran 1913 tarihli, 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef.13.

“Mahmut Şevket Paşa'nın Katline Dair Tutulan Zabıtname” BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 8. Ayrıca bkz. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in 20 Haziran 1913 tarihli, 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef .6, 7 Haziran 1329 (20 Haziran 1913). Katillerin otomobili Şişli'de terkedilmiş olarak bulunmuştur. “Beyanname-i Askeriye (İstanbul Muhafızlığı'ndan)”, *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli, 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef .8.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 7, 8, 9.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef . 8.

“Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi İstihbarat Şubesi'nin 11 Haziran 1913 Tarihli İlanı”, BOA, *HR. SYS*, 1857/1, lef. 13; “Resmi Tebligat (Matbuat

gece saat 22.00'den itibaren sokağa çıkma yasağının uygulanacağı ilan edilmiştir. Ayrıca Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerine birer tebligat gönderilerek durumdan haberdar olmaları sağlanmıştır.⁴⁶ Hariciye Nazırı Said Halim Paşa da aynı gün Rus elçiliğine suikastla ilgili bilgi vermiştir.⁴⁷

İstanbul Muhafızlığı ve İstanbul Polis Müdürlüğü yakalanan zanlıların ifadelerinden hareketle, katillerin isimlerini kısa süre içerisinde tespit etmiş ve fotoğraflarını basına dağıtmıştır. Bunlardan Kâzım, Şevki, Muhib, Topal Tevfik, Cevat, Mehmet Ali, Ziya katil; eski Dâhiliye Nazırı Reşid Bey, Tahir Hayrettin Bey ve Hacı Nizami Paşa da olayın tertipçileri olarak gösterilmiştir.⁴⁸ Buna ilave olarak, zanlılara yardım ve yataklık edenlerin de en ağır şekilde cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁴⁹ İstanbul Polis Müdürlüğü, dokuz gün sonra da suikastla ilgili olarak tutuklanan ve hâlen firarda olduğu belirtilen otuz sekiz kişilik bir liste hazırlamıştır. Söz konusu listeye göre tutuklanan yirmi beş kişinin isimleri şunlardır: Yüzbaşı Kâzım, eski polis müdürü Muhip Bey, Damat Salih Paşa, Kumarbaz Ziya, Gelenbevi İdadisi Sermubassırı (Bakıcısı) Abdullah Sefa, bahriye mülazımlığından uzaklaştırılmış Şevki, Mülazım Mehmet Ali, Topal Tevfik, Çerkez Cevad, rusumat-ı muayene memurlarından Kara Ahmet, Tophane amelesinden Raif, Ziya'nın biraderi Hakkı, tütün kaçakçısı Raif, jandarma Kemal, şüpheli Mustafa, Bahriye mülazımlığından uzaklaştırılmış jandarma Sadık, eski polis müfettişi Kör Emin, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Memuru Miralay Kemal, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Müdür Muavini Fuad Bey,

Müdiriyyet-i Umumiyesi)", *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913.

"Beyanname-i Askeriye (İstanbul Muhafızlığı'ndan)", *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913; *Tanin*, 1629, 12 Haziran 1913, s. 1.

"Matbuat Müdiriyyet-i Umumiyesi İstihbarat Şubesi'nin, 11 Haziran 1913 Tarihli İlanı", BOA, *HR. SYS*, 1857/1, lef. 2.

Tanin, 1634–1640, 17, 18, 19, 23 Haziran 1913. Aynı fotoğraflar, dönemin meşhur Fransız dergisinde yayınlanmıştır. *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611.

Tanin, 1634, 1635, 1636, 17/18/19 Haziran 1913.

Yüzbaşı Adil Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın şoförü Mehmet, şoför İsmail, komiserlikten uzaklaştırılmış Latif, Mekteb-i Hukuk talebesi İzzettin. Firari on üç kişi ise şu isimlerden oluşuyordu: Kumarbaz Nazmi, Şoför Abdurrahman, Kavaklı Mustafa (Kaçakçı), jandarma bölük kumandanlığından emekli Çerkez Mehmet, Yüzbaşı Kâzım'ın biraderi Çerkez Hikmet, Kaymakam Çerkez Zeki, Süleyman Paşazade Adil, Kürt Şerif Paşa (Stockholm Sefiri), Dâhiliye Nazır-ı sabıkı Reşid Bey, Gümölcüneli İsmail, Prens Sabahaddin, Pertev Tevfik ve Kemal Mithat (Muharririnden ve Mithat Paşa'nın oğlu).⁵⁰

Hükûmet, 12 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa için görkemli bir cenaze merasimi hazırlatarak⁵¹ suikastın neden olduğu panik havasını dağıtmak ve muhaliflere dimdik ayakta oldukları mesajını vermek istemiştir.⁵² Mahmut Şevket Paşa'nın cenaze merasimine

⁵⁰ İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in, 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef.13.

Dâhiliye Nezareti ertesi gün Hicaz ve Yemen vilayetlerine de bir yazı göndererek cenaze merasimi hakkında bilgi vermiş ve emniyet ve inzibat tedbirlerinin mükemmel olduğunu belirtmiştir. BOA, *DH.SYS*, 119/5, 31 Mayıs 1329 (13 Haziran 1913).

"Cemal Paşa'nın Hatıralarından Mahmut Şevket Paşanın Katli olayı", *Yakın Tarihimiz*, C. IV, Sa. 42, İstanbul 1962, s. 67; Celal Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 113. Bizzat İstanbul Muhafızı Cemal Bey tarafından hazırlanan cenaze merasim programı şu şekildedir: "1)- Mahmut Şevket Paşa, şehit oldukları için merasim-i diniye ifa edilecektir. 2)- Cenaze Harbiye Nezareti'nden yarınki (bugünkü) perşembe günü saat 10.30'da kaldırılacaktır ve Hürriyet-i Ebediyye tepesine nakledilecektir. 3)-Cenaze alayında bulunacak kıtaat-ı askeriye derhal Harbiye Nezareti'nin Beyazıt cephesindeki nizamiye kapısında durarak bervech-i ati teşrifat sırasıyla hareket edeceklerdir: Süvari bölüğünden bir müfreze, mürettep piyade taburları, jandarma, polis ve belediye çavuşları, dervişler grubu, muhafızlarıyla beraber cenaze taburu, tüfekli, toçu ve süvariler taburu, silahsız piyadeler, berri ve bahri heyetler, muharib ordudan gelen heyet, vükelâ, süfera, ateşemillerler, rical-i hükûmet ve heyet-i askeriye, bahriye askerleri, topçu bataryası, ahali. 4)- Cenaze alayı, teşrifat paşasının emriyle Beyazıt Meydanı- Divan yolu tarikiyle Ayasofya'ya ulaştırılacaktır. 5)- Cenaze namazı öğle namazını müteakip Ayasofya Cami-i Şerifi'nde kılınacaktır. 6)- Namaz kılındıktan sonra, alay gelirken olduğu gibi tramvay caddesi tarikiyle Sirkeci'ye gelerek orada hazır bulunan vapura bindirilecek ve Dolmabahçe'ye gidilecek.

İstanbul halkı büyük bir ilgi göstermiştir.⁵³ Düzenlenen merasimin ardından Mahmut Şevket Paşa ve iki yaverinin cenazeleri, 31 Mart'tan sonra Meşrutiyet uğruna şehit olanların anısına İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce yaptırılan *Abide-i Hürriyet*'in yanında ayrı bir bölüme defnedilmiştir.⁵⁴

Bu arada Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan Sadrazamlık makamına Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nezareti'ne de Başkumandanlık Vekâleti uhdesinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa getirilmiştir.⁵⁵ Böylece, olası bir hükûmet krizinin önüne ge-

7)- Dolmabahçe İskelesi'nden Gazhane, Taşkılla tarikiyle Beyoğlu cadde-i kebirine çıkılarak, Mekteb-i Harbiye önündeki Hürriyet-i Ebediyye tepesine gidilecektir. Cenaze buraya defnedilecektir." BOA, *DH.MTV*, 51/32, lef. 4, 29/30 Mayıs 1329 (12/13 Haziran 1913). Cenaze merasimi yapıldıktan sonra program, 14 Haziran 1913 tarihinde bizzat Cemal Bey'in takdim yazısıyla Dâhiliye Nezareti'ne de gönderilmiştir. BOA, *DH. MTV*, 51/32, lef. 5, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913). Cenaze merasim programının aslı için bkz. BOA, *DH.MTV*, 51/32, lef. 2, 3 9 Receb 1331 (14 Haziran 1913). Cenaze merasim krokisi için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 18, 9 Receb 1331 (14 Haziran 1913). Program, Dâhiliye Nezareti tarafından İstanbul Vilayet Vekâleti'ne, Şehremaneti'ne ve Polis Müdürlüğü'ne de tebliğ edilmiştir. BOA, *DH.MTV*, 51/32, lef. 1/1, 9 Receb 1331 (14 Haziran 1913).

Cenaze merasimine yaklaşık olarak 150.000 kişinin katılmış olması bu ilgi ve sevginin bir sonucu olmuştur. Celal Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 113.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Abide-i Hürriyet", *Tarih Dünyası*, Sa. 8, İstanbul 1950, s. 323–324, 349.

Said Halim Paşa Kabinesi şu isimlerden oluşuyordu: Hariciye Nezareti'ne ilave-i memuriyet olarak Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nezareti'ne Başkumandanlık Vekâleti uhdesinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nezareti'ne Mahmut Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne esbak Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Şura-yı Devlet Riyaseti'ne Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, Adliye Nezareti'ne İbrahim Bey, Maliye Nezareti'ne Rafet Bey, Nafia Nezareti'ne Berlin Seferi Osman Nizami Paşa, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Ayandan Süleyman Elbistani, Telgraf ve Posta ve Telefon Nezareti'ne Oskan Efendi, Maarif Nezareti'ne Şükrü Bey, Evkaf Nezareti'ne Hayri Bey atanmışlardır. BOA, *DUIT*, 4/14–1, 12 Receb 1331/4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913). Metin Ayışığı, Ahmet İzzet Paşa'nın cinayetten bir hafta sonra Harbiye Nazırlığı'na getirildiğini söylemekte ancak kesin bir tarih belirtmemektedir. Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 103.

çilmiş oldu. Yeni Sadrazam Said Halim Paşa,⁵⁶ Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 14 Haziran 1913 tarihli yazısında; katillerden henüz yakalanmayanların ve suikastla doğrudan veya dolaylı olarak ilgileri bulunanların takibine şiddetle devam edildiğini ve ülkede asayişin berkemal olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Paşa, aynı gün yayınlamış olduğu bir genelgeyle de cinayet zanlılarının yakalanması için ülke genelinde geniş çaplı soruşturma başlatılması talimatını vermiştir. Bu genelge üzerine suikastla ilgili bilgiler Mısır, Tunus, Trablusgarp, Bingazi ve Lübnan'daki Osmanlı temsilciliklerine gönderilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁵⁸ Ayrıca Bağdat'ta şüpheli görülen dört kişi, İstanbul'a sevk edilerek derhâl sorguya alınmıştır.⁵⁹ İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey, Rus Konsolosluğu'na başvurarak, firarilerden Süleyman Paşazâde Adil Bey'in Rusya'ya kaçtığı ve Mustafâ'nın da Odesa'ya hareket eden Kazan vapurunda olduğunun tespit edildiğini ifade etmiş ve gerekli hukuki işlemlerin bir an önce başlatılmasını talep etmiştir.⁶⁰

⁵⁶ Said Halim Paşanın Sadaret'e atandığına dair Hatt-ı Hümayun sureti, 12 Haziran'da gazetelerde yayınlanmıştır. *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913. BOA, *AMTZ* (05), 30/44, lef. 4, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913). BOA, *AMTZ* (05), 10-A/329-4, lef. 4, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913). Sadrazam Said Halim Paşa tarafından Mısır Fevkalade Komiserliği'ne gönderilmiş olan şifreli telgraf örnekleri için bkz. BOA, *AMTZ* (05), 30/44, lef. 1, 2, 3, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913). Konuyla ilgili Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in Sadaret'e ve Hariciye Nezareti'ne göndermiş olduğu yazılar için bkz. BOA, *AMTZ* (05), 10-A/329-4, lef. 6, 5, 31 Mayıs/1 Haziran 1329 (13/14 Haziran 1913). Hacı Adil Bey ayrıca, suçluların kimliği hakkında kamuoyuna da ayrıntılı bilgi vermeyi ihmal etmemiştir. BOA, *AMTZ* (05), 10-A / 329-4, lef. 7, 31 Mayıs 1329 (13 Haziran 1913). BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 4/1, 5, 31 Mayıs 1329 (13 Haziran 1913). Bağdat'taki tutuklamalar İstanbul Muhafızlığı'nın, 13 Haziran tarihli yazısı üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu kişiler; Müfti Hasan, Şükrü el-Fazlı, Ali Efendizâde Süleyman ve Süveydizâde Yusuf'tur. Bağdat Vali Vekili Lütfi Bey, adı geçen şahısları derhal tutuklatarak İstanbul'a göndermiştir. Ancak sonradan Süveydizâde Yusuf'un suçsuz olduğu anlaşılmıştır. BOA, *DH.SYS*, 119/1-1, lef. 32/2, 33, 2 Haziran 1329 (15 Haziran 1913).

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 103-104, 1/13 Teşrin-i sâni 1329 (14/27 Kasım 1913); BOA, *DH.SYS*, 119/1-2, lef. 1/2, 1 Tem-

SUIKASTIN YANKILARI

Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi yurt içinde ve yurtdışında büyük yankılar uyandırmıştır. Suikast, ertesi günkü İstanbul gazetelerinde ayrıntılı bir biçimde ve ilk haber olarak yer almıştır.⁶¹ *Tanin* yazarlarından Babanzâde İsmail Hakkı, Mahmut Şevket Paşa'yı övmüş, onun asıl fikrinin ceset hâlindeki vatana ruh vermek olduğunu söylemiştir. Babanzâde'ye göre Mahmut Şevket Paşa milletin yaşamasını istemeyenler tarafından öldürülmüştür.⁶² Babanzâde bir başka makalesinde ise cinayeti işleyenlerin memlekette karışıklık çıkarmayı hesapladıklarını ancak İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin almış olduğu tedbirler sonucunda buna meydan verilmediğini iddia etmiştir.⁶³

Suikast Anadolu'da da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Bursa ve Ankara vilayetlerinde Mahmut Şevket Paşa'nın vefatı dolayısıyla taziye ilanları verilmiştir.⁶⁴ Ancak suikasta en büyük tepki Eskişehir'den gelmiştir. Anadolu Demiryolu Kumpanyası'na bağlı şimendifer fabrikası işçileri, büyük bir gösteri düzenleyerek suikast olayını protesto etmişlerdir. Temmuz ayı başlarında gerçekleşen bu protesto eylemi, bir anda İttihat ve Terakki'ye karşı yapılan bir isyan hâline dönüşmüştür.⁶⁵ İşçiler, aralarına karışmış olan provakatörlerin de etkisiyle Mahmut Şevket Paşa'yı İttihatçıların öldürdüğünü söyleyerek Cemiyet'e karşı ağır hakaretlerde bulunmuşlar, hatta "kâfirler" ifadesini bile kullanmaktan çekinmemişlerdir.⁶⁶ Bir anda

muz 1329 (14 Temmuz 1913).

Tanin, 1629, 12 Haziran 1913, s. 1; *İkdam*, 5858, 12 Haziran 1913, s. 1.

Tanin, 1629, 12 Haziran 1913, s. 1.

Tanin, 1636, 19 Haziran 1913, s. 1.

⁶⁴ Mesela Bursa'da Belediye Reisi Mehmet Sadeddin Bey ile Ankara'da eski mebus Mustafa Bey, yerel gazetelere taziye ilanları vermişlerdir. *Tanin*, 1636, 19 Haziran 1913. Ayrıca İzmit ve Aydın vilayetlerinde de suikast sonrası küçük çaplı asayiş bozuklukları yaşanmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. Ömer Osman Umar, *a.g.m.*, s. 60.

BOA, *DH.SYS*, 119/1-2, lef. 4/1, 30 Temmuz 1329 (12 Ağustos 1913).

BOA, *DH.SYS*, 119/1-2, lef. 4/2, 30 Temmuz 1329 (12 Ağustos 1913).

bütün şehre yayılan isyan sonucunda Eskişehir'deki asayiş ve emniyet tamamıyla bozulmuştur. Gelişmelerin oldukça tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine İstanbul Muhafızı Cemal Bey, olayların iç yüzünün anlaşılması amacıyla Mehmet Ali Bey'in başkanlığında Vahap ve Süleyman efendilerden oluşan bir komisyon kurdurarak Eskişehir'e göndermek zorunda kalmıştır. Kısa süre içerisinde bölgeye intikal eden söz konusu komisyon, yapmış olduğu araştırmalar neticesinde bu olayın Eskişehir Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nca düzenlendiği kanaatine varmıştır.⁶⁷ Sonuçta olayın sorumluları tutuklanmış ve İstanbul Muhafızlığı'nın önerisiyle İstanbul'a sevk olunmuşlardır. İstanbul'da sıkıyönetim mahkemesince yargılanan zanlılar, suçlu bulunarak çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁶⁸

Öte yandan Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi yurtdışında da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. İstanbul'da bulunan Rusya ve İsveç büyükelçilikleri 11 Haziran;⁶⁹ Almanya, Amerika, Belçika,

⁶⁷ İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Eskişehir olaylarıyla ilgili olarak beş sayfa-
lık uzun bir rapor hazırlayarak Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Cemal
Bey'in raporundaki en dikkat çekici nokta, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın
İstanbul'da başaramadığı darbe girişimi i Eskişehir'de gerçekleştirmek ça-
basında olmasıydı. Raporun tamamı için bkz. BOA, *DH.SYS*, 119/1-2,
lef.4/1-4/4, 30 Temmuz 1329 (12 Ağustos 1913). Buna karşılık Ali Birinci,
Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın suikast esnasında varlığının bile şüpheli oldu-
ğunu iddia etmektedir. Ancak Birinci'nin iddiasında Eskişehir olaylarıyla
ilgili bir değerlendirmenin olmaması, söz konusu iddiayı zayıflatmaktadır.
Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 207-216. Ömer Osman Umar da daha önce belirtmiş
olduğumuz makalesinde, Eskişehir olaylarına değinmekle birlikte, olaylara
müdahalede bulunan ve bölgeye bir soruşturma heyeti gönderenin Cemal
Bey olduğunu görememiştir. Ömer Osman Umar, *a.g.m.*, s. 60-63.
Bunlardan Zeytinzâde Tevkif Efendi suçsuzluğuna kanaat getirilerek tahli-
ye edilmiş, *Metanet Gazetesi* yazarı Berhan, Vahap, Şerif Çavuş, Hacı Veli,
mülga heyet-i tahkikiye riyasetinden emekli Mehmet Ali, Eskişehir komiser
muavini İzzet, sevk memuru Süleyman Efendilerin Sinop'a, icracı Ömer
Lütfi Efendinin de Arnavutluk'a gönderilmesine, işçilerden Salim, Sadık
Hüseyin, Hacı Kemalettin Mehmet'in Divan-ı Harbi Örfi'ye sevk edilme-
lerine ve bir ay müddetle yargılanmalarına karar verilmiştir. BOA, *DH.SYS*,
119/1-2, lef. 4/3-4/4, 30 Haziran 1329 (13 Temmuz 1913).
BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 2, 40, 11 Juin 1913 (11 Haziran 1913).

İspanya büyükelçilikleri 12 Haziran⁷⁰ ve Portekiz Büyükelçiliği de 14 Haziran'da⁷¹ Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya baş sağlığı telgrafları çekerek üzüntülerini dile getirmişlerdir. Ayrıca Berlin Sefiri Mahmut Muhtar ile Londra Sefiri Tevfik paşalar tarafından suikastın Almanya ve İngiltere'de de üzüntüyle karşılandığına dair birer telgraf gönderilmiştir.⁷²

Dönemin Avrupa'daki en önemli yayın organlarından birisi olan Fransız *L'illustration* dergisinde Mahmut Şevket Paşa Suikastı büyük bir katliam olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu derginin Türkiye Muhabiri Georges Remond'a göre bu suikast, Bâb-ı Âli Baskını'nda öldürülen Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve yaveri Tevfik Kıbrıslı'nın kanlarını yerde bırakmak istemeyen muhalefetin İttihatçılara karşı bir meydan okumasının sonucuydu. Ancak suikast sonrası alınan tedbirler sayesinde şehirde durumun sakin olması, katillerin amaçlarına ulaşmasını engellemiştir.⁷³

Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi Avrupa'nın dışında Hindistan'da da tepkiyle karşılanmıştır. Hindistan'da yaşayan Müslümanlar, İstanbul'a göndermiş oldukları telgraflarla suikastı kınamışlar ve bu olayın hem Osmanlı Devleti hem de İslâm dünyası için kara bir leke olduğunu belirtmişlerdir. Suikast, Hintli Müslümanları o kadar çok etkilemiştir ki Hindistan'da Mahmut Şevket Paşa ve yaverlerinin aileleri için yardım kampanyaları bile başlatılmıştır.⁷⁴

⁷⁰ BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 22, 46, 41, 45, 12 Juin 1913 (12 Haziran 1913).

BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 49, 14 Juin 1913 (14 Haziran 1913).

BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 20, 23, 12 Haziran 1913.

Georges Remond, "L'assassinat Du Grand Vizir A Constantinople", *L'illustration*, 3668, 14 Juin 1913 (14 Haziran 1913), s. 558.

BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 79, 3 Temmuz 1913.

YARGILAMALAR VE MUHALEFETİN SİNDİRİLMESİ

İstanbul Muhafızı Cemal ve Polis Müdürü Azmi beylerin gayretleriyle kısa bir sürede ele geçirilen ve sayıları otuz sekize ulaşan ancak yalnızca yirmi dördünün mahkeme huzuruna çıkarılabildiği zanlıların yargılanmalarına, 19 Haziran 1913'te başlanmıştır.⁷⁵ Yargılamalar sonucunda mahkeme heyeti, yurtdışına kaçmış olan Prens Sabahaddin, Ahmet Reşid, Kürt Şerif Paşa, Gümölcüneli İsmail, Kemal Mithat, Kaymakam Zeki, Yüzbaşı Kâzım'ın kardeşi Hikmet, Nazmi, Abdurrahman, Yüzbaşı Mehmet ve Kavaklı Mustafayı gıyaben idama mahkûm etmiş,⁷⁶ mal ve mülklerine de devlet tarafından el konulmasına karar vermiştir. Yine, henüz ele geçirilemeyen Süleymanpaşazâde Adil Bey'i müebbet kalabentliğe, Raif Bey'i ise on beş yıl kürek cezasına çarptırmıştır. Buna karşılık mahkeme huzuruna çıkartılanlardan Kara Ahmet ve Ragıp on beşer yıl, Kör Emin de müebbet kalabentlik cezasına; Damat Salih Paşa, Fuad Bey, Yüzbaşı Kâzım, Muhip, Şevki, Topal Tefik, Çerkez Hakkı, Mehmet Ali, Abdullah Safa, Kemal ve Cevad ise idam cezasına çarptırılmışlardır. Mahkemenin vermiş olduğu idam kararları, 24 Haziran 1913 sabahı saat 03.00'te infaz edilmiştir.⁷⁷ Suikastla ilgisi olmadığına hükmedilen zanlıların ise beraatine karar verilmiştir.⁷⁸ Bunların dışında hapishaneye konulup da fesat hareketlerine devam

⁷⁵ Georges Remond, "Pendaions A Constantinople", *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611.

Prens Sabahaddin Bey, idama mahkûm edildiğini öğrendikten sonra, temmuz ayı içerisinde *Le Temps* gazetesine verdiği demeçte cinayetle uzaktan yakından ilgisi olmadığını iddia etmiştir. Kemal Yakut, *a.g.e.*, s. 326 (257 numaralı dipnot).

Georges Remond, *a.g.m.*, s. 611. Bu arada, idam edilenlerin ailelerine hükûmet tarafından gerekli yardımlarda bulunulmuştur. Mesela, idam edilenlerden Miralay Fuad Bey'in ailesine bu uygulama çerçevesinde yardım edilmiş ve çocuklarının okutulmaları için de gerekli şartların sağlanacağı sözü verilmiştir. BOA, *DH.KMS*, 61-2/11, 29 Ağustos 1337 (29 Haziran 1921).

Kemal Yakut, *a.g.e.*, s. 325-326.

eden polislikten uzaklaştırılmış Asitaneli Şaban oğlu Abdüllatif'i de on beş sene kalabentliğe çarptırılmıştır.⁷⁹ Gıyaben idama mahkûm edilen zanlılardan Kavaklı Mustafa, Ekim ortalarında yakalanarak yurda getirilmiş ve 28 Ekim 1913'te idam edilmiştir.⁸⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti, suikast olayını doğrudan doğruya kendisine karşı yapılmış bir eylem olarak kabul ettiği için, bu vesileyle bütün muhaliflere karşı bir sindirme politikasına yönelmiştir. Söz konusu tutuklamaların dışında muhaliflerden *Alemdar* gazetesi sahibi Refi Cevat, *İkdam* gazetesi muhabiri Osman Nuri, *İfham* gazetesi sahibi Ferit (Tek), Refi Cevad, Refik Halit, Burhan Felek, Ahmet Bedevi Kuran, Dr. Rıza Nur, Mustafa Suphi gibi tanınmış muhalifler de tutuklanmıştır.⁸¹ Buna ek olarak Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde çeşitli görevlerde bulunan memurlar da bu uygulamadan nasibini almıştır.⁸² İttihatçılar işi öylesine abartmışlardır ki suikast olayıyla hiç ilgisi olmayan İstanbul'daki

⁷⁹ BOA, *İ. HB*, 10 Safer 1333/15 Kanun-ı evvel 1330 (28 Aralık 1914). Bu karar Harbiye Nazırı Vekili Talat Bey'in, 26 Aralık 1914 tarihli yazısının ardından alınmıştır. Bkz. BOA, *İ. HB*, 8 Safer 1333/13 Kanun-ı evvel 1330 (26 Aralık 1914).

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, 27 Ekim tarihli yazısıyla Kavaklı Mustafa'nın ceza kanunnamesinin 58. maddesi gereğince idam edilmesini talep etmiştir. BOA, *İ. HB*, 28 Zilhicce 1331/14 Teşrin-i evvel 1329 (27/28 Ekim 1913). Onun bu talebi ertesi günkü iradeyle kabul edilmiştir. BOA, *İ. HB*, 29 Zilhicce 1331/15 Teşrin-i evvel 1329 (28/29 Ekim 1913).

A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 333; Kemal Yakut, *a.g.e.*, s. 327. A. Bedevi Kuran, İttihatçıların bu tedbirlerle yetinmediğin, İstanbul Muhafızı Cemal Bey vasıtasıyla Kemal adında birisini suikastın parasal kaynağını karşılayan Şerif Paşa'yı Paris'te öldürmekle görevlendirdiğini iddia etmiştir. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 342-344.

Nitekim Kâmil Paşa Hükûmeti döneminde sivil polislik yapan Ahmet Refik isimli bir kişi, uygulamalar nedeniyle yurtdışına kaçmış ancak yaklaşık bir yıl sonra Türk yetkili makamlarına başvurarak ülkeye geri dönmek istemiş, onun bu talebi Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından kabul edilmiştir. Ahmet Refik'in dilekçesi için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1856/3, lef. 141, 142, 29 Eylül/4 Teşrin-i evvel 1330 (12/17 Ekim 1914). Talat Bey'in onay yazısı için bkz. BOA, *HR.SYS*, 1856/3, lef. 140, 14 Teşrin-i evvel 1330 (27 Ekim 1914).

pek çok işsiz ve serseri takımı da tutuklanmalardan kurtulamamıştır.⁸³ Hükûmet, İstanbul Muhafızlığı'nın teklifiyle sayıları beş yüze ulaşan bu kişilerin⁸⁴ muhalefet adına İstanbul'un sükûnet ve asayişini tehdit ettikleri gerekçesiyle Sinop'a sürülmesine karar vermiş, 17 Haziran 1913 akşamı da Bahr-ı Cedit vapuruyla Sinop'a göndermiştir.⁸⁵ Sinop sürgünleri arasında yurtdışına kaçma olayları başlayınca,⁸⁶ hükûmet yeni bir karar almak durumunda kalmıştır. Buna göre Sinop'ta sürgün bulunanların ailelerinin geçimlerini sağlayabilmek amacıyla yurtdışına çıkabilmelerine veya İstanbul ve

⁸³ A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 333.

⁸⁴ Tunaya, 18 Haziran 1913 tarihli *Tanin* gazetesine dayanarak bu rakamı 203 olarak belirtmiş ve sürgünlerin tam listesini yayınlamıştır. Tunaya, *a.g.e.*, C. I/1, s. 377-379. Ahmet Bedevi Kuran da sürgün edilenlerin sayısının 500-600 civarında olduğunu belirtmiştir. A. Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 332. Kemal Yakut ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan *DH.SYS*, 119/2-18 numaralı belgeye dayanarak rakamın 500 olduğunu iddia etmiştir. Kemal Yakut, *a.g.e.*, s. 327.

Kuran, *a.g.e.*, s. 332; Tunaya, *a.g.e.*, C. I/1, s. 377; Birinci, *a.g.e.*, s. 215. BOA, *DH KMS*, 59-2/33, 8 Muharrem 1339/22 Eylül 1336 (22 Eylül 1920). Bu yüzden Ahmet Bedevi Kuran, Sinop'u *Meşrutiyet'in Fizan'ı* olarak adlandırmıştır. Ahmet Bedevi Kuran, *a.g.e.*, s. 330-337. Ali Birinci, tevkif edilenlerden İhsan Adli isimli bir zatın Marsilya'da bile Talat Bey'in takibinden kurtulamadığı için siyasi mücadeleye girdiğinden bahsetmektedir. Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 215 (232 nolu dipnot). Ancak, İhsan Adli eski bir kasaba kaymakamı olup büyük bir ihtimalle Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrası alınan tedbirler çerçevesinde meslekten ihraç edilmiştir. Daha sonra, Marsilya'ya yerleşerek ticaretle uğraşmaya başlayan İhsan Adli, cina-yetten iki ay sonra, Marsilya Şehbenderliği'ne başvurarak, ticari bir gazete çıkarmak ve ikamet izni almak istemiş, Osmanlı yetkili makamları da bu konuda kararsız kalmışlardır. Dolayısıyla, İhsan Adli meselesinde, Ali Birinci'nin iddia ettiği gibi Talat Bey'in takibinin ve siyasi bir mücadelenin söz konusu olmadığını, ayrıca ilgili şahsın kendi isteğiyle Osmanlı yetkili makamlarına başvurduğunu söyleyebiliriz. BOA, *DH.SYS*, 119/1-6, lef. 1/1, 2, 3, 5/21 Eylül 1329 (18 Eylül/4 Ekim 1913).

Bunlar arasında; Ahmet Bedevi Kuran, Mustafa Suphi ve on iki arkadaşı da bulunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kuran, *a.g.e.*, s. 334-335-342; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 14-15.

çevresi hariç memleketlerine dönebilmelerine müsaade edilmiştir.⁸⁷ Ancak yurtdışına çıkmış bulunanlardan bazıları, kısa süre sonra hükûmete başvurarak yeniden ülkeye dönebilmek için girişimlerde bulunmuşlardır.⁸⁸

Mahmut Şevket Paşa Suikastı sonrasında alınan bu tedbirlerle II. Meşrutiyet’le birlikte başlayan çoğulcu siyasal hayat tarihe karışmış oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bâb-ı Âli Baskını’yla başlayan tam iktidar dönemini daha da pekiştirmiş, kendisinden başka hiçbir siyasal oluşuma yaşama hakkı tanımamıştır. Nitekim suikast tarihinden İttihat ve Terakki’nin tasfiye edilmesine kadar geçen beş yıl dört aylık süreçte tek bir muhalefet partisinin bile kurulmamış olması bu durumu gayet iyi açıklamaktadır.⁸⁹

SUIKASTA İLİŞKİN İDDİALAR

Mahmut Şevket Paşa Suikastı’nın amacı neydi? Perde arkasında kimler vardı? Bu sorular çok tartışılmıştır. İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey’e göre suikast, İttihat ve Terakki’yi iktidardan uzaklaştırmak isteyen, istedikleri makamlara ulaşamayan Prens Sabahaddin, Damat Salih Paşa, Kürt Şerif Paşa, Kemal Mithat, Zeki, Gümölcüneli İsmail, Yüzbaşı Kâzım, Miralay Fuat beyler tarafından tertiplenmiş ve suikastın maddi kaynağı da Prens Sebahattin Bey ile Kürt Şerif Paşa tarafından karşılanmıştır.⁹⁰ Azmi Bey, ayrıca suikast olayının Mahmut Şevket Paşa ile sınırlı kalmayacağını komplocuların amaçlarına ulaşabilmek için kendisinin dışında Cemal, Talat, Emmanuel Karasu ve Nesim Ruso beylerin

⁸⁷ BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 94, 3 Eylül 1329 (16 Eylül 1913).

⁸⁸ Mesela, alınan tedbirler çerçevesinde Koca Mustafa Paşa’da imamlık yaparken Sinop’a sürülen Mehmet Tefik, buradan ailesinin geçimini sağlamak amacıyla Köstence’ye gitmiş ancak aradığını bulamayınca birkaç ay sonra yeniden ülkeye dönebilmek için girişimlerde bulunmuştur. BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 94, 3 Eylül 1329 (16 Eylül 1913).

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, C. I/1, s. 401-403.

⁹⁰ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 10, 7 Haziran 1329 (20 Haziran 1913).

de aynı anda öldürüleceklerini, listede yer alan Emmanuel Karasu ve Nesim Ruso isimleriyle de hareketin Siyonistlik ve Masonluk'a yönelik olduğu gösterilerek taraftar toplanacağını iddia etmiştir. Azmi Bey, bu suikastların gerçekleşmemesini ise almış oldukları sıkı önlemlere bağlamıştır.⁹¹

İstanbul Muhafızı Cemal Bey de suikastla ilgili olarak Prens Sabahaddin, Kâzım Bey, Damat Salih Paşa, Muhib ve Kemal Mithat beylerin isimlerini vermiştir. Cemal Bey, Yüzbaşı Kâzım'ın ordudan atılmasını sağladığı için bu kişinin kendisine düşman olduğunu,⁹² ayrıca suikast hazırlıklarını haber aldıkların hatta Kâzım ile Damat Salih Paşa'yı bu konuda bizzat uyardığını belirtmiştir.⁹³

Halil Menteşe ve Celal Bayar Şehzade Vahdettin'in de suikastla yakından ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olumsuz tavırlarıyla bilinen Vahdettin'in Damat Salih Paşa'nın idamı meselesinde İstanbul Muhafızı Cemal Bey'i ağır bir biçimde eleştirmesi ve daha önce yaşanan veliahtlık meselesinde yalnız bırakılması, onun suikastı desteklemiş olabileceği iddialarını güçlendirmektedir.⁹⁵ Ancak hem Azmi Bey'in polis raporlarında

⁹¹ BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 1-12, 7 Haziran 1329 (20 Haziran 1913). "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1; Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 57-60; S. Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 169, 177, 178. "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Muhim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 329 (23 Haziran 1913), s.1; Çavdar, *a.g.e.*, s. 272-274. Menteşe, *a.g.e.*, s. 64; Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 123; Şakir, *a.g.e.*, s. 190-191. Nitekim İstanbul Muhafızı Cemal Bey, daha Taklib-i Hükûmet girişimi sırasında Vahdettin'in Hükûmet'e karşı tavır aldığını öğrenmiş ve bu bilgiyi Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya arz etmişti. Bayar, *a.g.e.*, C. IV, s. 100. İttihatçılar, veraset kanununda değişiklik yaparak Vahdetti 'i veliahtlıktan uzaklaştırmak istemişlerdi. Ancak Padişah Mehmet Reşad'ın araya girmesiyle bu teşebbüsten vazgeçilmiştir. Menteşe, *a.g.e.*, s. 64; Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 518; Akşin, *a.g.e.*, s. 335. Bu konu, 1917 Eylül başlarında, Padişah Mehmet Reşad'ın hastalığı nedeniyle ve kendisinin isteği üzerine Mabeyn-i Hümayun'da gerçekleştirilen toplantıda yeniden gündeme getirilmiş ve İzzet Paşanın tarafından, Şehzade Burhanettin'in naib-i saltanat tayin edilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu teklif, usul ve şeriata aykırı olması, Padişah'ın

hem de Cemal Bey'in *Tanin*'e vermiş olduğu mülakatta Vahdetin'in komplocularla iş birliği yaptığı hakkında her hangi bir görüş belirtilmemiştir.⁹⁶

Eski Sadrazam Kâmil Paşa'nın suikast olayı ile ilgili olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşamadık. Ancak İstanbul Muhafızı Cemal Bey, daha önce yapmış olduğu istihbarat çalışmalarında karşı darbe senaryolarının Kâmil Paşa üzerine kurulduğunu düşünmekte, suikast olayından bir hafta önce Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelmesini bu bağlamda değerlendirmekteydi. Nitekim Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın bu fikri ciddiye almaması üzerine de görevinden istifa etmişti.⁹⁷ Bu durumda, Kâmil Paşa'nın suikastçıları tanımadığı şeklindeki değerlendirmeleri kabul etsek bile⁹⁸ Bâb-ı Âli Baskını ile koltuğundan indirilen Kâmil Paşa'nın suikast olayını İttihatçıların

sağlık durumunun gün geçtikçe iyiye doğru gitmesi gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. *TİTE Arşivi*, Kutu No:85, Belge No:27, (Tarihsiz). Bu konuyla ilgili ayrıca bkz. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s. 254-255.

İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey'in 20 Haziran 1913 tarihli 12 sayfalık cinayet raporundan. BOA, *DHKMS*, 63/63, lef. 1-13; "İstanbul Muhafızı Cemal Beyefendi ile Mühim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 1329 (23 Haziran 1913), s. 1.

Cemal Bey'e göre karşı darbeciler, dikkat çekmemek için öncelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın önde gelen isimlerinden Müşir Şakir Paşa'yı Sadaret'e getireceklerdi. Cemal Bey, *Hatıralar*'ında Şakir Paşa'nın ismini zikretmiştir. Ancak Cemal Bey, Müşir Şakir Paşa'nın bir-iki zayıf delille suçlanamayacağını söyleyerek meselenin üzerine gitmemiştir. Cemal Bey, sözlerine devam ederek, Çatalca Ordusu Kumandanı Abuk Ahmet Paşa'nın da komplo da yer aldığını fakat buna da çok şaşırdığını söylemiştir. Cemal Bey, 1919 yılında hatıralarını yazarken Şakir Paşa ile Abuk Ahmet Paşa'nın Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nde yer almaları üzerine şüphelerinde haklılık payının olduğunu ifade etmiştir. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 40-60.

Konuyla ilgili olarak bkz. Şakir, *a.g.e.*, s. 185-187. Ziya Şakir, İttihat ve Terakki'nin ilk kurucularından olup II. Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle Cemal Bey tarafından dışlanan Dr. İbrahim Temo'nun da komplocularla iş birliği içerisinde olduğunu hatta diğer komplocuların aksine Dr. İbrahim Temo'nun darbenin kansız gerçekleştirilmesinden yana olduğunu iddia etmiştir. Şakir, *a.g.e.*, s. 182, 183.

iktidardan düşürülmesi adına benimseyebileceğini rahatlıkla iddia edebiliriz.⁹⁹

Suikastte yabancı parmağı var mıdır? İstanbul Muhafızı Cemal Bey'e göre suikastte İngiltere Büyükelçiliği'nin büyük rolü olmuştur. Cemal Bey, İngiltere Sefaret Tercümanı Fitzmaurice'nin Kâmil Paşa'nın eski dostu olduğunu ve Paşa'yı İstanbul'dan çıkartmak istemesine karşı çıkararak kendisini Mahmut Şevket Paşa'ya şikâyet ettiğini söylemiştir. Cemal Bey, Kâmil Paşa'nın İstanbul'u terk ederken yanında İngiltere'nin yeni sefiri Sir Lowther'in bulunmasını iddialarının kanıtı olarak göstermiştir.¹⁰⁰ Ayrıca, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki üyelerinin çoğunluğunun Almanya ekolünden olmaları ve Mahmut Şevket Paşa'nın orduyu Alman ıslah heyetine teslim etmek istemesi İngiltere'yi rahatsız etmekteydi.¹⁰¹ Ahmet Emin Yalman ve Celal Bayar suikastte İngiliz parmağı olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.¹⁰² Bu görüşlere ek olarak Hindistan'ın Bombay şehrinde yayınlanan, 3 Ekim 1913 tarihli *Chronicle* gazetesinde, *Day By*

⁹⁹ Nitekim Mahmut Şevket Paşa, günlüğünde Kâmil Paşa'nın Bâb-ı Âli Baskını'nı kabullenmiş gibi durmadığını ve ilerlemiş yaşına rağmen aktif siyaseti bırakacağına pek ihtimal vermediğini belirtmektedir. *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, s. 230.

¹⁰⁰ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 49-53. Halil Menteşe de Cemal Bey ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir. Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 180-181. Nitekim Sir Gerard Lowther, suikast sonrası apar topar görevinden ayrılmış ve yerine, 17 Haziran 1913'te Sir Louis Mallet atanmıştır. Pears, *a.g.e.*, s. 333. Tunaya, hangi devlet olduğunu belirtmemişse de suikastın Avrupa ile olan bağlantılarına dikkat çekmiştir. Tunaya, *a.g.e.*, C. III., s. 519. Suikastın Avrupa büyük devletlerinin müdahalesini sağlamak amacıyla yapıldığı şeklinde görüşler de vardır. W. M. Pickthall, *Harp'te Türklerle Birlikte* (Çev. Kemalettin Yiğiter), Ankara 1990, s. 126.

Şakir, *a.g.e.*, s. 179. Asaf Bey, cinayette İngiliz parmağı olduğu görüşünü desteklemektedir. Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul 2001, s. 217.

Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihde Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (Yayına Haz. Erol Şadi Erdinç), C. I, İstanbul 1987, s. 213-214; Bayar, *a.g.e.*, C. V, s. 120.

Day (Günbegün) başlıklı makalede suikast zanlılarından Kavaklı Mustafa ile ilgili ilginç bir iddia ortaya atılmıştır. İddiaya göre Kavaklı Mustafa Türk Polisi tarafından işkenceye maruz kalmış ve daha fazla dayanamayarak vefat etmiştir. Mustafa'nın eşi de olayın kesinlikle intihar olmadığını kocasının işkence sonucu öldüğünü belirtmiştir. Söz konusu gazete, bu olayın Avrupa'da duyulmasının Osmanlı Devleti'ni çok güç durumda bırakacağını belirterek böylesi hadiselerle meydan verilmemesini istemiştir.¹⁰³ Dedikodudan öteye gitmeyen bu iddianın İngiliz sömürge idaresi altında bulunan Hindistan'daki bir gazetede yer alması oldukça düşündürücüdür. Kavaklı Mustafa'nın idamında bir başka dikkat çekici olay da ileriki yıllarda Beyrut Valiliği'ne getirilen Azmi Bey'in söz konusu idam meselesi dolayısıyla görevinden azledilmesidir. Dâhiliye Nezareti bu gelişmelerle ilgili bilgi isteyen Van Valisi Tahsin Bey'e: Ruslarla "Ancak bu esas üzerine anlaştık." cevabını vermiştir.¹⁰⁴ Bu durum akla, Kavaklı Mustafa olayının dolayısıyla da Mahmut Şevket Paşa Suikastı'nın İngiltere ve Rusya bağlantılarının olduğu şüphesini getirmektedir.

Mahmut Şevket Paşa, Von der Goltz ve Kompofner paşaların yardımcılıklarını yapmış ve çeşitli askeri görevlerde bulunmak üzere Almanya'ya seyahatler düzenlemiştir.¹⁰⁵ Onun Bâb-ı Âli Baskını'yla Sadaret'e getirilmesi Almanya'yı oldukça memnun etmişti.¹⁰⁶ Buna karşılık, Taklib-i Hükûmet sanıklarından Hasan Amca, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin Almanya'da büyük bir üzüntüyle karşılandığını belirtmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla, Almanya'nın suikastla herhangi bir ilgisinin bulunduğunu söylemek oldukça güçtür.

¹⁰³ BOA, *HR.SYS*, 1857/1, lef. 107–108, 3 Ekim 1913.

BOA, *DH.KMS*, 11/6, lef. 6, 22 Kanun-ı evvel 1329 (4 Ocak 1914).

Yakut, *a.g.e.*, s. II.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Jehuda Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi* (Çev. Fahri Çeliker), Genel Kurmay Basım Evi Ankara 1985, s. 97–102.

Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İç Yüzü (1908–1918)*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1989, s. 132–133.

Bir başka iddiaya göre ise suikast, Mahmut Şevket Paşa ile aralarında yaşanan gerginlikten dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenmiştir. Söz konusu iddianın en hararetli savunucusu olan Ahmet Bedevi Kuran, İttihatçıların hem muhalefet hem de rakip olarak görmeye başladıkları Mahmut Şevket Paşa'dan kurtulmak amacıyla böyle bir suikast tertiplediklerini ifade etmiştir.¹⁰⁸ Bu iddialar, 1914 yılında Meclis-i Mebusan'da yapılmış olan bütçe görüşmeleri sırasında da gündeme gelmiş ve şiddetli tartışmalara sebebiyet vermiş,¹⁰⁹ özellikle İstanbul Muhafızı Cemal Bey suikast olayını ve tertipçilerini belirlediği hâlde harekete geçip zanlıları tutuklamadığı için ağır eleştirilere maruz kalmıştı.¹¹⁰ Öncelikle şunu hemen belirtelim ki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mahmut Şevket Paşa arasında, 1912 yılında Paşa'nın harbiye nazırlığı görevinden istifa etmesiyle sonuçlanan meseleden dolayı bir gerginlik yaşanmıştı. Paşa, bu yüzden özellikle Hacı Adil ve Talat beylere çok güvenmişti. Ancak Mahmut Şevket Paşa, bizzat İttihatçılar tarafından Bâb-ı Âli Baskını sonrası sadarete getirilmiş ve bu tarihten itibaren tarafsızlığını kaybederek İttihatçılarla kaynaşmaya başlamıştı. Dolayısıyla, Paşa ile İttihatçılar arasında yaklaşık bir yıl önce yaşanmış olan bu kırıngılığın karşılıklı bir meydan okumaya dönüşeceği tezi çok uzak görünmektedir.¹¹¹ Talat Bey'in suikast olayını haber aldığı vakit: "Ne yapalım, su testisi suyolunda kırılır..." şeklindeki soğukkanlı tavrı, onun kişiliğinin bir parçasıydı. Nitekim Ziya Şakir de Talat'ın bu sözlerinde bir art niyet aramanın doğru

¹⁰⁸ Kuran, *a.g.e.*, s. 328. Danişment, "Komitecilikte bu gibi karanlık işler olağan şeylerdendir." diyerek bu iddialara destek vermiştir. Danişment, *a.g.e.*, c. IV, s. 402.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Tunaya, *a.g.e.*, c. III, s. 179-180.

Alpay Kabacalı, Mahmut Şevket Paşa'nın günlüğünde suikast ile alakalı bir ibareye rastlanılmadığını, dolayısıyla uyarılmamış olabileceğini iddia etmektedir. Kabacalı, Cemal Bey'in hatıralarında, Paşa'nın sadece cina-yet günü uyarılmasını da iddalarına delil olarak göstermektedir. Kabacalı, *a.g.e.*, s. 158-161.

Tunaya, *a.g.e.*, III, s. 519.

olmadığı kanısındadır.¹¹² İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in suikast hazırlıklarından ve tertipçilerinden haberdar olduğu hâlde niçin gerekli müdahalede bulunmadığı şeklindeki eleştirilere ise Hüseyin Cahit Bey şu şekilde cevap vermiştir: "Siyasal açıdan bu belki bir yanlışlıktı. Ama bir ülkenin en sarsılmaz, en sonsuz ve gerekli temelini adalet olduğu düşünülecek olursa Meşrutiyet döneminin beslediği, bu yasaya uyma duygusu karşısında saygıyla eğilmek bir görev olur. İttihatçıları şiddetlerinde bile insafsızlıktan ve son derece varmaktan alıkoyan sebep, onlardaki bu ruhtu. Yollarını en sapıttıkları dakikalarda bile kişisel özgürlüğe, adalete, yasaya saygıyı yüreklerinden ve ruhlarından silemediler..."¹¹³ Hüseyin Cahit Bey daha da ileri giderek, "Mahmut Şevket Paşa ölmeseydi I. Dünya Savaşı'na girmezdik." sözleriyle İttihatçıların Mahmut Şevket Paşa'ya komplo düzenlemediği tezini savunmuştur.¹¹⁴

Sonuç olarak; Mahmut Şevket Paşa Suikastı Bâb-ı Âli Baskını ile iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı adeta bir kan davası hâline gelen siyasal bir meydan okumanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Suikastın arkasındaki isimler Prens Sabahaddin, Damat Salih Paşa, Kürt Şerif Paşa gibi tanınmış muhalifler olmuşlardır. Ancak suikast amacına ulaşamadığı gibi İttihatçıların bütün muhalefeti sindirmesi için de iyi bir fırsat yaratmıştır. Ayrıca suikast yurtiçinde ve yurtdışında büyük bir nefretle karşılanmış, dolayısıyla karşı darbeciler umdukları kamuoyu desteğinden de mahrum kalmışlardır. Mahmut Şevket Paşa, ne yazık ki bu siyasal çekişmelerin kurbanı olmuştur.

¹¹² Şakir, *a.g.e.*, s. 261.

Yalçın, *a.g.e.*, s. 265. Ziya Şakir de Cemal Bey'in delil toplama ve zanlıları suç üstünde yakalama gayretini haklı görmüştür. Ziya Şakir'e göre suikast olayında Cemal Bey'in tek hatası, suçluları mutlaka yakalayacağı yolunda kendisine aşırı güvenmesi ve zamanında hareket edememesidir. Şakir, *a.g.e.*, s. 260-261.

Yalçın, *a.g.e.*, s. 263.

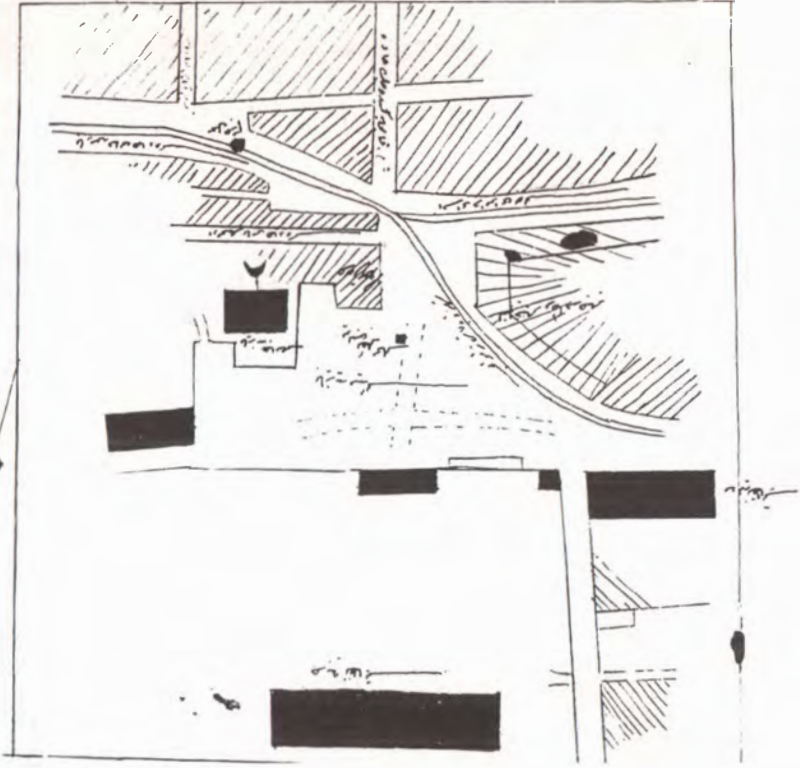
Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı tarihinde makam otomobili kullanan ve otomobili içerisinde öldürülen ilk sadrazam olmuştur. Ancak ona sıkılan kurşunlar aslında II. Meşrutiyet ile başlayan çok partili siyaset yaşamımızın da sonunu hazırlamıştır. Bir başka ifadeyle suikast olayı, Türk siyasal hayatında çoğulculuğa henüz tahammül edilebilecek bir olgunluğa erişilmediğini gözler önüne sermiştir. Nitekim suikastın gerçekleştirildiği 11 Haziran 1913'ten İttihat ve Terakki'in tasfiye edildiği 31 Ekim 1918'e kadar tek bir muhalefet partisinin bile kurulmamış olması bu gerçeği bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Suikast sonrası başlayan tek parti anlayışı, Cumhuriyet dönemine de kendisini göstermiş ve Türk siyasal hayatı daha uzun bir süre bu etkiyi üzerinden atamamıştır.

Mahmut Şevket Paşa (1857–1913)

Mahmut Şevket Paşa'nın katilleri (Katillerin kullandığı silahlar, Mahmut Şevket Paşa'nın kanlı gömleği ve makam arabası İstanbul Taksim Harbiye Müzesi'nde sergilenmektedir)

İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve Mahmut Şevket Paşa Suikastı'nın gerçekleştiği yeri gösteren kroki

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PRENS SABAHADDİN'İN OSMANLI
DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA
SAVAŞI'NA GİRİŞİNİ ENGELLEME
ÇABALARI¹

Prens Sabahaddin Bey, 1879 yılında İstanbul'da doğmuştur. Annesi Sultan Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan, babası ise Gürcü Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Damat Mahmut Celaleddin Paşa'dır.² Anne ve babasının çabalarıyla biyoloji, fizik, astronomi ve kimya gibi farklı bilim dallarında eğitim almış Fransızca, Arapça ve Farsça öğrenmiştir.³

¹ Belleten, Sa. 291, Ankara 2017, s. 619-644. Makalenin uluslararası bir kitapta yayınlanarak daha geniş kitlelere ulaşması için yardım ve desteğini esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı Prof. Dr. Refik Turan hocamıza sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Seniha Sultan, 1851 yılında Sultan Abdülmecit'in dördüncü ikbali Nalan Hanım'dan doğmuştur. Kendisinden iki yaş küçük olan Mahmut Celaleddin Paşa ile 1876 yılında evlenmiştir. Bu evlilikten Sabahaddin ve Lütfullah adından iki oğulları olmuştur. Seniha Sultan güzel giyinmeye meraklıydı. Rahat tavırları ve kahkahalarıyla nedeniyle sarayda eleştiri konusu olmuştur. Mahmut Celaleddin Paşa 1903'te, Seniha Sultan ise 1912'de vefat etmiştir. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 158-159.

Küçüklüğünden beri merhametli ve vefakâr olarak tanımlanan Prens Sabahaddin Bey, vejetaryen olup daha çok bitkisel gıdalarla beslenmeyi tercih etmiştir. Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin. (Hayatı ve İlmi Müdafaları)*, Fakülter Mecmuası, İstanbul 1977, s. 3-10.

Damat Mahmut Celaleddin Paşa, Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazı meselesinde Almanya'ya karşı İngiltere lehinde faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak II. Abdülhamit'in Almanya tarafında yer alması üzerine oldukça öfkelenerek Jön Türk olmaya karar vermiş ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah'ı yanına alarak 1899'da Paris'e kaçırmıştır.⁴

Babasının da etkisiyle gençliğinden itibaren Almanya karşıtı bir siyaseti benimseyen Prens Sabahaddin Bey, 1906 yılında *Terakki* gazetesinde "Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu Hakkındaki Planları" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Prens Sabahaddin'e göre Almanya, Berlin-Bağdat Demiryolu Hattı imtiyazı ile hattın etrafındaki çok geniş bir arazinin ormanlarını ve madenlerini işletme hakkına sahip olacak, Irak ve Suriye ticaretini ele geçirecek, nihayet Anadolu'dan Bağdat'a kadar uzanan bölgede geniş bir sömürge imparatorluğu tesis edecektir.⁵

Prens Sabahaddin Bey, Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlere karşı mücadele etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda bazı devlet adamlarına telgraflar yazmış ve dönemin belli başlı Fransız gazetelerinde makaleler neşretmiştir. Burada Frederic Le Play ve Emile Durkheim'ı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Tercihini bireyciliği ve özel teşebbüsü esas alan Le Play'den yana kullanmıştır. Takip eden yıllarda Le Play ekolünden eserlerini okuyup hayran kaldığı Edmond Demolis ile tanışmıştır. Prens Sabahaddin Bey, her iki sosyoloğun özellikle merkezîyetçilik karşıtı düşüncelerinden çok etkilenmiş ve bu sayede *adem-i merkezîyetçilik* fikrine ulaşmıştır.⁶

⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara 1998, s. 55; Eric Jan Zürcher, "Sabah al-din (Prens Sabahaddin)" mad., *The Encyclopedia of İslâm*, Vol: VIII, Leiden, s. 669.

Mehmet Alkan, *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Yayına Haz. Mehmet Alkan), YKY, İstanbul 2007, s. 175-182; Ege, *a.g.e.*, s. 91-101.

Alkan, *a.g.e.*, s. 9-10. Prens Sabahaddin Bey'in etkilendiği aydınlardan biri olan Demolis'e göre kamucu aile ve toplum ile bireyci aile ve toplum olmak üzere iki tip aile ve toplum vardır. Kamucu (bütüncü) denilen aile ve

Ona göre ilerlemeye mâni olan İslâm dini değil, içtimai teşekkülü-müzdür.⁷ Hükûmet ile milleti birbirine muhalif iki farklı güç odağı olmaktan çıkartmış olan Prens Sabahaddin Bey, sanayileşmenin adem-i merkezîyetçiliği güçlendirdiği tezini savunmuştur.⁸

Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel memurluk zihniyetine karşı çıkan Prens Sabahaddin Bey, merkezîyetçilik anlayışında servetin ve iktidarın kaynağının padişah olduğunu, bütün memurların onun gözüne girebilmek için yarıştığını iddia etmiştir. Toplumların gelişmesinde merkezîyetçiliği en büyük engel olarak gören Prens Sabahaddin Bey,⁹ sistemin önünün açılması için adem-i merkezîyetçi bir yapıyla merkeze ait pek çok yetkinin taşraya devredilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre adem-i merkezîyet kavramı iç işlerinde ve ticari faaliyetlerde serbest olmak, dış işlerinde ise merkezî yönetime bağlı olmaktır. Türk, Arap, Ermeni, Arnavut ve Rumlar adem-i merkezîyet ile bir arada tutulabilirlerdi. II. Meşrutîyet'in geleceği ancak ve ancak adem-i merkezîyetçilik fikri ile güvence altına alınabilirdi. Hürriyet verilmez, alınırdı. Savunulmayan hak ise sonuçsuz kalmaya mahkûmdur.¹⁰

Prens Sabahaddin Bey, hasta adam olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu, adem-i merkezîyetçilik fikrinin uygulan-

toplum yapısında bireyler her şeyi devletten, aileden beklerler. Bu yüzden her türlü teşebbüsten yoksundurlar. Hâkim olan merkezîyetçi yapı nede-niyle toplum adeta hantallaştırmıştır. Bireyci denilen ikinci tür aile ve toplum yapısında ise bireyler kendilerine güvenirlir. Aileden ve devletten bir şeyler beklemek yerine şahsi teşebbüsü ön plana çıkartırlar. Bu tarz toplum-larda güç tek merkezde toplanmayacaktır. Geniş bilgi için bkz. Edmond Demolins, *19. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?* (Çev. A. Fuad-A. Naci), Editör: Bahri Ata, Yayına Haz. Oğuzhan Karadeniz vd., Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 2-4; Akşin, *a.g.e.*, s. 63.

Ege, *a.g.e.*, s. 337-338.

Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 298.

Mardin, *a.g.e.*, s. 292-293.

Alkan, *a.g.e.*, s. 262-264

masında görüyordu. Bu kararında İngiltere ve Amerika'yı örnek almaktaydı. Ahmet Rıza Bey Grubu ile yaşadığı fikir anlaşmazlığı sonrasında, 1906 yılında kurmuş olduğu cemiyete *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet* adını vererek bu fikre olan inancını yaşatmaya çalışmıştır.¹¹ Şerif Mardin'e göre Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı toplum yapısı hakkında yerinde ve son derece isabetli sosyolojik gözlemlerde bulunmuş ancak bu gözlem ve düşüncelerini siyasi platforma aktarırken aynı başarıyı gösterememiştir.¹²

Prens Sabahaddin Bey, 1 Nisan 1900'de II. Abdülhamit'e sunmuş olduğu arızada, Merkeziyetçi ve zalimane idare nedeniyle Bulgaristan, Bosna-Hersek, Tırhala, Teselya, Tunus, Kıbrıs, Girit, Mısır, Kars, Ardahan ve Şarki Rumeli'nin elden çıktığını, maliyenin iflas ettiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir bütçesinin bile olmadığını, üç kişinin yapacağı işin otuz kişi tarafından yapılmaya çalışıldığını, gençlerin devlet memuru olmaktan başka bir şey düşünemez hâle geldiğini ifade etmiştir. Ona göre II. Abdülhamit, 93 Harbi'ni bahane ederek Meşrutiyeti kaldırmış, Midhat Paşa'yı öldürtmüş ve hürriyet taraftarlarını baskı altına aldırıştır. Prens Sabahaddin Bey, arızanın sonunda daha fazla acı yaşanmaması için II. Abdülhamit'in hatalarından ders çıkartması gerektiğini ve yönetim anlayışında köklü bir değişikliğe gitmesinin zaruri olduğunu belirtmiştir.¹³

¹¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 64; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2000, s. 169-220; Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1991, C. I/1, s. 272-296.

Mardin, *a.g.e.*, s. 296.

Alkan, *a.g.e.*, s. 17-22; Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 283. Kuran'a göre Prens Sabahaddin Bey'in Annesi Seniha Sultan, kardeşi olmasına rağmen, II. Abdülhamit'i hiç sevmemiştir. Hatta V. Murad'ın yeniden tahta çıkartılması yolunda girişimlerde dahi bulunmuştur. Kuran, *a.g.e.*, s. 33-36. Dolayısıyla Prens Sabahaddin Bey'in II. Abdülhamit'e karşı olumsuz bir tavır sergilemesinde fikri uyuşmazlığın yanı sıra annesi Seniha Sultan'ın etkisi göz ardı edilmemelidir.

Prens Sabahaddin Bey, Paris'te bulunduğu yıllar içerisinde Jön Türklerin II. Abdülhamit'in otoriter idare tarzına karşı vermiş olduğu mücadeleye büyük destek vermiştir. Babası Damat Mahmut Celaledin Paşa ile birlikte fikir bazında olduğu gibi ekonomik ve siyasal açıdan da Avrupa'daki Jön Türk hareketine büyük katkılar sağlamıştır. Prens Sabahaddin ve kardeşi Lütfullah beylerin davetleri üzerine, 4-9 Şubat 1902 yılında Paris'te toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'ne Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Yunan ve Bulgar temsilcilerden kırk ile kırk yedi arasında delege katılmıştır. Farklı dünya görüşlerine sahip bu insanların uzlaştığı tek konu II. Abdülhamit'in devrilmesiydi. Prens Sabahaddin Bey kongrenin açış konuşmasında; Osmanlı İmparatorluğu'nun, II. Abdülhamit'in merkeziyetçi ve otoriter idare tarzından dolayı kötü yönetildiğini, imparatorluk sınırları içerisindeki gayrimüslim vatandaşların ayırım gözetilmeksizin eşit kabul edilmelerini ve bu hususun uluslararası anlaşmalarla garanti altına alınması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴ Yaklaşık beş gün devam eden kongrede iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüşe göre, kongre ve yayınlarla meşruti bir sistemin gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu nedenle askerî kuvvetlerden destek alınması zaruret hâlini almıştır. İkinci görüş ise yabancı müdahalesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Jön Türkler'in önde gelenlerinden Ahmet Rıza, Dr. Nazım ve Yusuf Akçura beyler yabancı müdahalesi fikrine şiddetle karşı çıkmışlardır.¹⁵ Anlaşmazlığın giderek büyümesi üzerine Jön Türk hareketi, Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahaddin Bey grubları olarak ikiye bölünmüştür.¹⁶

¹⁴ Ernest Edmonson Ramsaur, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayıhan Yay., İstanbul 2001, s. 87-88.

Akşin, *a.g.e.*, s. 58-60; Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 266; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 86-87.

Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 296-301; Y. Aşatoviç Petrasyon, *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 217-225; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 87-88, 98.

İnkılâpçı karakteri dışında ihtilâlcî yönüyle de dikkat çeken Prens Sabahaddin Bey, Birinci Jön Türk Kongresi'nde iddia etmiş olduğu üzere, askerî kuvvet yardımıyla II. Abdülhamit idaresinin devrilmesi amacıyla bir darbe teşebbüsünde bulunmuştur. Söz konusu darbe planına göre Recep Paşa darbenin askerî sorumluluğunu üstlenecek, Trablusgarp'tan topladığı asker ile Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a ulaşacak, Topkapı Sarayı'ndan Sancak-ı Şerif çıkartılarak II. Abdülhamit zorla tahttan indirilecekti. Prens Sabahaddin Bey, yanında Fazlı Bey olduğu hâlde Malta'ya giderek Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey ile bir görüşme yapmıştır. Görüşme sonrasında Recep Paşa darbe fikrine olumlu yaklaşmıştır. Ancak daha sonra bu kararından vazgeçmiş, böylece söz konusu darbe teşebbüsü başlamadan sona ermiştir.¹⁷ Prens Sabahaddin Bey, hayata geçirilemeyen darbe teşebbüsünün ardından, Paris'te 1906 yılında *Terakki* isimli bir gazete kurmuştur. Gazetenin yönetimini bir süre sonra Fazlı Bey'e bırakan Prens Sabahaddin Bey, meşrutiyet ve Kânun-ı Esâsi yerine adem-i merkezîyet ve teşebbüs-i şahsî fikirlerine ağırlık vermiştir.¹⁸

¹⁷ Abdülnasır Yiner, *Müşir Recep Paşa'nın Askerî ve Siyasî Hayatı (1842-1908)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s. 176-177; Akşin, *a.g.e.*, s. 61-63.

Akşin, *a.g.e.*, s. 65; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 110. Buna karşılık Fransızca *Meşveret* ve *Şura-yı Ümmet* dergileriyle Paris'teki faaliyetlerini devam ettiren Ahmet Rıza Bey Grubu, 27 Eylül 1907 tarihinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşme kararı almıştır. Bu birleşme merkezîyetçi cepheyi bir adım daha ön plana çıkartmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 39-40; C. I, s. 54; Ramsaur, *a.g.e.*, s. 19; Bayur, *a.g.e.*, C.I/1, s. 316-317. Birleşme olayından üç ay gibi kısa bir süre sonra 27, 28 ve 29 Aralık 1907'de Paris'te İkinci Jön Türk Kongresi toplanmıştır. Kongrede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Ahmet Rıza ve Sezai beyler, Prens Sabahaddin Bey Grubu'ndan Fazlı ve Dr. Nihat Reşat beyler, Ermeni Taşnak Cemiyeti'ni ise Malumyan Efendi temsil etmiştir. Üç gün süren yoğun görüşmelerin ardından II. Abdülhamit'in devrilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden tesis edilmesi için ihtilâl yoluna başvurulması kabul edilmiştir. Bayur, *a.g.e.*, C. II/IV, s. 128-142; Kuran, *a.g.e.*, s. 234-243; Akşin, *a.g.e.*, s. 93-94.

Prens Sabahaddin Bey'in teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyetçilik fikirleri, ilk defa *Osmanlı Ahrar Fırkası*'nın kurulmasıyla siyasal platforma taşınmıştır. İttihat ve Terakki'ye karşı oluşturulan ilk muhalif fırkanın başkanlığı bizzat kendisine teklif edilmiştir. Her ne kadar söz konusu teklifi kabul etmemişse de yakın arkadaşlarını (Fazlı, Mahir Sait, Celaleddin Arif, Nurettin Ferruh) yeni oluşum içerisinde görevlendirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanında baş rol oynanması ve Meclis-i Mebusan'da çoğunluğun ele geçirmesi, merkeziyetçi anlayışın adem-i merkeziyetçilere karşı ezici bir üstünlük sağlamasına neden olmuştur. Bu durumu kabullenemeyen Prens Sabahaddin Bey, İttihat ve Terakki'ye karşı büyük bir siyasi mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele kendini ilk olarak 31 Mart Olayı'nda göstermiştir. Prens Sabahaddin Bey, Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile birlikte 31 Mart Olayı'nın başlamasında önemli rol oynamıştır. Bu sebeple Hareket Ordusu'nun duruma el koymasının ardından oluşturulan sıkıyönetim mahkemelerince tutuklanmıştır. Ancak Annesi Seniha Sultan'ın, İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'nin ve İttihatçıların İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in çabalarıyla serbest bırakılmıştır.¹⁹

Aynı yıl yapılan ara seçimler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın etkisiyle, İttihatçılar aleyhine neticelenmiş, yaşanan siyasi gerginlik nedeniyle Meclis-i Mebusan, 18 Ocak 1912'de feshedilmiştir. İttihatçılar, 1912'de yapılan ikinci genel seçimleri (Bu seçimler literatürde "Sopalı Seçimler" olarak geçmektedir.) kazanmışlardır. Ancak kendilerini Halaskâr Zâbitan olarak adlandıran muhalif subaylar, Arnavutluk isyanını bahane ederek hükûmete kesin uyarı

¹⁹ Prens Sabahaddin Bey bu olayın ardından yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 61-63. Alkan'a göre 1909-1912 yılları Prens Sabahaddin Bey için *gönüllü sürgün* dönemi olmuştur. Alkan, *a.g.e.*, s. 10.

vermişlerdir.²⁰ Takip eden günlerde İttihatçıların desteklediği İbrahim Hakkı Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu defa üçüncü Sait Paşa Hükûmeti'ni desteklemiştir. Ancak Halaskâr Zâbitan Grubu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni iktidardan uzaklaştırmak amacıyla Sait Paşa Hükûmeti'ni de darbe tehdidiyle düşürmüştür. Yeni hükûmet, 22 Temmuz 1912'de İttihatçılara karşı olumsuz tavırlarıyla bilinen Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı aleyhtarı bir hükûmetin kurulmasını fırsat bilerek ülkeye dönmüştür.²¹

SAVAŞA ENGEL OLMA ÇABALARI

Balkan Savaşı Öncesi İttihatçılara Uyarı Telgrafları

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç siyasi çekişmeler, Balkanlarda farklı siyasi senaryoları gündeme getirmişti. Gelişmelerden istifadeyle, 1912 Mart ayında Sırbistan-Bulgaristan ve mayıs ayında Bulgaristan-Yunanistan arasında ittifak anlaşmaları yapılmıştı. Bir süre sonra Karadağ da bu ittifaka dâhil olmuştu. Said Paşa Hükûmeti, Halaskâr Zâbitan tehdidi nedeniyle Balkanlar'daki tehlikeli gelişmeleri ciddiye alıp değerlendirecek durumda değildi. 21 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Balkanlar'da yaşanan ittifak çabalarını göz ardı etmekteydi. Ancak o tarihlerde yurda dönmüş olan Prens Sabahaddin Bey, gelişimlerden son derece kaygı duyuyordu. Nezahet Nurettin Ege'ye göre o, bu kaygılarını İttihat ve Terakki ricaline yazmış olduğu telgraflarla açıkça ortaya koymuştur.²² İtti-

²⁰ Halaskâr Zâbitan Grubu, İttihat ve Terakki'ye karşı gizli bir ihtilâl komitesi olarak kurulmuş ancak bir dernek boyutuna bile ulaşamadan 1913 yılı içerisinde kaybolup gitmiştir. Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 367-373. Feroz Ahmad'a göre Prens Sabahaddin Bey'in Halaskâr Zâbitan Grubu ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Ahmad, *a.g.e.*, s. 138.

Artuç, *a.g.e.*, s. 97-98. Ancak yurda dönüş tarihi ile ilgili kesin bilgilere sahip değildir.

Ege'nin bahsetmiş olduğu telgraflara hiçbir kaynakta ulaşamadık.

hatçılardan beklediği ilgiyi göremeyen Prens Sabahaddin Bey, son çare olarak Padişah V. Mehmet Reşad ile görüşerek, Balkanlar'da çıkacak muhtemel bir savaşın Osmanlı İmparatorluğu için büyük felaketlere neden olacağı uyarısında bulunmuş, yüz binlerce Türk-Müslüman'ın kanlarının heder olma ihtimalinin mevcut olduğunu izah etmiştir. Ona göre böyle korkunç bir savaşa yalnızca Osmanlı padişahı mâni olabilirdi. Padişah V. Mehmet Reşad, Prens Sabahaddin Bey'in sözlerini dinledikten sonra: "Müsterih olunuz oğlum, Devlet- i Osmaniye böyle bir harbe mâni olmak için her türlü tedbiri alacaktır!" sözleriyle teselli etmeye çalışmıştır.²³ Ancak V. Mehmet Reşad, Prens Sabahaddin Bey'e vermiş olduğu sözü yerine getirememiştir. Zira Ekim başlarında Karadağ, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan peş peşe Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmişlerdir. Hazırlıksız yakalanan Bâb-ı Âli, ağır bir yenilgiye uğramış ve Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Prens Sabahaddin Bey, Padişah V. Mehmet Reşad'a takdim etmiş olduğu, 10 Kasım 1912 tarihli arıza ile yaşanan felaketin sebeplerini şu şekilde izah etmeye çalışmıştır: "Balkanlarda uğranılan bu büyük hezimetin sorumlusu yabancı güçler değildir. Tam tersine en büyük mesuliyet, merkeziyetçi anlayışa sıkı sıkıya bağlı olan hükûmettedir. Osmanlı İmparatorluğu koyu bir merkeziyetçilik anlayışı ile adeta durağanlaşmış ve gelişmelere ayak uyduramaz hâle gelmiştir."²⁴

Birinci Balkan Savaşı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti'nin sonunu hazırlamış, bu durum üzerine yeni kabine 30 Ekim 1912'de Kâmil Paşa tarafından kurulmuştur. Ancak Balkanlar'daki durumun gittikçe kötüye gitmesi ve üstelik Edirne'nin de düşmesi İttihatçıları yeniden harekete geçirmiştir. 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı

²³ Ege, *a.g.e.*, s. 277-278; Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzah'lar*, (Çeviren: Fahri Unan), Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 209-211.
Ege, *a.g.e.*, s. 279-281.

Âli Baskını ile Kâmil Paşa Hükûmeti düşürülmüş, yerine İttihatçıların egemen olduğu Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurulmuştur.²⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bâb-ı Âli Baskını sonucu iktidarı ele geçirmesi Prens Sabahaddin Bey, Damat Salih Paşa ve Kürt Şerif Paşa gibi İttihat ve Terakki yönetiminden memnun olmayan isimlerin etrafında toplanmış olan muhalifleri yeni arayışlara itmiştir. Hatta Prens Sabahaddin Bey taraftarlarından Dr. Nihat Reşad ve Satvet Lütü (Tozan) beyler daha da ileri giderek karşı darbe fikrini ortaya atmışlardır. Onlar da tıpkı İttihatçılar gibi Bâb-ı Âli'yi basıp mevcut hükûmeti devirmek ve yerine Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin Bey'in dâhil olduğu yeni bir hükûmet kurmak istemişlerdi.²⁶ Gelişmeleri yakından takip eden İttihat ve Terakki yönetimi iyi niyetini muhafaza etmiş, 28 Ocak 1913'te yayınlamış olduğu beyannameyle kamuoyuna birlik ve beraberlik mesajları vermiştir.²⁷ Ancak muhalif grup İttihatçıların birlik mesajlarına aldırılmayarak düşündükleri darbe fikrinden bir an olsun vazgeçmemişlerdir. Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşları tarafından aceleyle hazırlanan karşı darbe planı Bâbı Âli Baskını'nın rövanşını almaya yönelikti. İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından *Taklib-i Hükûmet* olarak adlandırılan bu girişim, çok kısa bir süre içerisinde detaylarıyla ortaya çıkarılmıştır. İstanbul Muhafızlığı, 2 Mart 1913'te yayınlamış olduğu resmî beyannameyle söz konusu darbe planının ayrıntılarını kamuoyuna duyurmuştur.²⁸ Darbe fikrinin mimarlarından Satvet Lütü ve Ahmet Bedevi Kuran'ın yakalanması ve Dr. Nihad Reşad Bey'in Avrupa'ya kaçmış olması nedeniyle *Taklib-i Hükûmet* teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁹

²⁵ Nevzat Artuç, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *SDÜFEFD*, Sa. 10, Yıl: 2004, s. 61-78.

BOA, *DHKMS*, 63/63, lef. 2.

H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 250-251.

BOA, *HR.SYS*, 1856/3, lef. 118, 119, 120, 17 Şubat 1328 (2 Mart 1913).

BOA, *DHKMS*, 63/63, lef. 2.

Prens Sabahaddin Bey önderliğindeki muhalifler, amaçlarından vazgeçmemişler ve yanlarına Damat Salih Paşa, Şerif Paşa ve Kemal Mithat Bey gibi İttihatçı aleyhtarlarını da alarak daha kapsamlı bir plan hazırlamışlardır.³⁰ Yeni darbe planına göre Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Polis Müdürü Azmi Bey, İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Talat Bey, Nesim Ruso ve Emmanuel Karasu efendiler öldürüleceklerdi. Suikastın hemen ardından mevcut hükûmet devrilerek Prens Sabahaddin Bey sadaret makamına getirilecekti.³¹ Söz konusu darbe planı çerçevesinde, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913'te Beyazıt'ta öldürüldü. Ancak İttihatçılar, suikast sonrası çabuk toparlanarak muhtemel bir hükûmet değişikliğine fırsat vermediler. İstanbul Muhafızı Cemal ve Polis Müdürü Azmi beylerin gayretleriyle kısa sürede ele geçirilen ve sayıları otuz sekize ulaşan ancak yalnızca yirmi dördünün mahkeme huzuruna çıkarılabildiği zanlıların yargılanmalarına, 19 Haziran 1913'te başlanmıştır.³² İstanbul Muhafızı Cemal Bey suikastla ilgili olarak başlıca şüphelinin Prens Sabahaddin Bey olduğunu ifade etmiştir.³³ Yargılamalar sırasında, gizlice yurtdışına kaçtığı tespit edilen Prens Sabahaddin Bey³⁴ gıyaben idam cezasına mahkûm edilmiş, ülkedeki mallarına devlet tarafından el konulmuştur.³⁵ Prens Sabahaddin Bey, mahkûmiyet kararını öğrendikten sonra, temmuz ayı içerisinde *Le Temps*'e verdiği demeçte cinayete uzaktan yakından

³⁰ Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 518.

BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 3, 4, 5, 11, 12.

Georges Remond, "Pendaions A Constantinople", *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611.

"İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Muhim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 329 (23 Haziran 1913), s. 1.

Prens Sabahaddin Bey, 1913 ile 1920 yılları arasında bir kez daha yurt dışında yaşamak zorunda kalmıştır. Alkan, bu durumu *zorunlu sürgün* hayatı olarak ifade etmiştir. Alkan, *a.g.e.*, s. 10.

Remond, *a.g.m.*, s. 611. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *SDÜFEFD*, Sa. 12, Yıl: 2005, s. 73–102.

ilgisi olmadığını, aksine kendi taraftarlarına siyasi cinayetlere asla bulaşmamaları yönünde tavsiyelerde bulunduğunu iddia etmiştir.³⁶

I. Dünya Savaşı'nın Çıkacağını Önceden Tahmin Etmesi

Prens Sabahaddin Bey, 2 Ocak 1907'de büyük devletlere hitaben gönderilen ve *Times* dergisinde yayınlanan muhtırasında; Şark Meselesi'nin tarihi dayanaklarını açıklamış, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma çabalarını övmüştür. Ona göre Türkiye, dünya barışının sağlanması açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Buna karşın barışın önündeki en büyük engel ise İtilaf Devletleri'nin sürekli rekabet hâlinde olmaları ve bir türlü kendi aralarında uzlaşma sağlayamamalarıdır. Prens Sabahaddin Bey, "...Hâl ise maziye unutturacak bir istikamet takip edemiyor. Aksine gün geçtikçe Şark Meselesi'nin muzlim ufuklarını bir umumi muharebeyi alevlendirecek yeni unsurlar kaplıyor.." sözleriyle I. Dünya Savaşı'nın çıkacağını yaklaşık olarak yedi sene öncesinden haber vermiştir.³⁷

Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı Devleti içerisindeki Hristiyan unsurların milliyetçilik hareketlerine kapılmasını yanlış bulmuş ve eleştirmiştir. Ona göre, Tanzimat Fermanı ile Hristiyan unsurlara geniş haklar verilmiştir. Prens Sabahaddin Bey ayrıca *panislâmizm* ve *ittihad-ı İslâm* kavramlarından da bahsetmiş, Avrupa'nın doğudaki haksız uygulamalarının *panislâmizme* neden olduğunu, hilafet makamının İslâm Dünyası için önemli bir birlik sembolü olduğunu vurgulamıştır.³⁸

Almanya ile Yapılacak Olan İttifaka Engel Olma Çabaları

İttihatçılar, 1914 başlarında Avrupa'da iyice belirginleşen muhtemel savaş senaryoları karşısında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü nasıl koruyabilecekleri telaşına düşmüşlerdir. Onlara göre Osmanlı Devleti'nin can düşmanı olan Rusya, İstanbul'u ele

³⁶ Söz konusu beyannamenin Fransızca ve Türkçe metinleri için bkz. Ege, *a.g.e.*, s. 289-295; Alkan, *a.g.e.*, s. 422-424.

Ege, *a.g.e.*, s. 106.

Ege, *a.g.e.*, s. 103-114.

geçirmek fikrinden asla vazgeçmeyecektir. Çıkacak savaşta Rusya'nın olası bir saldırı hamlesi İttihatçılar için adeta bir kâbusa dönüşmüştür. Dolayısıyla izlenecek en doğru siyaset Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakmamak olacaktır. Bu doğrultuda Üçlü İtilaf Devletleri nezdinde bir takım ittifak teşebbüslerinde bulunulmuştur. Önce Fransa, ardından İngiltere ve Rusya'ya ittifak teklifleri yapılmıştır. Nitekim İttihatçı Bahriye Nazırı Cemal Paşa Üçlü İtilaf'ın yanında yer alması, Üçlü İttifak üyesi Avusturya-Macaristan aleyhinde gazetelerde açıkça beyanatlarda bile bulunmuştu. İttihatçıların bütün çabalarına rağmen Üçlü İtilaf Devletleri, söz konusu ittifak tekliflerini kabul etmemişlerdir. Bu durum İttihatçıların endişesinin daha fazla artmasına neden olmuştur. Her ne pahasına olursa olsun Rus tehdidi karşısında yalnız kalmak istemeyen İttihatçılar, bu defa Üçlü İttifak'a yaklaşmaya çalıştılar. Harbiye Nazırı Enver Paşa Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wengenheim'a, Sadrazam Said Halim Paşa da Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'ye ayrı ayrı ittifak teklifinde bulunmuşlardır. Almanya, Osmanlı Devleti ile yapılacak bir ittifakın kendilerine yük olacağı endişesiyle ilk başlarda soğuk bakmıştır. Ancak Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin askerî gücünden istifade edileceği inancını taşıyan İmparator II. Wilhelm, hükûmetini uyarak ittifak teklifinin değerlendirilmesini istemiştir. Bu arada Sadrazam Said Halim Paşa, Almanya ile yapılacak muhtemel bir ittifak hakkında Padişah V. Mehmet Reşad'a bilgi vermiştir. Padişah'ın konuya olumlu yaklaşması ve 25 Temmuz 1914'te gerekli ruhsatnameyi imzalaması üzerine müzakereler başlamıştır.³⁹

Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmaya başlaması üzerine Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükûmeti'ne telgraflar çekerek Almanya'ya gösterilen bu dostluk tezahüratının askerî bir ittifak şeklini almasından çok endişe ettiğini şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: "Büyük siyasi hatalarımız yüzünden

³⁹ Artuç, *a.g.e.*, s. 188-189.

Trablusgarp Harbi bize Afrika-yı Osmani bahasına, Balkan Harbi Avrupa-yı Osmani bahasına mal olmuştur. Eğer Almanya İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu lehine harbe iştirak ederseniz harp muhakkak bu devletlerin mağlubiyetiyle neticeleneceği için bize Asya-yı Osmani bahasına mal olacak ve dünya haritasından Osmanlı İmparatorluğu'nu silecektir.”⁴⁰

Bu arada Paris'te *La Revue* mecmuasında *Alman Aleyhtarı Türkler ve Padişah'ın Hamiyyetzâdesi* başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Söz konusu makalede Prens Sabahaddin Bey'in ilk olarak Padişah V. Mehmet Reşad'a, daha sonra ise Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yazmış olduğu telgrafname suretlerinden bahsedilmiştir. Prens Sabahaddin Bey konuyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: “Osmanlı İmparatorluğu'nu tehlikeye düşürmekten tevki eylemeleri için İttihat ve Terakki Hükûmeti nezdinde vuku bulan teşebbüsümüz malumunuzdur. I. Dünya Savaşı'nın zuhurundan çok zaman evvel Üçlü İtilaf'a karşı ilan-ı harbin bizim için pek tehlikeli olduğunu İttihat ve Terakki'nin nazar-ı dikkatine vaz eylemiştik. Ağustos başlangıcında hükûmetin memalik-i Osmaniye ahalisinin arzuları hilafına Almanya ile birlikte harbe iştirak edeceği şayiisi zuhur eder etmez Dersaadet'e ve beni idama mahkûm edenlere böyle tehlikeli bir işe girmek gibi bir hatada bulunmamaları hakkında aşağıdaki telgrafnameleri keşide eyledim.”⁴¹

Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükûmeti'ni Almanya ile yakınlaşmaması hususunda uyarmak için Talat Bey'e iki, V. Mehmet Reşad'a bir adet olmak üzere toplam üç adet telgraf yazmıştır. Telgrafların varlığı Nezahet Nurettin Ege, Mehmet Alkan ve Ahmet Bedevi Kuran'ın eserlerinde doğrulanmaktadır. Ege ve Alkan sadece V. Mehmet Reşad'a yazılan üçüncü telgrafi

⁴⁰ Ege, *a.g.e.*, s. 299. Telgrafın ne zaman ve kime yazılmış olduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Söz konusu telgraf muhtemelen ittifak görüşmelerinden kısa bir süre öncesi yazılmış olmalıdır.
BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15.

sadeleştirerek yayınlamıştır. Her üç telgrafın varlığını doğrulayan Ahmet Bedevi Kuran ise telgrafları yayınlamamıştır.⁴²

Prens Sabahaddin Bey Paris'te bulunduğu yıllarda İttihatçıların Almanya ile yakınlaşmasını ve çıkması kaçınılmaz olan I. Dünya Savaşı'na girmelerini büyük bir felaket olarak algılıyordu. Ona göre alınacak bir savaşa girme kararı Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını tehlikeye sokacaktır. Böyle bir maceraya atılmak ülkeyi uçuruma sürükleyecektir. Prens Sabahaddin Bey, İttihatçı Said Halim Paşa Hükûmeti ile her ne kadar anlaşamıyor olsa da meseleyi Osmanlı Devleti'nin geleceğini kurtarmak olarak ele almıştır. Bir Osmanlı vatandaşı sıfatıyla hem Padişah'tan hem de Talat Bey'den ülkenin muhtemel bir Dünya Savaşı'na sürüklenmemesini rica edeceğini ifade etmiştir.⁴³ Onun bu tercihinde, Talat Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fırka lideri ve hükûmet içerisinde söz sahibi bir devlet adamı olması etkili olmuştur.

Talat Bey'e yazılan birinci telgraf, Almanya ile İttifak Antlaşması yapılmadan bir gün önce, 1 Ağustos 1914 tarihinde yazılmıştır. Buradan Prens Sabahaddin Bey'in yurt dışında olmasına rağmen iç siyasi gelişmeleri muntazaman takip ettiği anlaşılmaktadır. Prens Sabahaddin Bey, Paris'ten yazmış olduğu telgrafına, birkaç gün önce patlak veren I. Dünya Savaşı'nın insanlığı felakete sürükleyecek bir kâbus olduğunu söyleyerek başlamıştır. Daha sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşta tarafsız kalmasının mümkün olmadığını, tarafsız kalsa bile toprak bütünlüğünü koruyamayacağını ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, Almanya ile ittifak yapılacağı söylentilerinden dolayı çok endişeli olduğunu, Almanya'nın gerçek niyetinin imparatorluğu parçalamak olduğunu ve olası bir zafer kazanması durumunda Anadolu'yu işgal bile edeceğini belirtmiştir. Prens Sabahaddin Bey, telgrafının sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunun ancak ve ancak Sırbistan, Yunanistan ve

⁴² Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

Romanya ile Üçlü İtilaf Devletleri yanında yer almasıyla mümkün olacağını söylemiştir. Ancak Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu üç telgrafında, İttihatçıların Üçlü İtilaf Devletleri nezdinde yapmış olduğu ittifak çabalarından bahsedilmemektedir. Bu durumda Prens Sabahaddin Bey'in İttihatçıların bu girişimlerinden haberdar olmadığı ya da yapılan girişimleri yeterli bulmadığı gibi bir sonuca ulaşılabilir. Prens Sabahaddin Bey'in daha önce yayınlanmamış olan telgraflarının İngilizce ve Osmanlıca nüshaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 1 Ağustos 1914 tarihli birinci telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi şu şekildedir:⁴⁴

"Talat Bey Hazretlerine, Dâhiliye Nazırı, İstanbul

Bütün İnsanlığı tehlikeye atan korkunç kâbus beni, zat-ı âlilerinizi ve imparatorluk hükûmetini ülkemizin hâlihazırdaki trajik şartlar içerisinde oynayabileceği pek faydalı ve asil role dikkatlerinizi celp etmek kutsi görevini ifaya zorlamaktadır.

Bu rol sadece Avrupa barışını değil, aynı zamanda Alman halkının gerçek menfaatlerini ve ulusal bağımsızlığımızın yakın geleceğini tehdit eden Alman ihtiraslarını dizginlemek yoluyla haklı davanın zaferi için samimice bir yardım sunabilir. Mevcut koşullarda kat'i ve dürüst bir tavır takınmak vazifemizdir. Zira tarafsızlık hiçbir surette Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını bile tehlikeye sokacak bir Avrupa savaşının korkunç neticelerinden onu koruyamaz.

⁴⁴ Prens Sabahaddin Bey'in İngilizce telgraflarının kim ya da kimler tarafından kaleme alındığına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak Anglosakson kültürünü adeta bir ideal haline getirmiş olan Prens Sabahaddin Bey'in İngiliz diline pek yabancı olmadığı aşikârdır. Bu sebeple telgrafların bizzat kendisi tarafından İngilizce olarak kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Öte yandan İngilizce telgrafların tarafımızca gerçekleştirilmiş olan tercümesi, olası bir yanlış anlaşılmaya ve ifade bozukluğuna meydan vermemek amacıyla, kıymetli meslektaşım Metin Işık tarafından titiz bir çalışmayla gözden geçirilmiş ve düzenlenmiştir. Bu hususta kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Bir Alman zaferi pan-germenlerin coşkulu bir rüyası olan Küçük Asya'yı ele geçirmesini derhâl gerçekleştirecektir. Hâlbuki öte taraftan öncelikli menfaati Türkiye'yi korumak olan yegâne güçler, Üçlü İtilaf tarafındadırlar. Dolayısıyla eğer Türkiye, Belgrad, Atina ve Bükreş hükûmetleriyle uyum içinde dürüstçe ve ivedilikle Üçlü İtilaf'a taraf olursa kendi varlığını teminat altına alacak ve çoğunlukla gözden düşmüş olan ülkemiz tüm dünyaya bu [bakışa] rağmen yüksek politik doğruluğun isabetli algı ve duyusuna sahip olduğunu kanıtlayacaktır.

Zat-ı âlilerinizin içerisinde aktif bir rol oynadığı majestelerinin hükûmeti bugün mazimizin hatalarını unutturacak ve çok güvenilir vatanımızın gerçekten medenileşmiş dünyanın samimi sempatisini ve saygısını kazanacak emsalsiz bir fırsata sahiptir.

Sabahaddin, Paris, 1 Ağustos 1914."⁴⁵

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 1 Ağustos 1914 tarihli birinci telgrafın Osmanlıca nüshası şu şekildedir:

"Talat Bey'e 1 Ağustos 1914 tarihinde keşide edilen telgrafname:

Bilcümle beni beşerî havf ve haşyete düşüren kâbus dolayısıyla zat-ı âlileriyle Hükûmet-i Osmaniye'ye ahval-i saire de memleketimiz için pek faydalı olan meslek-i hareketin tavsiyesini bir vazife-i mukaddese addederim. İşbu meslek-i hareket takip olunduğu takdirde yalnız Avrupa sulh ve müsâlemeti değil, bizzat Almanya ahalisinin menafî-i hakikiyesi ve bizim istiklâl-i milliyemizi tehlikeye ilka edecek olan Almanya Hükûmeti'nin ihtirasatı men ve defedilecek ve hukuk-ı meşruanın galebesi de ciddi surette temin edilmiş olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyet-i tammesini tehlikeye ilka edecek olan şu Avrupa muharebesinde bitaraf kalmaklığımız, milletimiz için hiçbir menfaat temin edemeyeceği cihetle, vâzıh ve kat'i bir vaziyet kabul etmekliğimiz lazımdır.

⁴⁵ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14.

Bir muzafferiyet neticesinde derhâl Asya'yı suğrayı zapt etmek emelinde bulunan Almanya Hükûmeti'ni, bu emelinden mahrum edecek ve Hükûmet-i Osmaniye'nin devam ve bekasını muhafaza edecek kuvvet itilaf-ı müselle tarafındadır. Bu sebepten eğer Hükûmet-i Osmaniye, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya hükûmetleriyle serian akd-i imza ile itilaf-ı müsellese iltihak ederse hem kendi mevcudiyetini muhafaza etmiş olacak ve hem de bütün dünya nazarında her zaman o kadar şayan-ı itibar olmayan hilafete sahip ve yüksek derecede siyasete malik bulunacaktır. Zat-ı âlilerinin, içinde yüksek bir mevki ihraz eylediği Osmanlı kabinesi yedinde bugün eskiden yapılan hataları unutturacak ve su gibi mukaddes vatanımızı bütün âlem-i medeniyet nazarında âlâ edecek büyük bir fırsat vardır.”⁴⁶

Prens Sabahaddin Bey, Talat Bey'e yazmış olduğu uyarı niteliğindeki telgrafına rağmen Türk-Alman yakınlaşmasına engel olamamıştır. Zira 26 Temmuz 1914'te başlayan ve yaklaşık bir hafta boyunca devam eden yoğun diplomatik görüşmeler, 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman İttifak Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁷ Prens Sabahaddin Bey, bu defa Paris'te yakın dostları aracılığıyla Fransa Hükûmeti nezdinde bir takım barış teşebbüslerinde bulunmuştur. Bu münasebetle Fransa Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır. Ancak Fransız bakan kendisine yapılacak bir şey kalmadığını, ellerinde İttihatçıların Almanya ile I. Dünya Savaşı'na katılacağına dair belgeler olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸

Prens Sabahaddin Bey, birinci telgrafın yazılmasından ve İttifak anlaşmasının imzalanmasından yaklaşık iki hafta kadar sonra,

⁴⁶ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15.

Artuç, *a.g.e.*, s. 188-189. İttifak antlaşmasının ikinci maddesi gereğince Rusya, Avusturya-Sırbistan savaşına müdahalede bulunursa, Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın yanında savaşa dâhil olacaktır. 1 Ağustos'ta Rusya'ya ve 2 Ağustos'ta Üçlü İtilaf Devletleri'nin diğer üyelerine harp ilan eden Almanya, ittifak antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ni adeta savaşa sürüklemiştir. Akşin, *a.g.e.*, s. 384

Kuran, *a.g.e.*, s. 423.

yine Talat Bey'e hitaben ikinci telgrafını kaleme almıştır. Prens Sabahaddin Bey 15 Ağustos 1914 tarihli söz konusu telgrafında; olağanüstü gelişmeler dolayısıyla böyle bir teşebbüste bulunmağa mecbur kaldığını belirtmiş, Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının millî çıkarlara aykırı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu, acil olarak Yunanistan ve Romanya ile ortak bir Balkan ittifakı kurmalıdır. Kurulacak ittifak ile vakit kaybedilmeden Üçlü İtilaf'a dâhil olunmalıdır. Almanya'nın savaş sırasında ortaya atacağı zaferi biz kazanacağız şeklindeki propagandalarına itimat edilmemelidir. Savaşın galibi Üçlü İtilaf Devletleri olacaktır. Talat Bey, hükûmet üyeleri nezdinde girişimlerde bulunmalı ve yapılan hatadan bir an evvel dönülmelidir.

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 15 Ağustos 1914 tarihli ikinci telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“Talat Bey Hazretlerine, Dâhiliye Nazırı, İstanbul

Fevkalâde ciddi olan durum, siz âli-cenaplarına ikinci kez başvurmaya vazifem kılmaktadır. Almanya lehine taraf-sızlığımızı bozmamız bizi en kötü belalara maruz bırakmaktadır. Millî çıkarlarımız her zaman olduğundan daha ziyade bizi üçlü bağlaşma güçleriyle gayelerimizi ortaklaştırmayı, Yunanistan ve Romanya ile acil bir uzlaşmayı gerektirmektedir. Yunanistan ile olan ilişkilerimizi şimdiye kadar sıkıntıya sokan adalar sorunu, bizatihi imparatorluğumuzun varlığını tehlikeye sokan mühim meseleler karşısında önemini yitirmiştir.

Eğer Türkiye açıkçası menfaatlerinin ve âli vazifesinin bilincindeyse vakit kaybetmeksizin bu antantı kurmayı başarır. Tüm Balkan güçleri kendiliğinden Üçlü İtilaf'a dâhil olacaklardır. Ülkemiz bunu yapmakla sadece devam eden barışı kolaylaştırmaya değil, aynı zamanda kendi bağımsızlığını korumaya da katkı yapacaktır.

Ayrıca Berlin'den yollanan uydurma zafer haberlerine karşı dikkatli olmanız hususunda acele ediyorum. Bütün olasılıklara göre üstünlük asil Fransa ve onun değerli müttefiklerinin tarafında olacaktır. Siz âli-cenaplarının ülkemizin yüksek menfaatleri için bu gerçeği çok geç olmadan Osmanlı Hükûmeti nezdinde galebe çalacağınızı samimiyetle ümit ediyorum.

Sabahaddin, Paris, 15 Ağustos 1914.”⁴⁹

Talat Bey'e hitaben yazılmış olan, 15 Ağustos 1914 tarihli ikinci telgrafın Osmanlıca nüshası şu şekildedir:

“Talat Bey'e 15 Ağustos 1914 tarihinde keşide edilen telgrafname:

İstisnai surette mühîb ahval dolayısıyla zat-ı âlilerine ikinci telgrafname keşidesine mecbur oldum. Almanya menafiine olarak bitaraflığımızı ihlâl etmek, bizi daha fena bir felakete maruz kılacaktır. Menafi-i milliyemizin temini şimdi her zamandan ziyade itilaf-ı müsellel ittifakına ve Yunanistan ve Romanya ile uzlaşmağa mütevakıftır. Eğer Türkiye, kendi menafi ve vazife-i âliyyesini bihakkın takdir ederek bilcümle Balkan hükûmetleriyle ittihad eder ve itilaf-ı müsellele iltihak eylerse yalnız payidar bir sulh tesis etmiş olmakla kalmayıp belki kendi istiklâlini de muhafaza etmiş olur. Almanya'da intişar eden havadislerin muhalif-i hakikat olduğu hakkında nazar-ı dikkatlerini celbe müsaraat ederim. Harbin neticesi Fransa ile kuvvetli müttefikleri lehine neticeleneceği kaviyyen muhtemeldir. Memleketimizin menafi-i ulviyesi icabatından bulunan şu hakikatin zat-ı alileri tarafından vakit geçirmeksizin Hükûmet-i Osmaniye nezdinde terviç ve iltizamı cihetine çalışılacağını ümid ederim.”⁵⁰

Prens Sabahaddin Bey'in İttihatçı hükûmete yönelik yapmış olduğu Almanya ile yapılan ittifaktan çekilme uyarısı ne yazık ki kabul görmemiştir. İttihatçılar -Ağustos başlarında imzalanan itti-

⁴⁹ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14.

BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 15-16.

fak antlaşmasına rağmen- savaşa girmeme konusunda direnmişler ve Almanya'yı oyalamayı başarmışlardır. Ancak savaşa girme konusunda giderek artan Alman baskısı, 27 Ekim 1914'te Osmanlı donanmasının Karadeniz'e açılması ve iki gün sonra Rusya'ya ait Sivastopol, Odesa ve Kefe limanlarını bombalamasıyla sonuca ulaşmıştır. Karadeniz Olayı olarak anılan bu olay neticesinde Almanya, Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sürüklemeyi başarmıştır. Bu olay üzerine, 3 Kasım 1914'te Rusya ve 5 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmişlerdir.⁵¹

Gelişmeleri Paris'ten kaygıyla izleyen Prens Sabahaddin Bey, son bir hamleyle, 6 Kasım 1914'te Padişah V. Mehmet Reşad'a bir telgraf yazmaya karar vermiştir. Telgraf ilk kez Fransızca nüshasından çevrilerek *Tarihî Vesika* başlığıyla, 21 Kasım 1918'de *İçtiha*d dergisinde yayınlanmıştır.⁵² Söz konusu telgrafın İngilizce, Fransızca ve Osmanlıca nüshaları mevcuttur. Nezahet Nurettin Ege ve Mehmet Alkan sadece Fransızcasından özetlemiş oldukları telgrafların Türkçe suretlerini yayınlamışlardır. Ancak Ege ve Alkan'ın Türkçe çevirileri birbirinden farklıdır.⁵³ Telgrafın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan İngilizce ve Osmanlıca nüshaları ise daha önce yayınlanmamıştır. Ayrıca İngilizce ve Osmanlıca nüshalar ile Ege ve Alkan tarafından yayınlanmış olan Fransızca nüshalar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Mesela İngilizce ve Fransızca nüshalarda mektubun tarihi 6 Kasım 1914 olarak belirtilmişken, Osmanlıca nüshada ise hatalı olarak 6 Ekim 1914 tarihi verilmiştir. Ayrıca İngilizce nüshada mektubun Roma Türk Büyükelçisi Rıfat Paşa eliyle ulaştırılacağına dair bir kayıt bulunmaktadır. Ancak Fransızca ve Osmanlıca nüshalarda böyle bir kayda rastlanılmamıştır.⁵⁴

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 195-207.

Alkan, *a.g.e.*, s. 426.

Ege, *a.g.e.*, s. 313-315; Alkan, *a.g.e.*, s. 425-427.

Çalışmamızda söz konusu telgrafın daha önce yayınlanmamış olan İngilizce nüshası ile Osmanlıca nüshasını kullanacağız.

Prens Sabahaddin Bey, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafında; Türk halkının İtilaf Devletleri'nin yanında olduğunu, İttihatçı hükûmetin Almanya'nın yanında savaş kararı almasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüme mahkûm ettiğini, savaşa girmeme hususunda Talat Bey nezdinde yapmış olduğu iki başvurunun sonuçsuz kaldığını, donanmanın Karadeniz'de Rusya üzerine sevk edilmesinden vazgeçilmesini, Padişah Hazretleri'nin milletin arzusu dışında ilan edilmiş bu savaşa dur diyebileceğini ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgrafı, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne savaş kararı aldığı tarihten birkaç gün sonra kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Prens Sabahaddin Bey, Osmanlı Devleti'nin savaş ilanlarına karşılık vermemesini ve son bir hamle ile barış adına gerekli diplomatik girişimlerde bulunulmasını arzu etmiştir.

Padişah V. Mehmet Reşad'a hitaben yazılmış olan, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafın İngilizce nüshasının tarafımızca gerçekleştirilmiş olan Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“(Roma, Türk Büyükelçiliği, Rıfat Paşa âli-cenapları eliyle)

İmparator Hazretleri Sultan V. Mehmet Reşad Hazretlerine

Hükûmetinizin Almanya lehine savaşa girmesi ülkemi-zi ölüme mahkûm etmektedir. Bu hataya rağmen ekse-lansları, bütün sadık tebaanızın vicdanının bu korkunç davranış karşısında isyanda olmasına kayıtsız kalamaz. Çünkü bütün Türk halkı ittifakla İtilaf Devletleri'nin yanındadır. Divan-ı Harb'in karara bağladığı cezalar ve infazlar bir isyanın derhâl vuku bulmasına mâni olmuştur. Âli-cenapları bizi İngiltere ve Fransa'ya bağlayan ve onların müttefiki Rusya'yı düşmanımız olarak görmeye mâni tarihsel dostluktan habersiz olamazlar.

Bu münasebetle, Alman gemilerinin gösterdiği üzere, Rusya'yı anlamsız bir düşmanlıkla kıskırtmak yerine tüm gayretimizi aksi yönde Almanya aleyhine yöneltmeliyiz. Heyet-i Vükelâ'ya aralıksız bir şekilde yaptığım başvuruların neticesiz kaldığını fark ettiğimden ekselanslarından

yüce gayretini milletin isteği ve menfaati hilafına ilan edilmiş olan bir savaşı durdurmasını son bir kez istirham ediyorum.

Sabahaddin, Paris, 6 Kasım 1914.”⁵⁵

Padişah V. Mehmet Reşad’a hitaben kaleme alınan, 6 Kasım 1914 tarihli üçüncü telgrafın Osmanlıca sureti şu şekildedir:

“Zat-ı Hazreti Padişahiye 6 Teşrin-i evvel 1914 tarihinde keşide olunan telgrafname:

Hükûmet-i Osmaniye Almanya için kılıcını çekmekle memleketimizi mahvetmek cinayetini irtikâp etmiş oldu. İtilaf-ı müselles hükûmetlerine asla muhasım bulunmayan matbu ve münkad tebaalarımızın bu hareket-i garbiyyeye karşı isyan edecekleri zat-ı hümayunca meçhul olmaması lazım gelir. Bu sırada isyan zuhur etmemesi için divan-ı harp korkusundan ve keza Fransa ve İngiltere ile şimdiye kadar devam eden tarihi dostluğumuz bunların müttehidi bulunmak sıfatıyla Rusya’ya düşman nazarıyla bakmaklığımıza mâni olacağı nezd-i şahanelerinde meçhul bir keyfiyet değildir. İki sefine-i harbiyeden dolayı Almanya’ya, Rusya’yı tahrik ve iğfal edecek derecede bilüzum misafirperverlik göstermek değil, bilakis bütün say ve kuvvetimizle Almanya’ya karşı durmaklığımız lazımdır. Layenkati vukubulan istirhamatımın semeradâr olmadığını yakın ile menafi ve arzu-yi milliyemize mugayır ilan edilen şu muharebenin durdurulmasını son defa olarak hak-i pay-i şahanelerinden talep ve istirham ederim.

Bâlâdaki maruzatıma rağmen yine Hükûmet-i Osmaniye mütecavizane harekette devam eylemektedir. Buna karşı hâsıl olan adem-i hoşnud-ı milli sebebiyle hükûmet tehlikeyi idrake başlamıştır. Sergerde bulunanlardan bazıları kendilerinin daima Almanya’ya muhasım ve itilaf-ı müsellese iltihakın daha münasip bulunduğu fikrinde oldukları hakkında bizi iknaya çalışıyorlar. Hasıl olan

⁵⁵ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 14. Alkan’a göre Padişah V. Mehmet Reşad’a gönderilmiş olan üçüncü telgraf Atina’da kaleme alınmıştır. Alkan, *a.g.e.*, s. 467.

işbu teyakkuz mekni olmakla beraber ...? olan maheza Hükûmet gerek dâhilde ve gerek hariçte kendilerine karşı musavvir olan itimadın günden güne nakıs eylediğini müşahedeye başlamıştır. Rical-i Hükûmetin hüsn-i niyetlerini terkik ve teftiş edecek değilim. Fakat memleketi terzil ve tahribe sevk eden şu sahtekâr zimâmdârân bütün dünya tarafından daima suret-i muhakkada düçar-ı tenkid ve mevazide olan ef'al ve hareketlerinin ...? olmaya nihayet ederek ve teyakkuz ederek uzun müddet mevki-i iktidarda kalamayacaklarını anlamaya başlamışlardır. Şimdi bunların sözüne hangi hükûmet itimad edebilir? Elyevm bunlar için yegâne çare yüzlerinden nikabı atmak ve kendilerini tamamıyla Alman entrikalarından tahlis ederek hoşnud-ı âriyi celb eylemektir. Türkiye'ye gelince bununda şarkta mütekarib mevâzine tesisi için tahsis-i lazımedendir. Çünkü bu muvazene garbın birçok kan bahasına tesisine çalıştıkları yarınki Avrupa için bir esas-ı kavidir. Hayatımı bir defa daha tehlikeye koymak tüccarlığıyla Paris'ten müfarekât ediyorum. Böyle mehâlike göğüs germeğe cesaret eylemekten maksadım, bahr-i amîk hatr-ı Melike doğru giden tertibatı tebdil ve ...? azimet ettirerek hem milletimi sağ selamet çıkarmak ve hem de adalet muhafızları olan itilaf-ı müsellese naçizane yardım eylemektir.”⁵⁶

Prens Sabahaddin Bey'in Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişine engel olmak amacıyla gerçekleştirdiği son teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'te İngiltere, Fransa ve Rusya'ya savaş ilan ederek I. Dünya Savaşı'na resmen dâhil olmuştur.

⁵⁶ BOA, *HR.SYS*, 2409/25, lef. 16.

BARIŞI SAĞLAMAK İÇİN ATILAN ADIMLAR: I. DÜNYA SAVAŞI BAŞLADIKTAN SONRAKİ FAALİYETLERİ

Prens Sabahaddin Bey, bütün çabalarına karşı Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine engel olamamıştır. Ancak Türk Milleti'ni harp felaketinin sonsuz facialarından kurtarmak amacıyla büyük bir gayretle ve gönüllü olarak çalışmalarına devam etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, bu çabaları kendisini 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastı nedeniyle idama mahkûm eden ve 1917 yılı içerisinde Atina'da bulunduğu sırada şahsına yönelik bir suikast tertip eden İttihat ve Terakki Hükûmeti için değil, aziz Türk Milleti için yapmıştır. Prens Sabahaddin Bey, başarısızlıkla neticelenen suikast olayını müteakip Selanik üzerinden Paris'e geçmişti. Burada öncelikle Fransa Hükûmeti nezdinde münferit barış girişimlerinde bulunmuştur. Prens Sabahaddin Bey, Fransa Başbakanı Mösyö Briand'ın özel kalem müdürü ile yapmış olduğu görüşmede ayrı bir barış imzası için şartların zorlanmasını talep etmiştir. Ayrıca bu teşebbüsü hakkında Cemil Paşa vasıtasıyla Sadrazam Talat Paşa'yı bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Talat Paşa, onun teşebbüsünü büyük bir heyecanla desteklemiş olmasına rağmen, barış için istenilen adımları atamamıştır.⁵⁷

Prens Sabahaddin Bey, ayrı bir barış anlaşması için Fransa dışında İngiltere nezdinde de girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla, 28 Eylül 1915'te İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener'e bir telgraf göndermiştir.⁵⁸ Prens Sabahaddin Bey söz konusu telgrafında, yıllardır Anglo-Sakson dünya ile ittifak yapmak için çaba sarf ettiklerini, Batı'nın Bâb-ı Âli Baskını ile gayrimeşru yollardan iktidarı ele geçiren İttihatçı hükûmeti tanımakla büyük bir hata işlediğini, Osmanlı Devleti içerisindeki liberallere destek verilmediğini, bu nedenle İttihatçıların Almanya ile yakınlaşmasına engel olunama-

⁵⁷ Ege, *a.g.e.*, 317-318; Kuran, *a.g.e.*, s. 436.

⁵⁸ Alkan, *a.g.e.*, s. 41-432.

dığını, İngiltere'yi Türkiye'nin kadim ve en büyük dostu olarak tanıdıklarını ifade etmiştir. Söz konusu telgrafın sonunda sözlerine, "haksız Almanların yanında zafer kazanmaktansa haklı olan İngilizlerin yanında yenik sayılmayı daha onurlu kabul edeceklerini"⁵⁹ belirten cümlelerle son vermiştir.

Prens Sabahaddin Bey, Türkiye lehine ayrı bir barış yapılması için İngiltere'deki üst düzey görevli bir arkadaşı vasıtasıyla İngiliz Hükûmetine hitaben yazmış olduğu gizli bir telgrafkaleme almıştır. Arkadaşından bu telgrafın hükûmet üyelerine mutlak surette ulaştırmasını istemiştir. Söz konusu telgrafın tarihi belli değildir. İçeriğinden 1917 yılı sonlarında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Prens Sabahaddin Bey, yukarıda zikredilen gizli telgrafında öncelikle 1914 yılı içerisinde Padişah V. Mehmet Reşad ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e göndermiş olduğu telgraflarla Almanya ile yapılan ittifaka karşı çıktığını, Osmanlı Devleti'nin mutlak surette Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisini meşru haklarına saygı gösterilmesini isteyen ve başkalarının bağımsızlıklarına saygı gösteren bir Osmanlı vatanseveri olarak tanımlayan Prens Sabahaddin Bey, İngiliz Hükûmeti'nin desteğini alarak İttihat ve Terakki'yi devirmek için birtakım teşebbüslerde bulunduklarından bahsetmiştir. Söz konusu darbe teşebbüsü Prens Sabahaddin Bey'in 1915 yılı içerisinde Atina'ya geldiği sırada yapılmıştır. Darbe planına göre İzmir ve Aydın'da Prens Sabahaddin Bey'e yakınlık besleyen çok sayıda Türk ve Rum vatandaşın desteğiyle bölgedeki İttihatçı yönetime ele konulacaktı. Böylece İngiltere desteğinde kurulan İzmir ve Batı Anadolu Müstakil Hükûmeti ile Üçlü İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'de yaşadıkları ağır mağlubiyetlerden kurtulma şansları olacaktı. Prens Sabahaddin Bey, zikredilen darbe planı için defalarca İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na başvuruda bulunmuş ama bir sonuç alamamıştır. Prens Sabahaddin Bey, söz konusu mektubunda ayrıca geçmişle yüzleşmeye çalışmıştır. İngi-

⁵⁹ Alkan, *a.g.e.*, s. 431-433.

lizlerin I. Meşrutiyet Dönemi'nde Midhat Paşa'ya ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kâmil Paşa'ya sahip çıkamamış olmasını çok büyük bir hata olarak değerlendirmiştir. Ancak bu tarihten itibaren tek amacının Osmanlı Devleti içerisindeki liberalleri harekete geçirerek İttihatçı yönetime son vermek olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Prens Sabahaddin Bey'e olan ilgi ve alaka artmıştır. Onun, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrası idama mahkûm edilmesi dolayısıyla toplatılmış olan *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* başlıklı eseri yeniden yayınlanmıştır.⁶¹ Öte yandan yurt dışındaki barış çabalarına ara vermeden devam eden Prens Sabahaddin Bey, 16 Ocak 1919'da İsviçre'nin Cenevre şehrinde Türkler tarafından tertip edilmiş kongreye başkanlık etmiştir. Şerif Paşa'nın da yer aldığı kongrede; başkent İstanbul olmak üzere Türkiye Devleti'nin muhafazası, Wilson İlkeleri arasında Türkiye'nin bağımsızlığını açıkça garanti eden on ikinci maddenin bütünlük içinde uygulanmasının sağlanması, Osmanlı borçlarının Balkan Savaşları öncesinde imparatorluğun parçası olan devletlerle ortaklaşa ödenmesi, Türklerin ve diğer etnik unsurların bütün haklarının verilmesi, Türk savaş esirlerinin bir an evvel iadesi ve yurt dışındaki Osmanlı vatandaşlarının durumunun düzenlenmesiyle ilgili önemli kararlar alınmıştır. Prens Sabahaddin Bey, kongre kararlarını aynı tarihli telgraflarla Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'a, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a ve Fransa Başbakanı Clemenceau'ya bildirmiştir.⁶²

Prens Sabahaddin Bey, merkeziyetçi otoriter yönetim tarzına karşı çıkması ve adem-i merkeziyetçiliği savunması nedeniyle düşünce tarihimizde derin izler bırakmıştır. Yurt dışında olduğu dönemlerde Jön Türklerin II. Abdülhamit'in otoriter idare tarzına karşı vermiş olduğu mücadeleye gerek fikirleriyle gerekse ekonomik

Alkan, *a.g.e.*, s. 441-447.

Ege, *a.g.e.*, s. 321.

Alkan, *a.g.e.*, s. 449-458.

ve siyasal gücüyle büyük destek vermiştir. İnkılâpçı bir fikir adamı olduğu kadar ihtilalci karaktere sahip olan Prens Sabahaddin Bey, 1902 yılında toplanan Birinci Jön Türk Kongresi'nde zor kullanma ve yabancı müdahalesi gibi farklı düşünceleri savunmuş olması nedeniyle bazı arkadaşlarıyla fikri anlaşmazlığa düşmüştür. Prens Sabahaddin Bey, kongrede savunmuş olduğu fikri yaklaşık dört yıl kadar sonra uygulamaya koymak istemiştir. Bu doğrultuda, II. Abdülhamit'e yönelik bir darbe teşebbüsünde bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle adem-i merkeziyetçilik fikri nedeniyle bu defa İttihatçılarla siyasi mücadeleye girişmiştir. Bu doğrultuda Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi siyasi oluşumlara destek vermiştir. Ayrıca 31 Mart Olayı, Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü, Mahmut Şevket Paşa Suikastı, İzmir Darbe Planı gibi İttihatçıları devirmeye yönelik eylemlerin içerisinde yer almıştır. Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında idama çarptırılınca yeniden yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır.

Prens Sabahaddin Bey, her ne kadar yurt dışında sürgün hayatı yaşamış olsa da yurt içindeki siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir. Özellikle Balkanlar'daki ittifak anlaşmalarının Osmanlı Devleti için çok vahim sonuçlar doğuracağını önceden görmüştür. Bu nedenle Birinci Balkan Savaşı öncesi, hükûmeti ve Padişah V. Mehmet Reşad'ı uyarmıştır. Ancak iç siyasi çekişmeler nedeniyle uyarıları dikkate alınmamıştır.

Prens Sabahaddin Bey, I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'daki bloklaşma hareketlerini de yakından takip etmiştir. İttihatçıların Almanya ile yakınlaşma çabaları üzerine büyük endişeye kapılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa ve birkaç bakan dışında çoğu hükûmet üyesinin bile haberdar edilmediği, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifak anlaşmasından sadece bir gün önce Talat Bey'e endişelerini ihtiva eden bir telgraf göndermiştir. Bu durum, Prens Sabahaddin Bey'in ülke içinde ve hatta hükûmet üyeleri arasında çok etkili bir haber alma ağına sahip olduğunu ortaya

koymaktadır. Prens Sabahaddin Bey söz konusu telgrafında; I. Dünya Savaşı'nı insanlığı felakete sürükleyecek bir kâbus olarak nitelendirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalmasının mümkün olamayacağını, tarafsız kalsa bile toprak bütünlüğünü koruyamayacağını ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, Almanya ile muhtemel bir ittifak teşebbüsünden özellikle kaçınılmasını ve mutlak surette Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadeler olağanüstü entelektüel birikime ve yurt dışı deneyimine sahip Prens Sabahaddin Bey'in XX. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerle ilgili ölçülü ve tutarlı siyasi analizlerde bulunabilme yeteneğine sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Talat Bey'e yazmış olduğu uyarı niteliğindeki telgrafına rağmen Türk-Alman ittifak antlaşmasının imzalanmasına engel olamayan Prens Sabahaddin Bey, bu defa Paris'te yakın dostları aracılığıyla Fransız Hükûmeti nezdinde bir takım barış teşebbüslerinde bulunmuştur. Bu münasebetle Fransa Dışişleri Bakanı ile bir görüşme dahi yapmıştır. Ancak onun bu çabaları Türk-Alman ittifakına engel olamamıştır. Prens Sabahaddin Bey, olağanüstü gelişmeler nedeniyle 15 Ağustos 1914'te Talat Bey'e ikinci telgrafını göndermek zorunda kalmıştır. Bu telgrafında; Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının millî çıkarlara aykırı olduğunu ifade etmiş, Yunanistan ve Romanya ile ortak bir Balkan ittifakı tesis edilerek çok geç olmadan Üçlü İtilaf Devletleri yanında yer alınması gerektiğini ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey'in bu tespitleri oldukça isabetli ve önemlidir. Kendisini idama mahkûm eden İttihatçı hükûmeti bu şekilde uyarılmış olması son derece büyük bir olgunluk örneğidir.

Vatanseverliklerinden şüphe edemeyeceğimiz İttihatçılar -tıpkı Prens Sabahaddin Bey gibi- muhtemel bir savaşta Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalamayacağını, bu nedenle Üçlü İtilaf Devletleri tarafında yer almak gerektiğini çok iyi idrak etmişlerdi. Cemal Paşa'nın Fransa ve İngiltere, Talat Bey'in Rusya nezdinde yapmış

oldukları ittifak çabaları bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Ancak Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgraflarında, İttihatçıların söz konusu ittifak teşebbüsleriyle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Oysaki iç siyasi gelişmeleri yakından takip eden Prens Sabahaddin Bey'in ittifak teşebbüslerinden haberdar olmaması zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Telgraflarında bu husustan hiç bahsetmemiş olması ya gerçekten konuya vakıf olmadığı ya da İttihatçılarla yaşamış olduğu amansız siyasi rekabet gerçeğini akıllara getirmektedir. Buna karşın İttihatçıların, Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgrafları üzerine nasıl bir tavır sergiledikleri veya ne düşündükleri konusu başka bir çalışmanın konusudur. Kanaatimizce İttihatçılar onun görüşlerine önem vermişlerdir. Fakat İtilaf Devletleri'nin bitmek tükenmek bilmeyen hırsları ve ittifak tekliflerine yanaşmamaları ister istemez farklı bir dış politika seçeneğini gündeme getirmiştir. Öte yandan ilk defa tarafımızca yayınlanmış olan bu tarihi belgeler, Prens Sabahaddin Bey'in vatan kavramını yaşadığı siyasi hesaplaşmaların üzerinde tuttuğu gerçeğini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur.

Prens Sabahaddin Bey (Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmi Faaliyetleri*, İstanbul 1977)

Talat Bey (*Taksim Atatürk Kütüphanesi*)

Padişah V. Mehmet Reşad ve Harbiye Nazırı Enver Paşa (*Taksim Atatürk Kütüphanesi Kartpostal Arşivi, No: 25373*)

BEŞİNCİ BÖLÜM

1915 ERMENİ SEVK VE İSKÂNI OLAYI¹

Günümüzde en fazla tartışılan tarihi konuların başında *Ermeni Meselesi* ve bu meselenin en önemli süreci durumunda olup 1915 Mayıs başlarında uygulamaya konulan ve ülkedeki Ermenilerin Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilmelerini öngören iskân kararı gelmektedir. Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında Ermenilerin uzlaşmaz tutum sergilemeleri ve başta Amerika ile Fransa olmak üzere büyük devletlerin ülkemize yönelik siyasi çıkarlar gözetmesinin önemli rolü olmuştur. Çalışmamızda 1915'te yaşanan olaylara farklı bir açıdan bakabilmeyi ve söz konusu olaylarla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutabilmeyi amaçladık. Bu yüzden şimdiye kadar pek çok çalışmada ele alınmış olan Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihçesine, I. Dünya Savaşı öncesi yaşanan gerginliklere, Van, Zeytun İsyanları'nın ayrıntılarına değinmek yerine iskân kararının alınmasına neden olan gelişmelere, bu kararın ne şekilde değerlendirilmesi gerektiğine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilere karşı olumsuz bir tutumda olup olmadığına, 1915 olaylarının yargılanma sürecine ve Ermenilerin bu mesele dolayısıyla ortaya koymuş oldukları uzlaşmaz tutumun boyutlarına orijinal belgelerden istifadeyle değinmeye çalışacağız.

¹ “1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, Sa.1, Yıl:2008, s. 54-65.

1915 ERMENİ SEVK VE İSKÂN KARARI² NİÇİN ALINMIŞTIR?

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış, 3 Ağustos'ta da seferberlik ilan etmişti. Ancak Ermenilerin çoğunluğu seferberlikle ilgili alınmış olan kararlara uymamışlar, meclisteki Ermeni mebuslarından bir kısmı da Rusya'ya kaçmışlardı. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey Erzurum Ermeni Mebusu Varteks Efendi'yi çağırarak olası taşkınlıklar durumunda can ve mal kayıplarının önüne geçilebilmesi amacıyla sağduyulu hareket etmeye davet etmiştir. Bu sıralarda ortaya çıkan küçük çaplı olaylar bastırılmışsa da 1915 Şubat ayında Zeytun ve Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te baş gösteren geniş çaplı isyanlar, İttihat ve Terakki Hükûmeti'ni oldukça güç durumda bırakmıştır.³ Bölgedeki Ermeni isyanlarının giderek tehlikeli boyutlara ulaşması ve Ermenilerin Ruslarla iş birliği yapıp Müslüman ahaliyi katletmeye başlamalarının ardından, bu tarihe kadar iyi niyetini muhafaza eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te tüm vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve sorumlularının derhâl tutuklanmalarını

² Konuyla ilgilenen pek çok araştırmacı, 1915'te yaşanan bu olaylar için *tehcir* kelimesini kullanmaktadır. Ancak yurt dışındaki bazı Ermeni yazarlar *tehcir* kelimesinin ülke dışına sürülme, göç ettirme anlamlarına tekabül ettiğini iddia etmektedirler. *Tehcir* kelimesinin bu şekilde kullanılmasının hatalı olacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda tamamen Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gerçekleşmiş olan söz konusu olaya ilişkin, yukarıda belirttiğimiz şekilde bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek amacıyla *tehcir* ifadesi yerine *sevk ve iskân* tabirlerini kullanmayı uygun bulduk. Bu konudaki dayanak noktamız ise konuya ilişkin, 31 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da alınmış olan kararda kullanılan *sevk ve iskân* tabirleri olmuştur. Meclis-i Vükelâ'nın söz konusu kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995, s. 30-32. Benzer görüşler için bkz. M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s. 165.

Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 5-8.

istemıştır.⁴ Söz konusu genelgeyle Ermeni komitecilerine büyük bir darbe indirilmiş olmasına rağmen isyan olaylarının önü alınamamıştır. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın 8-10 Nisan 1915 tarihli telgrafi üzerine Konya'ya sevklerine karar verilmiş olan Zeytun Ermenileri, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yukarıda belirtmiş olduğumuz ve güvenlik gerekçelerinin ileri sürüldüğü genelgesi üzerine Halep, Urfa ve Zor'a iskân edilmeye başlanmıştır.⁵ Olayların artarak devam etmesi üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Talat Bey'e bir yazı göndererek toplu hâlde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmelerini istemiştir.⁶ Talat Bey, Enver Paşa'nın bu yazısı üzerine Ermeni yurttaşların iskânını fiilen başlatmış, birkaç hafta sonra da konuyu Meclis-i Vükelâ'ya havale etmiştir. Olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ, 31 Mayıs 1915 tarihli toplantısının ardından Ermeni iskânına dair gerekli resmî müsaadeyi vermiştir.⁷ Sonuç olarak, Ermeni iskânı kararı -İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi- olası bir isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir niteliğinde olmayıp Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve masum Türk-Müslüman halkı katletmeleri üzerine son çare olarak alınmıştır.⁸ Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sevk kararının alınmasında amaçlarının Ermenileri imha etmek olmadığını, bilakis cephe ge-

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 7; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 38-45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990, s. 78-79.

Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 44-45.

Süslü, *a.g.e.*, s. 109-110.

Karar sureti için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 30-32. Tunaya'ya göre Talat Bey, 26 Mayıs'ta Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir yazı göndererek esasında bir hükûmet kararı olarak yayınlanması gereken kanunu, *İttihatçı bir yöntemle* tek başına çıkartmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın kararı, Talat Bey'in bu yazısından beş gün sonra çıkarılmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 604.

İlber Ortaylı, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.

risi güvenliğini sağlamak, Ermeni çetelerinin lojistik imkânlarını ortadan kaldırmak, Ermenilerin Ruslarla işbirliğini engellemek ve bu sayede Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devleti senaryolarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir.⁹ Başlangıçta savaş bölgeleriyle sınırlı tutulan iskân kararı, ülke içerisinde olası bir iç savaşa meydan vermemek amacıyla Anadolu içlerinde yaşayan diğer Ermeniler için de uygulamaya konulmuştur.¹⁰ Bu arada Ermenilerin iskân edilmesini öngören kararın Almanya'nın teşvikiyle alındığına dair bazı iddialar bulunmaktadır.¹¹ Ancak Enver Paşa'nın ilgili yazısı gereğince Ermeni iskânını başlatmış olan Talat Bey, 16 Aralık 1915'de ülke genelindeki tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bir yazı göndererek iskân kararının herhangi bir devletin baskısı veya etkisi altında kalınmadan tamamen iç güvenlik gerekçeleriyle alındığını vurgulamıştır.¹²

⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915). Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan vd, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 64. İlber Ortaylı, 2001'de *Popüler Tarih*'te ve 6 Nisan 2005'te *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan makalesinde Ermeni iskân kararının alınmasında Alman Genelkurmayı'nın ısrarlı önerilerinin etkili olduğunu iddia etmektedir. İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 20. Aynı görüşler, bir başka çalışmada İlber Ortaylı'dan alıntı yapılarak savunulmuştur. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 39-40. Eldeki belgelerle uyuşmayan gerek Ortaylı'nın gerekse Kılıç'ın bu yargılarına katılmamız mümkün değildir. Talat Bey tarafından yukarıda zikrettiğimiz tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 16 Aralık 1915 tarihli genelge bu konuda aksi bir yargıya mahal bırakmamaktadır. Ayrıca Talat Bey, yurt dışına çıkışının ardından kaleme almış olduğu hatıralarında bir takım kötü niyetli propagandacılar tarafından kasıtlı olarak ortaya atılan bu tür iddiaların aynı zamanda Almanya'nın da onurunu zedelemeye yönelik olduğunu belirtmiştir. *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türküye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 77-78. BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

ÜLKEDEKİ ERMENİLER İÇİN ÖNGÖRÜLEN, 31 MAYIS 1915 TARİHLİ SEVK VE İSKÂN KANUNU ETNİK TEMİZLİK ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLEBİLİR Mİ?

İmparatorluk geleneğine sahip bir devletin en temel görevlerinden birisi olan iç güvenlik meselesi, değişik etnik gruplar göz önüne alınarak problemsiz bir şekilde çözüme kavuşturulmalıdır. Osmanlı Devleti'nin 1915'te artarak devam eden Ermeni saldırılarına karşı başta Doğu Anadolu olmak üzere ülkedeki Türk-Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak amacıyla Ermeni vatandaşlarını bulundukları bölgelerden kendi sınırları içerisindeki bir başka bölgeye iskân etme olayını “bir etnik grubu imha etmek” tabiriyle izah etmek mümkün değildir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz imparatorluk geleneğiyle yetişmiş ve bu geleneği özümsemiş İttihat ve Terakki liderlerinin ve sayısız etnik yapıyı yüzyıllardır bünyesinde barış ve huzur içerisinde yaşatma geleneği olan Osmanlı Devleti'nin, sınırları içindeki küçük bir Ermeni azınlığı özellikle hedef almış görünüyorsa tarihsel gerçeklerle de bağdaşmamaktadır. İçerisindeki irili ufaklı birçok azınlık grubu muhafaza eden Osmanlı Devleti böyle bir iddianın muhatabı olmaktan çok uzak görünmektedir. Zira böyle ciddiyetsiz ve asılsız iddiaların hiçbiri, aynı gerekçelerle iskâna tabi tutulmuş olan Arap ve Rumlar¹³ ile herhangi bir iskâna

¹³ Mesela Ermenilerin ardından, 23 Nisan 1916 tarihli kararnameyle Suriye'den Anadolu'ya nakledilmeye başlanılan Arap ailelerin nakil işlemleriyle ilgili ayrıntılı bir genelge yayınlanmış, ulaşım masrafları tamamen devlet tarafından karşılanmış, işaelerinde, mefruşat ve elbise ihtiyaçlarında kullanılmak üzere ilgili vilayetlere gerekli tahsisatlar gönderilmiştir. BOA, *DH.Ş-FR*, 63/145 a, 145 b, 64/293, 72/66, 82/72, 82/98, 10 Nisan 1332, 31 Mayıs 1332, 8–13 Kanun-ı evvel 1333 (23 Nisan 1916, 13 Haziran 1916, 8–13 Aralık 1917). Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 271–283. Bunlara ek olarak Sadrazam Talat Paşa, 1917 sonlarında iskâna tabi tutulmuş Arap ve Rum Osmanlı vatandaşlarının tıpkı Ermeni vatandaşları gibi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağını taahhüt etmiştir. Talat Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 80/86, 8 Teşrin-i evvel 1333 (8 Ekim 1917).

tabi tutulmayan Yahudi, Dürzi, Maruni, Kürt, Süryani, Arnavut ve Boşnak Osmanlı vatandaşlarından gelmemiştir. Kaldı ki sınırları içerisindeki tüm unsurları bir arada yaşatma ve bu sayede devletin bütünlüğünü muhafaza etme amacı güden İttihatçıların salt Ermeni azınlığı kasıtlı olarak hedef almış olması, tarihsel gerçeklerle örtüşmemektedir.¹⁴ Ermenilerin nakli ve yerleştirilmeleri sırasında İttihatçı liderlerin resmî yazışmaları dikkate alınırsa onlarda öldürme düşüncesi yerine tamamen insancıl kaygıların ağır bastığı açıkça görülmektedir. Şu gerçeği de belirtmemizde fayda olduğu kanaatindeyiz: Ermeni vatandaşlarımızın iskânları sırasında yaşanan bazı çirkin olayların sorumlusu olarak içeride ve dışarıda pek çok araştırmacının İttihatçı liderleri hedef göstermesi büyük bir talihsizlik olup son derece hassas bir dönemde ülke yönetimine gelmiş bu değerli insanların hayatlarına ve devlet görevlerindeki durumlarına ilişkin hiçbir bilgi ve belgeye sahip olunmadığı gerçeğini ortaya

¹⁴ İttihatçılar, 1909 Adana Olayları'nda olayları başlatan taraf olmalarına rağmen Ermenilere karşı herhangi bir tavır almamışlar, aksine *İttihad-ı Anasır* fikri çerçevesinde yaraların sarılmasına gayret gösterilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 69-73. Mahmut Şevket Paşa'nın, 11 Haziran 1913'te öldürülmesinin ardından kurulan ve İttihatçıların tam iktidar dönemlerinin ikinci kabinesi olarak bilinen Said Halim Paşa Hükûmeti'nde posta ve telgraf nazırlığına -Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nde de başarıyla görev yapmış olan- Oksan Efendi adlı bir Ermeni getirilmiştir. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 114; *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Derleyen: Adem Sarıgöl), IQ Yay., İstanbul 2001, s. 263. Ayrıca İttihatçıların önde gelen isimlerinden Dr. Nazım ve Celal Bayar tarafından çıkarılan *Halka Doğru* dergisinde, 1915 olaylarından 7 ay kadar önce yazılmış bir makalede; Ermeni vatandaşlarının matbaacılığa başlamalarının 400. yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen şenliklerden övgüyle bahsedilmiştir. Makalenin devamında ise Ermenilerin yalnızca bir kısmı tarafından yapılan taşkınlıkların ve Ermeni olarak kabul ettikleri Arşakıyan krallarının fotoğraflarını taşımalarının Türk kardeşlerini incitmiş olduğu da nazik bir ifadeyle belirtilmiştir. *Halka Doğru*, Sa. 28, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913). Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi İttihatçıların Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının olduğunu iddia etmek tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

çıkarmaktadır.¹⁵ Üst düzey resmî yazışmalar İttihatçı lider kadronun nakil ve yerleştirme işlemleri sırasındaki tutumlarını açıkça gözler önüne sermektedir. Örneğin dönemin yabancı basını tarafından Enver Paşa'yla birlikte olayların baş aktörlerinden birisi olarak gösterilen Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in¹⁶ 14 Haziran 1915 tarihli Ermeni kabilelerine eşkıyalar tarafından yapılan her türlü saldırının en ağır şekilde cezalandırılmasını,¹⁷ 12 Temmuz 1915 tarihli nakil sırasında kimsesiz kalmış Ermeni çocuklarının bakım, terbiye ve maiyetlerinin temin edilmesini,¹⁸ 16 Ağustos 1915 tarihli Ermeni vatandaşların nakli sırasında can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanarak işlerinin temin edilmesini,¹⁹ 26 Eylül 1915 tarihli yolculuk güzergâhlarında ihmali görülen kamu mensuplarının görevden

¹⁵ İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden Talat Paşa'nın "askeri bir önlemden başka bir şey olmayan sevkîyat kararı, vicdansız ve karaktersiz insanların elinde bazı üzücü hadiselerle yol açmıştır. Ancak İttihat ve Terakî yönetiminin Ermenilerin başına gelen bu hadiselerden dolayı son derece üzgün olduğu" şeklindeki sözleri de bu iddialarımızı desteklemektedir. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 77.

Mesela İngilizlerin ünlü yayın organı *The Illustrated London News*, 18 Eylül 1915 tarihli sayısında yaşananları Ermenilerin Almanların gözü önünde katledilmesi ve Enver Paşa ve Talat Bey'i de bu katliamın başlıca sorumluları olarak göstermiştir. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915 (18 Eylül 1955), s. 502-503.

Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/9, 54/10, 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915); 54/162, 13 Haziran 1331 (16 Haziran 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* s. 43–44, 52–53.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey, iskân esnasında yetim kalmış çocukların bakım ve işlerinin temini hususunda, 12 Temmuz 1915 tarihinde vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle bu konuda gerekli işlemlerin bir an evvel tamamlanmasını istemiştir. Talat Bey'in ilgili genelgesi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/411, 28 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915). Dâhiliye Nezareti ayrıca, 26 Kasım 1915'te Elazığ Valisi Sabit Bey'e göndermiş olduğu telgrafla, yaklaşan kış şartları sebebiyle kimsesiz kalmış Ermeni kadın ve çocuklarının sevk edilmeyerek civardaki uygun köylere yerleştirilmesini istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 58/124, 12 Teşrin-i sâni 1331 (25 Kasım 1915).

BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915).

alınmalarını,²⁰ 27 Ekim 1915 tarihli yaklaşan kış şartları dolayısıyla yola çıkartılmışlar müstesna olmak kaydıyla yeni iskânların yapılmamasını,²¹ 25 Kasım 1915 tarihli Ermeni iskânlarının geçici olarak durdurulmasını,²² 15 Mart 1916 tarihli söz konusu sevkîyatın tamamen durdurulmasını²³ ve 1 Temmuz 1917 tarihli Ermenilere karşı boykot çağrısında bulunanlara şiddetle karşı çıkılmasını isteyen yazıları,²⁴ günümüz dünya kamuoyu ve Ermeni diasporası tarafından ortaya atılan haksız ve temelsiz iddiaların gerçeklerden ne

²⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 56/186, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915). Talat Bey, iskân sırasında gerekli ciddiyeti göstermeyip lakayt davranması nedeniyle Tenos Kaymakamı Cemil Bey'i azletmiştir. BOA, *DH.ŞFR* 57/105, 11 Teşrin-i evvel 1331 (24 Ekim 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 115, 433. Aynı uygulamalar çerçevesinde sevk edilen Ermenilerden cüzi miktarda paraya ev satın almış olan bir polis memuru bile en ağır şekilde cezalandırılmıştır. BOA, *DH.ŞFR*, 56/236, 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915).

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 117.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 12.

Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77. 31 Aralık 1918'de sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin geri dönüş kararnamesi çıkartılmıştır. Ancak geri dönen Ermeni nüfusu hakkında kesin rakamlara sahip değiliz. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 82-84. Öte yandan iskâna tabi tutulan Ermeni nüfusu hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. Yusuf Halaçoğlu'na göre (8 Şubat 1916 tarihi itibarıyla) yaklaşık 438.000, T. Zafer Tunaya'ya göre (Kamuran Gürün'den naklen) 702.500 Ermeni sevk edilmişti. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 604. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmış olan bir çalışmada; I. Dünya Savaşı boyunca Ermeni vatandaşlarımızdan 500.000'i savaş bölgesi olmayan Suriye ve Irak'a sevk edilmişler, 350.000 ile 500.000'i Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden Kafkaslara göç etmiştir. Savaş müddetince, salgın hastalıklar ve doğal ölümler de dâhil toplam 200.000 civarında Ermeni vatandaşımız hayatını kaybetmiş ve 400.000 ile 500.000 civarında Ermeni vatandaşımız ise iskândan muaf tutulmuştur. Bu rakamlar, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan toplam Ermeni nüfusunun 1.500.000 olduğunu dikkate aldığımızda gerçeğe daha yakın görünmektedir. Konuya ilişkin olarak geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 106. Öte yandan iskân sırasında hayatını kaybeden Ermeni sayısı hakkında da çelişkili iddialar bulunmaktadır. İngiliz basınına göre, nakil sırasında toplam 800.000 Ermeni öldürülmüştür. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915 (18 Eylül 1915), s. 502-503. Ancak bu rakamların abartılı ve kasıtlı olduğu kesindir.

BOA, *DH.HMŞ*, 14/77, 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1917).

kadar uzak olduğunu gözler önüne sermektedir. Yine İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden birisi olan ve bahriye nazırlığı ile IV. Ordu kumandanlığı gibi son derece önemli ve kritik görevlerde bulunan Cemal Paşa'nın şimdiye kadar gün yüzüne çıkmamış ancak *Ahmed Cemal Paşa* adlı biyografik doktora çalışmamızın sonucunda aydınlığa kavuşan, Paşa'nın hem iskân sırasında hem de iskân sonrasındaki genel tutumuna ilişkin detay bilgi ve belgeler, özellikle İttihatçı liderlere yönelik ithamların ne denli haksız ve mesnetsiz olduklarını ispatlamaktadır. Zira Ermenilere yönelik iskân kararının alınmasında Cemal Paşa'nın hiçbir rolü olmamış ve bu kararının alınmasına kadar geçen sürede kendisine konuyla ilgili bilgi dahi verilmemiştir.²⁵ İskân olayının başlaması üzerine Cemal Paşa, Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, hükûmet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler, çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı. Paşa'nın bu düşüncesine dayanak teşkil eden en önemli neden ise bölgenin oldukça karışık olması ve yeni gelecek Ermeni kabilelerinin bu durumdan olumsuz yönde etkilenecekleri gerçeğiydi. Cemal Paşa'nın bu tutumu, İttihat ve Terakki içerisinde küçük çaplı münakaşalara bile sebep olmuştu. Mesela, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi azalarından olan Dr. Bahaeddin Şakir Bey, "Biz Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamûretülaziz, Diyarbakır muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul cenubuna gönderiyoruz, siz ise onları Halep'e sevk ediyormuşsunuz." sözleriyle Cemal Paşa'nın bu konudaki düşüncelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa, "Bu namda bir vali ve kumandan tanımıyorum." sözleriyle Dr. Bahaeddin Şakir'i Enver

²⁵ *Talat Paşa'nın Hatıraları* (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 138; Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2001, s. 422. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'ı, Ermeni iskânı hakkında lazım gelen izahatı vermek üzere ancak Ekim ayı sonlarında Cemal Paşa'ya gönderebilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 57/155, 57/157-158, 57/313, 15/24 Teşrin-i evvel 1331 (28 Ekim/7 Kasım 1915).

Paşa'ya şikâyet etmiş ve onun, bu mesele üzerinde hiçbir salahiyete sahip olmadığını belirtmek istemiştir. Neticede bu mücadeleden galip çıkan taraf Cemal Paşa olmuştur. Onun yoğun ısrarları üzerine, 1915 Temmuz ayından itibaren Suriye'ye de Ermeni muhacirleri gönderilmeye başlanmıştır.²⁶ Cemal Paşa'nın, Ermenileri Suriye'de iskân etmeye yönelik ısrarında ondaki insancıl kaygıların çok büyük etkisi olmuştur.²⁷ Cemal Paşa ayrıca, IV. Ordu mıntıkasına yapılan Ermeni iskânının²⁸ problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi uğruna çok büyük çaba sarf etmiştir.²⁹ Nitekim Paşa'nın, 19

²⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 55-A/14, 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915). İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Cemal Paşa'ya gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta Suriye'ye Ermeni iskânı için gerekli işlemlerin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. BOA, *DH.ŞFR*, 54/270-1, 18 Haziran 1331/18 Şevval 1333 (1 Temmuz 1915). Ayrıca Talat Bey'in Halep Vilayeti'ne göndermiş olduğu 29 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermeni kabilelerinin kısım kısım Suriye'ye nakillerinin başlanıldığından bahsedilmektedir. BOA, *DH.ŞFR*, 54-A/167, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915). Bu duruma göre, Ermenilerin Suriye'ye nakillerine temmuz ayından itibaren başlanılmıştır. O halde ilk Ermeni kafilesi, Ağustos–Eylül aylarında söz konusu bölgeye ulaşmış olmalıdır. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 268. 28 Mart 1917 tarihinden itibaren ise iskâna tabi tutulmuş olan Ermenilerin Zor'a naklinden tamamen vazgeçilmiş, bunun yerine Suriye'nin Kuzey bölgeleri uygun görülüş, Ermenilerin büyük bir kısmı Cemal Paşa'nın isteği ve dönemin Sadrazamı Talat Paşa'nın onayı ile Suriye'ye nakledilmişlerdir. Öyle ki Talat Paşa, Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 28 Mart 1917 tarihli yazısında, Suriye'de hangi bölgelerde daha ne kadar Ermeni iskân edilebileceği hususunda bilgi istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 74/1/275, 74/281, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917).

F. Rıfki Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1981, s. 65-66; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269. Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu bu insancıl davranışlardan dolayı Cemal Paşa'ya defalarca şükranlarını bildirmişlerdi. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 138.

Cemal Paşa'ya göre bölgeye nakledilen toplam Ermeni nüfusu ortalama olarak 150.000 civarındadır. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 422. Eski Hariciye Nazırlarından Noradungian Gabriel Efendi ise Lozan Konferansı tali komisyonuna sunmuş olduğu raporunda 140.000 rakamından bahsetmiştir. Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 141.

Bu konuda Dâhiliye Nezareti de ilgili valiliklere gereken uyarılarda bulunmuştur. BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915). Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır: Cemal Paşa, Suriye'de yalnızca

Haziran 1916'da bölgedeki vilayet ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu Ermeni kabilelerine iyi muamele edilmesi yönündeki ihtar tebligatı da bu konudaki hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır.³⁰ Cemal Paşa bu ihtarla yetinmemiş, iskân sırasında zafiyet gösteren Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey ve İslâhiye Kaymakamı Nusret Bey'i görevlerinden azletmiştir. Onun bu tutumunu kendi yetki alanına müdahale olarak algılayan Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bu olay üzerine Cemal Paşa'ya sert bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta Talat Bey; mutasarrıf ve kaymakam gibi mülki amirlerin değiştirilmesi ve azil işlemlerinin doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek yapılmasını, Cemal Paşa'nın söz konusu mülki amirleri tek başına görevden almasının doğru bir uygulama olmadığını, bu yüzden Fethi ve Nusret beylerin mağduriyetlerinin giderilmesi maksadıyla tekrar görevlerine dönmelerinin gerekliliğini savunmuştur.³¹ Yaşanan bu yetki tartışmasının ardından Ermeni vatandaşlarının haklarını koruma hususundaki insancıl tutumunu artırarak devam ettiren Cemal Paşa, bu doğrultuda Ermeni mebusları Zöhrap ve Varteks efendileri katleden, aynı zamanda İttihat ve Terakki mensubu olduğu iddia edilen Çerkez Ahmet ve Nazım isimli iki zanlıyı uzun uğraşlardan sonra yakalatarak idam ettirmiştir.³² Cemal Paşa bunların dışında Suriye'ye gelen Ermeni kabilelerinin iaşesi işiyle yakından ilgilenmiş,³³ yeni iskân yerleri (köyler/mahalleler) hazırlatmış ve yetim kalan çocukları için de

Ermenilerin iskân işiyle uğraşmamıştır, aynı zamanda Trablusgarp ve Ceza-yir'den göç eden Türk-Müslüman muhacirlerinin iskân edilmeleri için de büyük çaba göstermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 60/10, 2 Kanun-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

A. Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954, s. 121; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269.

Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 58/141, 15 Teşrin-i sâni 1331 (28 Kasım 1915).

F. Rıfki Atay, *a.g.e.*, s. 66-67. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 256-259; Artuç, *a.g.e.*, s. 269-270.

BOA, *DH.ŞFR*, 57/317, 24 1331 (6 Kasım 1915).

belirli şehirlerde yetimhaneler kurdurtmuştur.³⁴ Bölgedeki insan-
cıl ve başarılı çalışmaları yakından takip eden İttihat ve Terakki
Hükûmeti, Suriye'ye gelmiş olan Ermeni kafilelerinin iâşesi için
göndermiş olduğu paraların dağıtımını işini de bizzat Cemal Paşa'nın
inisiyatifine bırakmıştır.³⁵ Cemal Paşa bu çalışmalara ek olarak, Talat
Bey'in de uygun görmesiyle, İstanbul'da bulunan eski Ermeni Patriği
Ormanyan'ın Şam'da ikamet ettirilmesini³⁶ ve Patrikhane'ye 2.000
lira gibi yüklü bir yardımın verilmesini sağlamıştır.³⁷

Bu arada sevkıyla birlikte bölgedeki nüfus dengelerinde önem-
li değişiklikler meydana gelmiştir. İttihat ve Terakki Hükûmeti
bu yüzden ülkedeki tüm Ermenileri Rus Açmiyazın (Eçmiyazın)
Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak istemiş, Sis Katogikos-
luğu ile İstanbul Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Bu
amaçla, Kudüs'te ikamet eden Sis Katogikosu'nu ikna etme görevi
de Cemal Paşa'ya verilmiştir.³⁸ Bu görev Paşa tarafından başarıyla

³⁴ Artuç, *a.g.e.*, s. 296. Cemal Paşa, mevcut yetimhanelerin ihtiyacı karşıla-
yamaması üzerine, Ermeni çocuklarının bir kısmını Türk yetimhanelerine
yerleştirmiş, kanuni engelleri aşmak için de bu çocuklara Türk-Müslüman
isimleri verilmesini sağlamıştır. H. Edip Adıvar, *Memories of Halide Edip*,
London 1926, s. 428-429.

Talat Bey, Enver Paşa ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra Cemal Pa-
şa'ya göndermiş olduğu 8 Nisan 1916 tarihli telgrafında, Ermenilere ya-
bancılar tarafından gönderilen para yardımlarının kabul edilmemesini ve
bu işin ya mahallî hükûmetler ya da Cemal Paşa'nın kontrolü altında ya-
pılmasını özellikle ifade etmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 62/276, 26 Mart 1332 (8
Nisan 1916).

BOA, *DH.ŞFR*, 67/28, 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916). Cemal Paşa'nın
girişimiyle, Ormanyan'a birkaç hafta içinde Kudüs'te devamlı ikamet hak-
kı da verilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 67/130, 16 Ağustos 1332 (29 Ağustos
1916).

BOA, *DH.ŞFR*, 76/147, 15 Mayıs 1333 (15 Mayıs 1917); Nevzat Artuç,
a.g.e., s. 297.

Osmanlı Hükûmeti, ilk başlarda Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi'ni tanı-
mamıştı. Heyet-i Vükela, yukarıda belirttiğimiz birleşme olayından son-
ra Patrik'in Sis'te oturmasına karar vermiş ancak bu mümkün olmayınca
Kudüs'e razı olmuştur. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yazısı için bkz. BOA,
DH.ŞFR, 63/136, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Ayrıca bkz. Y. Hik-

yerine getirilmiş olup ülke içerisindeki tüm Ermeniler, 10 Ağustos 1916 tarihinden itibaren Kudüs'te tek bir makama bağlanmıştır.³⁹ Cemal Paşa, bu tarihten itibaren de Ermeni Patrikhanesi'nin her türlü meselesiyle yakından ilgilenmiştir.⁴⁰ Nitekim onun bu yakın ilgi ve alakasından dolayı Ermeni Katogikosu Sehak Efendi, cemaati ve mezhebiyle ilgili bütün resmî müracaatlarını Cemal Paşa'ya yapmıştır. Bu durum üzerine, cemaat ve mezheplerle ilgili her türlü meselede tek yetkili merci olan Adliye ve Mezhap Nezareti, Sehak Efendi'ye resmî yazışmalarını Cemal Paşa'yla değil bizzat kendileriyle yapmaları gerektiği şeklinde bir uyarıda bulunmak zorunda kalmıştır.⁴¹

Cemal Paşa öbür taraftan yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin bölgeye sızarak propaganda faaliyetlerine katılmalarına engel olmaya çalışmıştır.⁴² Cemal Paşa, bu doğrultuda Halep'te sahip olduğu oteli kumarhane ve fuhuş evi olarak kullanan ve Ermenileri kışkırttığı haber alınan Baron isimli bir Ermeni'nin derhâl bölgeden uzaklaştırılmasını emretmiştir.⁴³ Ayrıca, Talat Bey'in uyarıları doğrultusunda, çetelerle münasebet içerisinde bulunan Ermenileri tevkif ettirerek haklarında soruşturma açtırmıştır.⁴⁴

met Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III/3, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 49–59.

Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. III/3, s. 57.

Mesela Kudüs'teki Ermeni Katogikos ve Patrikliği, *Mar-ı Yakup Manastırı*'nın tamir ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için Cemal Paşa'dan yardım istemişlerdir. Hükûmet, Paşa'nın ilgili başvurusu üzerine herhangi bir zaruret bulunmadığı halde hem paskalya vesilesiyle hem de Ermeni cemaatinin kötü niyetli kişilerin propagandalarına maruz kalmasını engellemek amacıyla yeterli paranın temini için çalışacağını, olmadığı takdirde söz konusu manastıra bağlı emlak vergilerinin tecil edileceği sözünü vermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 72/224, 20 Rebiülahir 1335 (13 Şubat 1917).

BOA, *DH.ŞFR*, 69/71, 10 Teşrin-i evvel 1332 (23 Ekim 1916).

BOA, *DH.ŞFR*, 60/35, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

BOA, *DH.ŞFR*, 66/192, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

BOA, *DH.ŞFR*, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

SEVKİYAT KARARININ YENİDEN GÜNDEME GETİRİLMESİ VE YARGILANMA SÜRECİ

1915'te gerçekleştirilmiş olan Ermeni sevk ve iskân olayı, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışının⁴⁵ hemen ardından, İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kurulan İttihatçı aleyhtarı Osmanlı hükûmetleri tarafından yeniden gündeme getirilmiştir.⁴⁶ Birinci Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde, Almanya'da oldukları belirlenen İttihatçı liderlerin iadeleriyle ilgili Hariciye Nezareti'nin isteği üzerine tesis edilen Sıkıyönetim Mahkemesi Tahkik Heyeti tarafından hazırlanmış olan 21 Mart 1919 tarihli *İzahname*'de, 1915 Ermeni iskânı için *askerî sebeplerden dolayı Hükûmet-i Osmaniyece alınmış bir tedbir* ibaresi kullanılmıştır.⁴⁷ Söz konusu belgede sevkîyat olayının etnik bir imha hareketi olmadığı belirtilmesine karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi azasından Dr. Bahaeddin Şakir ile eski Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in 1915 Haziran'ında Erzincan ve Trabzon'da bir takım olumsuz hadiselerin içerisinde yer aldıkları iddia edilmiştir. Bu iddialara göre Dr. Bahaeddin Şakir Bey, 1915 Haziran ayı içerisinde Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkartılmış olan Ermenilerin Kemah Boğazı'nda pusuya düşürülerek Kürt çetecilerin saldırılarına maruz kalmalarına sebebiyet vermiştir. Bu saldırılar sonucunda Ermeni kafilisinin tamamı katledilmiş ve yanlarında bulunan değerli eşyaları da gasp edilmiştir.⁴⁸ Cemal Azmi Bey ise Trabzon'dan gerçekleşen sevkîyat sırasında⁴⁹ kimsesiz kalmış ve

⁴⁵ İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışına neden olan gelişmeler ve mevcut hükûmetlerin konuya ilişkin tutumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 295–304.

BOA, *DH.HMŞ*, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919).

BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919).

Trabzon'da gerçekleşen Ermeni sevkîyatıyla ilgili yargılamalar, 26 Mart–10 Kasım 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 146–156.

yetimhanelere yerleştirilmiş Ermeni çocuklarını, yetimhanelerden çıkartılıp kayıklara bindirilerek Trabzon'a bir buçuk-iki saat mesafede Karadeniz'e atılarak öldürölmelerine neden olmuştur.⁵⁰ Ancak bu iddiaların İttihatçılara karşı adeta bir kan davası düşmanlığıyla tavrı almış ve İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kalmış Osmanlı hükümetleri döneminde gündeme getirilmiş olduğunu dikkate almak durumundayız. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Talat ve Cemal paşaların yukarıda bahsetmiş olduğumuz insancıl tutumlarına rağmen Dr. Bahaeddin Şakir⁵¹ ve Cemal Azmi beylerin böyle çirkin ve yakışksız bir eylemin içerisinde planlı ve kasıtlı olarak yer almış olabileceklerini düşünmek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçi yapısı dikkate alındığında, neredeyse imkânsız gibi görünmektedir.⁵² Ayrıca Erzincan ve Trabzon'da gerçekleşdiği iddia edilen bu üzücü hadiselerin varlığını kabul etsek bile bunları Ermenilere yönelik bir etnik temizlik uygulaması olarak değil, bireysel olarak Dr. Bahaattin Şakir'in ve Cemal Azmi beylerin hatasından/sorumsuzluğundan kaynaklanmış münferit olaylar olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim İttihatçı liderlerin Almanya'dan

⁵⁰ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 310.

Dr. Bahaeddin Şakir Bey hakkında yapılan bir çalışmada onun Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının bulunmadığı hatta ailesinin dış hekimliğini bile bir Ermeni hekimin yaptığı iddia edilmiştir. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahaddin Şakir*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 148.

Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler için Hariciye Nezareti'nce hazırlanmış olan iade dosyasında; Adliye Nezareti'nin, 8 Mayıs 1335 tarih ve 29/25596 numaralı tezkeresinde adı geçen İttihatçıların Ermenilere yönelik uygunsuz faaliyetlerde bulundukları, bu suçun Ceza Kanunnamesi'nin 45, 170 ve 252. maddelerine temas ettiği, bu sebeple kanuni işlemlerin yerine getirilmesi için Almanya ile 11 Ocak 1917'de yapılmış olan iade anlaşmasının 5. maddesi gereğince iade taleplerinin bir an evvel yerine getirilmesi istenmiştir. BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 32, 32/1, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919). Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler hakkında gerekli evrak, 19 Nisan 1919 tarih ve 11/14353, 16/15143 numaralı iki kıta tahriratla birlikte Bern Sefareti vasıtasıyla İsviçre Hükümeti'ne de gönderilmiştir. BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 6/1, 6/2, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919).

iadelerinin istenmesinde⁵³ ve 27 Nisan 1919'da gıyaben başlayan yargılanmaları sırasında, Ermeni iskânıyla ilgili planlı ve kasıtlı olarak imha eylemlerinde bulunma suçu telaffuz dahi edilmemiş olup bunun yerine “iskân sırasında işlenen suçlar” ibaresi kullanılmış,⁵⁴ bu konuda Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler dışındaki İttihatçı liderler için herhangi bir ceza söz konusu olmamıştır.⁵⁵

⁵³ Hariciye Nezareti, Alman Elçisi'ni çağırarak ülkelerinde bulunduğu öne sürülen İttihatçıların 11 Ocak 1917'de iki ülke arasında imzalanan ve suçluların iadesini içeren anlaşma gereğince iadelerini talep etmiştir. Gotthard Jaeschke'ye göre Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesi gereğince, 11 Kasım 1918 tarihli sözlü notayla Alman yetkili makamlarına başvurmuştu. Notadaki ilginç nokta İttihatçıların yanlarında bol miktarda devlet parasını götürmüş olmaları ve Ermeni davasından da sorumlu olduklarının belirtilmiş olmasıydı. Buna karşılık Almanya Hükûmeti, 11 Ocak 1917 tarihli suçluların iadesi anlaşmasında belirtilmiş olan hükümlerinin yerine getirilmesi halinde söz konusu notayı kabul edeceğini bildirmiştir. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 172. Ancak iade talepleriyle ilgili Adliye Nezareti tarafından hazırlanılmış olan tezkere suretlerinde Jaeschke'nin iddia ettiği Ermeni davasıyla ilgili hususlar bütün İttihatçılar için değil, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler için söz konusu olmuştur. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, HR. HMŞ. İŞO., 108/2, lef. 36, 36/1, 11/2, 2, 13, 3 Haziran 1335 (3 Haziran 1919), 11 Ağustos 1335 (11 Ağustos 1919), 21 Kanun-ı evvel 1335 (21 Aralık 1919), 26 Temmuz 1335 (26 Temmuz 1919).

Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, DH. EUM, 5/279, Kasım 1919; BOA, HR. HMŞ.İŞO, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); BOA, DH.HMŞ, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

İlk duruşma sonucunda Enver, Talat ve Cemal paşalar, yalnızca Bâb-ı Âli Baskını gerekçe gösterilerek idam cezasına çarptırılmışlardır. Söz konusu mahkemede, 1915 Ermeni iskânı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya, Maarif Nazırı Dr. Nazım ve Maliye Nazırı Cavid beylere, “Trabzon, Yozgat ve Boğazlıyan'da meydana gelen üzücü olaylara engel olmamışlar, olayları öğrendikten sonra da olaylara sebebiyet verenleri cezalandırmamışlardır.” şeklinde anlamsız suçlamalar yöneltilmiştir. Sonuçta yalnızca Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler için Ermeni meselesiyle ilgili ayrı bir dava açılmasına karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 134–136; Nevzat Artuç, a.g.e., s. 339–340.

ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂN KANUNU'NA KARŞI TEPKİLERİ

Ermenilerin sevkıyat olayına karşı ilk tepkisi, 1916 yılında gerçekleşen II. Kanal Seferi sırasında olmuştur. Dönemin Roma Sefiri Galip Bey tarafından IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen, 23 Şubat ve 18 Nisan 1916 tarihli istihbarat raporlarında, Mısır'da bulunan İngiliz Ordusu'nda yaklaşık olarak 15.000–20.000 civarında gönüllü Ermeni ve Yahudi birliklerinin bulunduğu bahsedilmiştir.⁵⁶ Söz konusu raporlarda Ermeni gönüllülerinin sayısı ve nereden geldikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Arşivi'nde bulunan bir kısım belgede savaş yıllarında Türkiye'den kaçarak çeşitli yollardan Mısır'ın Süveyş Kanalı'nın başlangıcında yer alan *Port Said* kentinde bir mülteci kampında toplanmış olan Ermenilerden bahsedilmektedir. Söz konusu belgeler arasında Port Said'deki Ermeni kamplarını ziyaret eden Marshall N. Fox'un bir mektubu da yer almaktadır. Bu ilginç mektupta Fox, 1916–1918 yılları arasında Port Said Ermeni kamplarını ziyareti sırasında kampta yalnızca kadın ve çocukların bulunduğunu, erkeklerin ise *Legion d'Orient*'de silah altında bulunduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Yukarıdaki iddiamızı destekleyen bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, nakil sırasında ülke dışına kaçmayı başarabilmiş olan Ermeniler, büyük bir olasılıkla, 1915'te yaşanan iskân olayına karşı bir tepki olarak II. Kanal Seferi sırasında İngiliz Ordusu'nda gönüllü olarak görev almışlardır. Ermeniler bu tepkinin yanı sıra 1915'te gerçekleşen iskân olayını, Türkiye üzerinde çeşitli emelleri bulunan büyük devletlerin teşvik ve kışkırtmaları, özellikle Amerika'da bulunan Ermeni lobilerinin desteğiyle adeta

⁵⁶ Konuya ilişkin olarak bkz. *ATASE Arşivi*, Klasör: 532, Dosya: 2080, F. 7, 7-1, 10 Şubat 1331/7 Nisan 1332 (23 Şubat/18 Nisan 1916); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 243.

Aktaran: Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Ya., Ankara 2005, s. 104–105.

bir kan davası hâline getirmişlerdir. Bu yüzden sevkiyat kararının başlıca sorumlusu olarak gördükleri İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunu hedef almışlar ve bu hedef doğrultusunda, sevkiyat esnasında hayatlarını kaybeden Ermeni vatandaşların intikamını almak amacıyla Talat Paşa ile başlayıp Abbas Halim Paşa, Said Halim Paşa,⁵⁸ Cemal Paşa,⁵⁹ Dr. Bahaeddin Şakir⁶⁰ ve Cemal Azmi beylerin öldürülmesiyle devam eden suikastlar silsilesini gerçekleştirmişlerdir.⁶¹ Nitekim İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Dürzî Lider Şekip Arslan Bey, Talat Paşa'nın vurulmasından yaklaşık altı gün sonra, Berlin'den Enver Paşa'ya yazmış olduğu 21 Mart 1921 tarihli mektubunda Ermeni fedailerinin Enver, Talat ve Cemal paşaları öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek yaklaşık bir sene öncesinden Berlin'e geldiklerini söylemiştir.⁶² Arslan'ın bu mektubu Ermenilerin suikast zincirleriyle ilgili önemli bir ipucu niteliğindedir. Bunun yanı sıra Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde bulunan ve ilk kez tarafımızca ortaya çıkartılmış olan 21 Nisan 1922 tarihli bir diğer belgede, İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili önemli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Amerika'daki bir Ermeni cemiyeti, Talat ve Abbas Halim paşaları şehit eden Ermeni katillerini mükâfatlandırdığı gibi Mustafa Kemal ve Enver paşaları da gördükleri yerde öldürmeleri

⁵⁸ Said Halim Paşa'nın Ermeni komitacıları tarafından değil, aile içi hesaplaşma sonucu öldürüldüğü ve Ermeni komitacılarının da bu cinayeti üstlendiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, "Sadrazam Said Halim Paşa'yı Kimler Öldürdü?", *Tarih Konuşuyor*, C. I, Sa. 1, Şubat 1964, s. 48–53.

Cemal Paşa suikastıyla ilgili üç farklı iddia bulunmaktadır. Söz konusu iddialar için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 388–394; Abdülvahap Kara, "Yetmişbeş Yıllık Tarihi İfşaat!", *Tarih ve Düşünce*, Sayı 58, Mayıs 2005, s. 16–23.

Dr. Bahaeddin Şakir suikastı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çiçek, *a.g.e.*, s. 189–196.

Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia (1919–1922)*, Tokyo 1991, s. 69.

Şekip Arslan Bey'den Enver Paşa'ya, 21 Mart 1922. *Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi*, Nr. 1200.

için tayin etmiş oldukları katilleri Amerika'dan yola çıkarmışlardı.⁶³ Söz konusu belgede Enver Paşa'nın yanı sıra iskân olayı ile en ufak bir ilgisi olmayan, Millî Mücadele'nin lideri konumundaki Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunması, Ermenilerin konuyla ilgili bütün iddialarının nedenlerini daha iyi açıklamaktadır. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın öldürülmesiyle Millî Mücadele büyük darbe alacak, Ermeniler bu belirsizlik ortamından istifadeyle I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirmeye fırsat bulamadıkları "Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti" rüyasını hayata geçirmiş olacaktı. Nitekim ABD Washington Ermeni Ortadoks Kilisesi Papaz Vertanes Kalayjian'ın Nisan 2005'te, 1915 Ermeni olaylarıyla ilgili yapmış olduğu konuşmasında, "Kemal (Mustafa Kemal ATATÜRK) de bir kasaptır!" şeklindeki sözleri,⁶⁴ yukarıda zikretmiş olduğumuz tarihi belgeyi daha da anlamlı hâle getirmektedir.

Sonuç olarak:

-1915'te alınan Ermeni iskân kararı, olası isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir değildir. Aksine Ermenilerin isyan etmeleri ve Ruslarla iş birliği yapıp Osmanlı ordularına karşı bizzat savaşa girmeleri nedeniyle iç güvenliği sağlamaya yönelik alınmış bir karardır.

-İskân kararı başlangıçta cephe gerisi bölgeler için düşünülmüş ancak savaş şartları ve muhtemel bir iç savaş felaketinin önüne geçebilmek amacıyla Anadolu'nun diğer bölgelerinde de uygulanmıştır.

-İskân kararı, herhangi bir yabancı devletin baskısı veya teşviki sonucunda değil tamamen İttihat ve Terakki yönetiminin kendi tasarrufuyla alınmıştır.

⁶³ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/21 Nisan 1922; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 391.

⁶⁴ Kalayjian'ın bu yakışsız sözleri Türkiye Ermenileri Patrikliği tarafından kınanmıştır. "Türk Ermenileri Ermeni Papazı Kınadı", *Gözcü*, 16 Nisan 2005, s. 1-12. Bu durum, Türkiye Ermenileri ile diaspora Ermenileri arasında büyük düşünce farklılıkları bulunduğunu gösterdiği gibi etnik imha iddialarının dış kaynaklı olduğu hakkında önemli bir ipucu niteliğindedir.

-İşkân sırasında Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanması için başta Dâhiliye Nazırı Talat Bey olmak üzere İttihat ve Terakki yönetimi tarafından azami ölçüde çaba harcanmıştır. Ancak savaş şartları dolayısıyla güvenlik önlemlerinin yetersiz kaldığı durumlarda bazı tatsız olaylar yaşanmıştır. Bu olaylarla ilişkili olarak Ermeni vatandaşlarımızın bir kısmı salgın hastalıklardan, bir kısmı da eşkiya saldırıları sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir. Ancak İttihat ve Terakki Hükûmeti bu konuda planlı ve kasıtlı bir imha eyleminin içerisinde olmamış, aksine üzücü olaylar karşısında gerekli hassasiyeti göstermiş, büyük devlet olma geleneğinin etkisiyle görevini ihmal eden veya kötüye kullanan kamu görevlilerini en ağır biçimde cezalandırmıştır.

-1915 ortalarında alınmış olan iskân kararıyla Ermenileri imha etmek gibi bir amaç güdülmemiştir.

-Başta Cemal ve Talat paşalar olmak üzere İttihat ve Terakki'nin lider kadrosu sevk edilen Ermenilere karşı oldukça iyi davranmışlar ve ellerinden geldiği ölçüde onlara yardımcı olmaya çalışmışlardır.

-1915 Ermeni iskânı, İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmesinin ardından İtilaf Devletleri'nin gölgesi altında kurulmuş İttihatçı aleyhtarı hükûmetler tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve yargıya havale edilmiştir. İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunun çoğunun yurt dışında olması sebebiyle giyaben başlayan yargılama sürecinde iskân olayını sonradan haber almış olan Cemal Paşa'ya, Dr. Nazım ve Cavid beylere bile suç isnat ettirilmeye çalışılmış ancak ispat edilememiştir. Buna karşın Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler hakkında oldukça ciddi suçlamalarda bulunulmuştur.

-Yine İttihatçı liderler için Almanya ve İsviçre hükûmetlerine yapılan iade başvurularında ve giyabi yargılamalar sırasında (Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyler dışında) Ermeni iskânı ile ilgili herhangi bir suçlamada bulunulmamış, dolayısıyla bu konuda herhangi bir ceza da söz konusu olmamıştır.

-Yurt dışında yaşayan Ermeniler sevkıyat olayına büyük tepki göstermişler, yardım adı altında ülke içerisine sızarak propaganda faaliyetlerinde bulunmak istemişlerdir. Ancak bu zararlı faaliyetler Osmanlı yetkili makamlarınca engellenmiştir.

-İşkân olayının başlaması üzerine ülke dışına kaçmayı başarabilen Ermeniler, İttihat ve Terakki yönetiminin almış olduğu sevkıyat kararına bir tepki olarak, 1916'da gerçekleşen İkinci Kanal Seferi sırasında gönüllü olarak İngiliz ordusunda görev almışlardır.

-Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında yurt dışındaki Ermeni lobileri ile bu lobilerin yurt içindeki uzantılarının önemli rolü olmuştur. Ermeni lobileri içerisinde en aktif durumda olduğu anlaşılan ABD Ermeni lobisi, iskân kararının intikamını almak amacıyla İttihatçı liderlere yönelik suikastları organize etmiş, katilleri ödüllendirmiş ve bununla da yetinmeyerek sevkıyat olayı ile hiçbir ilgisi bulunmayan Türk Millî Mücadelesi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'yı bile öldürmeyi planlamıştır.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey (*Taksim Atatürk Kütüphanesi*)

Cemal Paşa (oturan), Suriye Valisi Tahsin Bey (sol başta) ve Beyrut Valisi Azmi Bey ile. Türk Tarih Kurumu, *Cemal Paşa Arşivi*, 205/10

ALTINCI BÖLÜM

CEMAL PAŞA'NIN SURİYE'DE İDARE TARZI

Günümüzde Orta Doğu'da yaşanan meselelerin nedenlerini öncelikli olarak I. Dünya Savaşı'nda aramak gerekmektedir. XX. yüzyıl başlarında büyük devletler tarafından Orta Doğu ve Suriye'de gerçekleştirilen casusluk ve misyonerlik çalışmaları, Osmanlı sonrası parçalanmış yeni bir coğrafya meydana getirme amacına yönelikti. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yaşanan belirsizlik ortamının etkisiyle bölgedeki otorite boşluğu açıkça hissedilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede Arap ihtilâlcı hareketleri büyümüş, Suriye'de muhtariyet söylentileri ortaya atılmış, Hicaz'da Şerif Hüseyin İngiltere ile görüşmelere başlamıştır. 1913 Bâb-ı Âli Baskını ile iktidara tamamen egemen olan İttihatçılar, otorite boşluğunu Cemal Paşa gibi güçlü bir şahsiyetle kapatmaya çalışmışlardır. Gerçekten de üç yıl bölgede kalmış olan Cemal Paşa, siyasi ve askerî otoritesi kadar imar-iskân, eğitim ve kültürel faaliyetleri ile bölgenin kaderini değiştirmeye çalışmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı bu çabaların gerçekleşmesi önünde en büyük engel olmuştur.

Cemal Paşa'nın Suriye'deki idare tarzı tarafımızca 2005 yılında hazırlanmış olan doktora tezimizde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Söz konusu doktora tezimiz üç yıl süren bir çalışmanın ardından 2008 yılında Türk Tarih Kurumu tarafında basılmıştır. Konuya ilişkin olarak 2012 yayına hazırlamış olduğumuz Suriye, Filistin ve Garbi Arabistan Abidat-ı Atıkası isimli eser de Cemal Paşa'nın Suriye

ile ilişkisine farklı bir boyut kazandırmıştır. Son olarak, es-Seyyid Muhammed Habib El-Ubeydi tarafından kaleme alınmış, tarafımızca *Cemal Paşa'yı Yüceltme Amcıyla Yazılmış Bir Risale: Payitahtta Nutuklarım* başlığı altında 2018 yılında yayınlanan çalışmamız Cemal Paşa'nın Suriye'deki idare tarzının daha iyi anlaşılabilmesi açısından tarihi bir önem arz etmektedir. Söz konusu eserimizde yayınladığımız konuşma metinleri, en az Cemal Paşa'nın *Hatıralar'*ı kadar değerlidir. Bu yüzden söz konusu yayınlarımızı ve konuya ilişkin yeni yayınları değerlendirerek Cemal Paşa'nın Suriye'deki idare tarzının esaslarına ulaşmayı amaçladık. Öte yandan Cemal Paşa ve Suriye üzerine yapılacak olan yeni çalışmaların, orijinal sonuçlara ulaşabilmesi için bu üç çalışmayı iyi analiz etmesi ve farklı belge ve bilgiler ortaya koyması adeta bir zorunluluk hâlini almıştır.

SURİYE'YE GÖNDERİLİŞ SEBEPLERİ¹

Cemal Paşa, 18 Kasım 1914'te Mısır Seferi'ni icra ve bölgedeki asayişini temin etmek maksadıyla IV. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmişti. Söz konusu atamaya ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Ali İhsan Sabis'e göre bu atama, Enver-Cemal çekişmesinin doğal bir sonucuydu. Zira Enver Paşa, kendisine rakip olarak gördüğü kişileri birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıyordu. Sabis, bu iddialarına delil olarak Hafız Hakkı ve Mahmut Kâmil paşaların da İstanbul dışındaki görevlere atanmalarını göstermiştir. William Cleveland'a göre Cemal Paşa, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından bölgede başlayan Arap milliyetçilik hareketlerine karşı bir tedbir unsuru olarak gönderilmişti. Bayur'a göre, IV. Ordu Kumandanlığı ve Mısır Seferi fikri Cemal Paşa için sürpriz olmamıştır. Nitekim Cemal Paşa daha savaş başlamadan önce Fransız elçisi Mösyö Bompard'a "Mısır benim Alsas-Loren'imdir!" demiş ve eğer savaşa girildiği takdirde orayı almak işiyle uğraşacağını söylemiştir. Bayur, Cemal

¹ Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 261-297.

Paşa'nın Suriye'ye gitmeden önce Cavid Bey'e yapmış olduğu veda ziyaretinde, Mısır Seferi'yle ilgili bütün planların zihninde hazır olduğunu söylediğini iddia etmiştir. Bayur iddialarına delil olarak ise Cemal Paşa'nın Mısır Hidivi'ne karşı soğuk davranmasını, hatta fetihten sonra Mısır'a kendisinin hâkim olmak istemesini göstermiştir. Rusya İstanbul Büyükelçisi Andre Mandelstam da Bayur'un iddialarını destekler mahiyette iddialar ortaya atmıştır. Mandelstam'a göre Cemal Paşa Mısır'ın alınmasına yönelik aşırı tutkusu nedeniyle IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir.

Cemal Paşa, 8 Aralık 1914'ten 12 Aralık 1917'ye kadar, 3 yıl 4 gün süreyle Suriye'de kalmıştır. Onun bölgeye gelişle ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştı. Ancak Cemal Paşa'nın Suriye'ye gönderiliş amacının daha iyi anlaşılabilmesi için Suriye'nin mazi ve hâldeki şartlarının iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Nitekim 1910-1911 yılları arasında Suriye ve çevresinde incelemelerde bulunan Tanin Muhabiri Ahmet Şerif'e² göre, İttihat ve Terakki bu bölgede yeterince güçlü değildi. İttihat ve Terakki'nin Şam'da Suriyelilerin desteklediği Şükrü el-Aseli'nin yerine başka bir aday çıkarmış olması da çok büyük bir hataydı. Ayrıca Şam başta olmak üzere söz konusu bölgenin tamamında bir düzensizlik ve karmaşa hâkim idi. Bununla birlikte aynı bölgede Araplık-Türklük meselesi de vardı.³ 1912 yılında *Journal de Cour* gazetesine beyanatta bulunan eski Sadrazam Kâmil Paşa, kanunlar çerçevesinde Suriye ve bütün Arap coğrafyasına muhtariyet verilmesinden bahsetmiştir.⁴ Kâmil Paşa bu görüşlerini, 1916 yılında Mısır'da bulunduğu sıralarda tekrar gündeme getirmişti. Bu yüzden Cemal Paşa, Mısır'da bulu-

² Ahmet Şerif, *Anadoluda Tanin*, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), C. I, TTK Yay., Ankara 1999, s. XI-XIX.

Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin*, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), C. II, TTK Yay., Ankara 1999, s. 126-127, 144, 147-149.

Kâmil Paşa'nın söz konusu beyanatı için bkz. BOA, *AMTZ(05)*, 27/35, lef. 1, 2, 3, 28 Şubat 1328 (10 Nisan 1912).

nan istihbarat elemanları vasıtasıyla Kâmil Paşa'yı yakından takip ettirmiştir.⁵ Suriye'ye muhtariyet verilmesi konusu, 1916 yılında Suriye'ye davet edilen Halide Edip Adıvar tarafından, Falih Rıfkı ve Dr. Bahaeddin Şakir beylerin bulunduğu ortamda dile getirilmişti. Ancak Halide Hanım, bu fikirlerini *Lübnan'ı Konyalılaştırma* amacı güden Cemal Paşa'ya açıklama cüreti gösterememiştir.⁶

Buradan hareketle Cemal Paşa, Kanal Seferi'ni icra etmenin yanı sıra bölgedeki otorite boşluğunu gidermek, Arap milliyetçilik hareketlerine engel olmak ve muhtariyet çalışmalarının önüne geçmek maksadıyla İttihat ve Terakki yönetimi tarafından bilinçli olarak Suriye'ye gönderilmiştir. Dolayısıyla Atay, Cebesoy, Bayur ve Mandelstam'ın Cemal Paşa ile ilgili olarak ileri sürdükleri Mısır fatihliği iddialarını fazla abartılı bulduğumuzu söyleyebiliriz. Çünkü Paşa'nın Suriye'ye hareketinden evvel Haydarpaşa'da sarf etmiş olduğu iddialı sözler Mısır fatihliğinden ziyade, ordunun isteklendirmesini sağlamaya yönelikti. Nitekim Paşa, bu konudaki eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir: "Efendiler! Ben İngilizleri Mısır'dan kovmak bahanesiyle Suriye'ye giriyorum. Amma bizim vasıtalarımız bu vazifeyi yerine getirmeye yeterli değildir. Binaenaleyh ben hiçbir şeye muvaffak olamayarak İstanbul'a döneceğim... 'Ne yapalım, mukadderat böyle imiş.' dememi mi istiyorlardı?" Otorite sağlanması ve bölgedeki önemli problemlerin çözümünden hareketle, Cemal Paşa'nın oldukça başarılı olduğunu iddia etmek de mümkündür.⁷

⁵ Dördüncü Ordu Kumandanlığı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri. Âliye Divân-ı Harbi Örfisi*, (Yayına Haz. Ayşe H. Aydın), Arba Yay., İstanbul 1993, s. 76.

Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul 1981, s. 64.

Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 424.

SURIYE'DEKİ İDARE TARZI

Cemal Paşa, 21 Kasım 1914'te Haydarpaşa'dan görkemli bir törenle Şam'a uğurlanmıştır. Yaklaşık iki haftalık uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra 8 Aralık 1914'te Şam'a ulaşan Cemal Paşa, burada adeta taç giyen krallar gibi görkemli bir törenle karşılanmış ve ordu karargâhını Damaskus Palas Otelinde kurmuştur

Cemal Paşa, Suriye'de Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olmasının yanı sıra bölgedeki en yüksek emretme makamı olmuştur. Dolayısıyla Suriye ve Beyrut valileri kendisine bağlı olarak çalışmıştır. Burada bir hususun altını çizmekte fayda vardır. Cemal Paşa bazı kaynaklarda Suriye valisi olarak takdim edilmektedir. Oysaki Suriye Valiliği farklı ve ayrı bir görevdir. Cemal Paşa hiçbir zaman *Suriye valisi* unvanını kullanmamıştır. Nitekim Suriye Valiliği'ne, 1915 yılında Cemal Paşa'nın uygulamalarından rahatsız olan Hulusi Bey'in yerine eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey, 1916 yılında ise Tahsin Bey atanmıştır.⁸

Cemal Paşa, bölgedeki bütün idari ve mali yetkililerin yanı sıra ruhani reislerin tayin ve azil işleri, Ermeni, Rum ve Maruni Patrikhaneleri'nin teşkilat yapıları ve aza seçimleri, Mısır Mevleviyeti ve Kadılığı'nın kimlere tevcih edilmesi hususunda Cemal Paşa'nın görüşlerine başvurması gibi konularda da söz sahibi olmuştur.⁹ Öte yandan Hükûmet, Cemal Paşa'nın otoritesini takdir etmiş ve bölgedeki pek çok sorunun çözümünü onun takdirine bırakmıştır.¹⁰ Bunların yanı sıra Cemal Paşa Suriye'de idari değişikliklerde de

⁸ BOA, *I.MM*, 7 Zilhicce 1333/3 Teşrin-i evvel 1331 (16 Ekim 1915); BOA, *DH.ŞFR*, 69/49, 21 Ramazan 1334 (22 Temmuz 1916); *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, İstanbul 1334, s. 628-639.

Artuç, *Cemal Paşa*, s. 268-269; Kress von Kressentein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na* (Çev: M. Besim Özalpsan), Askeri Matbaa, İstanbul 1943, s. 44.

Mesela Hükûmet, bölgedeki jandarma zabitanın maaşlarına yapılacak zam konusunda Cemal Paşa'yı tek yetkili kılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 48/95, 8 Kanun-ı evvel 1330 (21 Aralık 1914).

bulunmuş, Cebel-i Lübnan'ın imtiyazlı durumunun kaldırılması için 6 Nisan 1915'te Sadaret'e başvurmuştur. Onun bu isteği, 11 Temmuz 1915'te de kabul edilmiştir. Yeni düzenlemeye göre Cebel-i Lübnan doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlanmış, Katolik Mutasarrıf Ohannes Kuyumcuyan azledilmiş,¹¹ yerine İttihatçı Ali Münif Bey getirilmiştir. Cemal Paşa, Lübnan halkına hitaben bir beyanname yayınlarak yapılan değişikliklerin kendi menfaatleri gereği olduğunun altını çizmiş,¹² bu sayede İngiltere ve Fransa'nın Lübnan üzerindeki emellerinin önüne geçebilmeyi amaçlamıştır.¹³

Cemal Paşa'nın Suriye'deki otoriter idare tarzı bazı kesimlerce farklı şekilde algılanmıştır. Ali Fuad Erden'e göre Cemal Paşa Suriye ve Arabistan'ın taşsız kralı,¹⁴ Lütü Simavi'ye göre bir çeşit bölge diktatörü,¹⁵ W. Cleveland'a göre bölgedeki korku rejiminin mimarı,¹⁶ Frank Weber'e göre Suriye'deki tek otorite, adeta bağımsız bir paşa, neredeyse her şeye gücü yeten bir lord ve sanki bağımsız bir Suriye kralıydı.¹⁷ Muhittin Birgen'e göre ise sultan naibi,¹⁸ Hüseyin Kâzım Kadri ve Ahmet Bedevi Kuran'a göre ise Suriye'deki gaddarane

¹¹ Ohannes Efendi, 21 Şubat 1915'te yine Cemal Paşa'nın takdiriyle Mutasarrıf tayin edilmişti. BOA, DH.ŞFR, 50/59, 6 Rebiülâhîr 1333 (21 Şubat 1915).

Beyanname için bkz. Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954, s. 244.

Erden, ...*Suriye Hatıraları*, s. 244; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, s. 343-344; Andre Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris 1917, s. 336-337.

Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 109.

Lütü Simavi, *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, (Editör: Ahmet Seyrek), Pegasus Yay., İstanbul 2006, s. 226.

William I. Cleveland, *Batiya Karşı İslâm Emir Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, (Çev. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 76-77. Ahmet Rasim, Cemal Paşa'nın otoriter idare tarzının Vali Hulusi Bey'i rahatsız ettiğini ve Arapları kuşkulandırıldığını iddia etmiştir. Ahmet Rasim, "Cemal Paşa ile Şam'da", *İkdam*, 9116, 2 Ağustos 1922, s. 3.

Frank G. Weber, *Eagles on The Crescent*, New York 1970, s. 107, 136.

Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, (Haz. Zeki Arıkan), C. I, Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 223.

yönetimin müsebbibi idi.¹⁹ Von Kressentin, Cemal Paşa'nın daha Şam'a ilk gelişinde taç giyen bir kral gibi merasimle karşılandığını iddia etmiştir. Mandelstam ise Cemal Paşa'nın cuma günleri Padişah Mehmet Reşad gibi selamlıklar düzenlediğinden bahsetmiştir. Atay, Cemal Paşa'nın cuma selamlığının adeta bir halife alayı gibi gösterişli ve şatafatlı olduğunu belirtmiştir.²⁰

Falih Rıfkı Atay'ın da belirttiği gibi Cemal Paşa'nın otoriter yönetim anlayışı, Suriye'nin Osmanlı Devleti'nden koparılması endişesinden kaynaklanıyordu.²¹ Atay Cemal Paşa'nın Suriye'de tesis ettiği otoriteyi şu cümlelerle tasvir etmeye çalışmıştır: "Dördüncü Ordu karargâhına gidiş, hele Şam'dan sonra, artık bir mabede çıkılıyor gibi baş döndürür. Bir terör havası vardır. Ses daha pestir ve Cemal ismi Tevrat'tan, İncil'den alınma mukaddes bir isme benzer."²²

Cemal Paşa'nın Suriye'deki idare tarzı, dönemin İstanbul basınında da oldukça geniş bir biçimde yer almıştır. Nitekim, 6 Kasım 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde *Cemal Paşa'nın Suriye'de Usul-ü İdaresi* isimli bir makalede şöyle denilmekteydi: "Cemal Paşa, IV. Ordu Kumandanlığı göreviyle fevkalade yetki ile Suriye'ye geldikten sonra orada kendisine mahsus bir usul-i idare tesis etmiştir. Cemal Paşa, Suriye'ye varır varmaz ahval-i mahalliyeyi tedkike başlamış ve Suriye vilayetini hüsn-i idare etmek için ahaliyi memnun etmek lazım geleceğine karar vermiştir."²³ Bunun için de Paşa, her şeyden evvel

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, (Yayına Haz. İsmail Kara), Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 139-146; A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1956, s. 597-598.

Kressentein, *Türklerle Beraber...*, s. 44.; Mandelstam, *Le Sort de l' Empire Ottoman*, s. 178; Atay, *Zeytindağı*, s. 76.

Atay, *Zeytindağı*, s. 64. Muhittin Birgen, Paşa'nın Suriye'de otoriter ve merkezîyetçi idare tarzını eleştirmiş, bunun yerine adem-i merkezîyetçi politika izlemesinin daha faydalı olacağı iddiasında bulunmuştur. Birgen, *On Sene*, C. I, s. 270-271.

Atay, *Zeytindağı*, s. 13.

Nitekim Halide Edip Adivar da yukarıda ifade edilen kanıyı doğrulamıştır. Adivar, *Memoirs of Halide Edip*, s. 400.

debdebe lüzumunu ikmal etmiştir. Cemal Paşa esasen, âlâyîşe ve fevkalade saltanat ve ihtişama meclup idi. Suriyelilere kendisinde büyük bir nüfuz bulunduğunu göstermek için takım takım otomobiller, takım takım mabetler, takım takım evet efendimci alayı tertip etmiştir. Paşa, adeta Suriye'nin mutlak hükümdarı gibi bir resmi selamlık icra ediyordu. Cemal Paşa, küçük emirlerinin tehir veya adem-i icrası ihtimaline karşı idam cezası ile etrafı tedhiş ederdi... İşte bu tarzda idare tarzı, Suriye'nin dağlarına taşlarına kadar işlemişti. Bu tesirattan dolayı, vaktiyle Abdülhamit devrinde İstanbul'un şurasında burasında 'Zat-ı Şahane'nin Dişçibaşısı' gibi levhalar görüldüğü gibi Suriye'de dahi müsemma bir kunduracı dükkânının önünde 'Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Cemal Paşa Hazretleri'nin Kunduracıbaşısı' gibi levhalar görülmüştür."²⁴

Cemal Paşa Suriye vilayeti dâhilindeki Ermeni, Dürzi ve Marunî vatandaşlarla oldukça iyi geçinmiştir. Halide Edip Adivar'a göre Cemal Paşa ve İzmir Valisi Rahmi Bey, İttihatçılar arasında gayrimüslim vatandaşlara en fazla saygıyı gösteren şahıslar olarak bilinmektedirler.²⁵ Nitekim Cemal Paşa, sevkiyata maruz kalan Ermenilere sahip çıkmış ve bu konuda en yakın arkadaşlarını dahi bir kenara atmaktan çekinmemiştir.²⁶ Hatta Paşa, mağdur durumda bulunan Ermeni kadınları ve çocukları için Şam'da bir yetimhane açtırmış ve IV. Ordu'nun bütün imkânlarını bu uğurda seferber etmiştir.²⁷ Bunun dışında Cemal Paşa, yıllardır devletle kavgalı olan Dürzileri²⁸ kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.²⁹ Paşa bu hususu *Hatıralar*'ında şu cümlelerle ifade etmiştir: "Suriye'nin en

²⁴ *Vakit*, 373, 6 Teşrin-i sâni 1918 (6 Kasım 1918).

Adivar, *Memoirs of...*, s. 389.

Mesela Cemal Paşa Suriye'de Ermenilere karşı suikast hazırlıklarında olan iki İttihatçı arkadaşını hiç çekinmeden idam ettirmiştir. Adivar, *Memoirs of...*, s. 389.

Adivar, *Memoirs of...*, s. 389-406.

Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin*, C. II, s. 213-240; *Beyrut Vilayet Salnâmesi*, İstanbul 1333, s. 15-18.

Atay, *Zeytindağı*, s. 70.

cesur, en silahşor, en kolay ayaklanabilecek bir kavmini kendime düşman etmektense onlarla bir anlaşma zemini bularak kendilerinden yararlanmaya çalışmak bence daha doğrudur.”³⁰ Onun bu başarısında Dürzilerin ileri gelenlerinden Şekip Arslan'ın büyük rolü olmuştur. Bu yüzden Şekip Arslan, Cemal Paşa'nın adamı sıfatıyla çoğu Arap kabileleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir.³¹ Ayrıca Cemal Paşa Lübnan Marunilerine de son derece şefkatle yaklaşmış, 1915-1916 yılları arasında baş gösteren kıtlık olayında onlar için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Cemal Paşa, 1916 yılında Maruni Patriği'yle onun yönetimi altındaki yetimler evi ve dinî müesseseler için üç yüz bin kilo zahire, 1917 yılında ise önemli miktarda para yardımında bulunmuştur.³²

Cemal Paşa, Suriye'de başlayan Arap milliyetçilik hareketlerine öncelikle nasihat yoluyla engel olmaya çalışmıştır. Bütün çabalarına karşın olayların önü alınamayınca bu tür faaliyetler içerisinde olduğu tespit edilen yaklaşık 1.000-2.000 kişiyi aileleri ile Anadolu'ya sürgün etmiştir. Ayrıca Arap ihtilâlcilerin önderlerinden oluşan 34 kişiyi, Ağustos 1915 ve 6 Mayıs 1916 tarihlerinde Şam ve Beyrut'ta idam ettirmiştir. Sertlik politikaları ve idamların Arap bağımsızlık hareketlerine katkısı günümüzde bile tartışma konusudur.³³ İttihat ve Terakki'ye yakın isimlerden ve İttihad-ı İslâm siyasetinin en önde gelen savunucularından olan es-Seyyid Muhammed el-Ubeydi, 1915 yılında İstanbul'da yapmış olduğu bir konuşmasında Arap milliyetçilik hareketlerine kalkışanları şu sert sözlerle eleştirmiştir:

“Her nasılsa dâhili ve harici bazı alçak ve hainlerin entrikalarıyla Suriye ve Filistin ülkeleri olmak üzere damdan düşercesine ortada bir Türk-Arap meselesi çıkartılmıştı.

³⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 263-264. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cleveand, ...*Emir Şekip Arslan'ın Mücadelesi*, s. 80-83. Ancak, Şekip Arslan kısa süre sonra Cemal Paşa'nın otoriter idare tarzından rahatsız olmuş ve ikilinin arası bozulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, ... *I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 346-376. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 350-351. Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Artuç, *Cemal Paşa*, s. 298-312.

Bazen hakikatin yanlış anlaşılmaya kurban edilmesi inkâr olunacak şeylerden değildir. Mateessüf diyebilirim ki İslâm ve İslâmiyet düşmanlarının hayalindeki temennilerden başka bir şey olmayan o tehlikeli fikir az kaldı ki bazı küçük dimağlarda yerleşecek ve bu surette pek şanlı ve muhâtaralı bir hakikat yanlış anlaşılmaya kurban edilecekti. Ahmet Cemal Paşa Hazretleri bu perdeyi yırttılar. Cüz'i olarak haksız kabul edilen bir hükmün, külli olarak teşmil edilmemesi gerektiği felsefesini ortaya çıkartmakla hakikati Güneş gibi tecelli ettirdiler. Fesuphanallah... İki kavmin birlikte iman ve takdis ettikleri bir ilahi kitabın nas-ı celili ile kardeş oldukları, hayatlarının yekdiğerine vâbeste olup ayrı ayrı yaşayamayacaklarının mantıki ve tarihî birçok makul ve özel delillerle sabit bulunduğu hâlde öyle kendi eliyle mezaristanını kazmak kabilinden tehlikeye atılmaları mantıkin, hayat felsefesinin hangi safhasına tatbik olunabilir? Efendiler! Eşsiz zekâsıyla şöhret olan asil Arap kavmi böyle bir mantıksızlığı asla kabul etmeyecektir. Türk-Arap bu iki necip kavim kardeşirler ve müfessid alçaklara, mel'un hainlere rağmen ebediyen kardeş yaşayacaklardır. Aralarında Cenâb-ı Hak tarafından akd olunan bu samimi kardeşliğe hiçbir lekenin sürülmek ihtimali mümkün değildir. Bunu Paşa-yı Mûşarünileyh (Cemal Paşa) bihakkın keşfetmişlerdir. Çanakkale Cephesi'nde kahraman mücahitlerimize beyan-ı teşekkürat zımında heyetimizin yüce Hilafet Merkezi İstanbul'u kemal-i samimiyet ve hulus ile ziyaret etmesi onun bu büyük düşüncesinin göstergesidir. Kahrolsun müfessit alçaklar, melun hainler! Yaşasın hakikatlerin kâşifi olan Ahmet Cemal Paşa Hazretleri! Yaşasın samimi kardeş olan Türk ve Araplar!"³⁴

³⁴ Es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi, *Cemal Paşa'yı Yüceltme Amcısıyla Yazılmış Bir Risale: Payitahtta Nutuklarım*, (Yayına Haz. Nevzat Artuç), Kronik Yay., İstanbul 2018, s.102-104.

CEMAL PAŞA'YA ÖVGÜ

Ali Fuad Erden, Suriye’de Cemal Paşa için kasideler yazıldığını ve neredeyse ilah düzeyine çıkarıldığını, bu üç yıllık süre zarfında Suriye halkının Cemal Paşa’ya karşı hiçbir itirazda bulunmadığını söylemiştir. Söz konusu kasidelerden bir tanesi şu şekildeydi: “Celâl-i Cemâl’in önünde müluk ve hükümdaran titrer ve cemâl-i Cemâl’in önünde şems ü kamer iğtirab eder.”³⁵ Cemal Paşa’ya yakınlığı ile bilinen es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi’nin 1915 yılında İstanbul ve Beyrut’ta yapmış olduğu konuşma metinlerini incelediğimizde Cemal Paşa’nın kendisinin ve icraatlarının övülmesinden hoşlandığı kanaatine ulaşmaktayız. *Payitahtta Nutuklarım* başlığı altında yayınlanan kitapçığın kapağında: “İşbu risale Cemal Paşa’yı yüceltme amacı taşımaktadır. O hakikatzâde bir han, hakperverde bir kuvvettir, yegâne gayemiz teyid-i hak, keşf-i hakikattir.” ifadeleri yer almaktadır. Kitapçığın ilerleyen bölümlerinde yer alan şu ibareler de dikkat çekicidir: “Ahmet Cemal Paşa Hazretleri’nin Suriye’de milletimizin iftiharî olan başarıları, amelinin ilim ve ihlâsa sahip olmasından ileri gelmektedir. Yaşasın, insan-ı kâmil sıfatına yaraşır ve binaenaleyh bütün İslâm milleti için medar-ı iftihar olan büyük kumandanımız Ahmet Cemal Paşa Hazretleri! Müşarünileyhin (Cemal Paşa’nın) Suriye’ye teşrifleriyle ol havali kaptanını bulmuş gemiye benzedi. Ahali selamete ulaşmak lezzetini tatmış gibi canlandı. Suriye ve Filistin semalarında başka bir nur parladı. Başka bir ruh tecelli eyledi. Orduda rüzgârın merhameti altında geşt-ü güzâr eyleyen geçmiş zamanların yelkenli sefineleriyle bugünkü azametli (Yavuz) zırhlımız arasındaki fark kadar faaliyet peyda oldu. Zabitanda istikamet çalışkanlık, efratta ise sevinç işaretleri görülmeye başlandı. Hülâsa ordu hayatında görülen bu tecelli adeta damarlardaki gençlik kanının kaynamasına benzer. İlerleyen günlerde bu galeyan inkişaf ederek ahali ile askerlerde birer güzel-

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 191-193.

lik, diğer o yanda askerde cihada sevk olunmak arzusu, ahalide de aynı maksatla asker olmak... Cihad-ı Mukaddes'e asker olarak katılmak işte bu kadar sevdendirilmiştir. II. Abdülhamit Dönemi'nin kötü alışkanlıklarından olarak askerlikten nefret etmek uğursuz âdetine rağmen ilim, amel ve ihlâslarıyla insan-ı kâmil dediğimiz Ahmet Cemal Paşa Hazretleri'nin IV. Ordu mıntıkasındaki ıslahat ve güzel eserlerinin bir kısmıdır bu. Böyle bir karşıtlığının, tam bir senelik imar-iskân faaliyetinin hepsinin birkaç dakikalık hutbe ile zikir ve beyan etmek pek mümkün değildir. Ayrıca böyle bir iktidara da haiz değilim. Binaenaleyh ol bâbda arz olunan numuneler ile iktifa edip geçeyim.

Cemal Paşa'nın Suriye'ye teşrifleriyle ol havali kaptanını bulmuş gemiye benzedi. Ahali selamete ulaşmak lezzetini tatmış gibi canlandı. Suriye ve Filistin semalarında başka bir nur parladı. Başka bir ruh tecelli eyledi. Suriye'deki çalışmaları ve icraatları nedeniyle iftiharla ve takdirle anılan IV. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Devletlû Ahmet Cemal Paşa Hazretleri'nin sema-yı hayatı o yıldızlarla kaplanmış kâmil insanların birincilerindendir. Ahmet Cemal Paşa Hazretleri'nin Suriye'de milletimizin iftiharı olan başarıları, amelinin ilim ve ihlâsa sahip olmasından ileri gelmektedir. Yaşasın insan-ı kâmil sıfatına yaraşır ve binaenaleyh bütün İslâm milleti için medar-ı iftihar olan büyük kumandanımız Ahmet Cemal Paşa Hazretleri!"³⁶

Cemal Paşa'yı övmek amacıyla 1915 yılında Beyrut'ta yazılmış *Vecibe-i Şükran* başlıklı bir kasidede ise şu ifadeler yer almıştır:

*Cemal menkıbetpirâ! Sezâ-yı hamd ü şükrânsın,
Lisan-ı hâlik ve mahlûk ile takdise şayansın.
Bütün azim ve metanetle kemal-i hüsn-i niyetle,
Fedakârî-i mülk ve millet ve dine şitabânsın.*

³⁶ El-Ubeydi, *a.g.e.*, s. 104-106.

*Hilâl, pür celâlin kevkebi aks-i cebinindir,
Onun için hâvir-i Osmaniyanâ pertev efsânsın.
Semâ-yı devleti yıldızlatın ezhâr-ı necdetle,
Yaşa! Sen bir dürr-i yekta-yı tac-ı Âli Osman'sın.*

*Birer timsal icâz-ı hüda elvâh-ı fîtrattır,
Bu elvâh içre sen bir ayet-i uzma-i yezdânsın.
Birer yıldız gibi parlar senin akvâl ve efâlin,
Mükevkeb ufk-ı ulviyette sen de mâh-ı tabansın.*

*Tevâzu eyledikçe kadr ü câhın i'tilâ eyler,
Melek haslet, tecelligâh-ı lûtuf, feyz-i rahmansın.
Hakikatperver ve hak-gû halûk ve mâdelet-güster,
Mücessem şekl-i insanîde bir timsal-i vicdânsın.*

*Çiçeklensin nihâlân-ı emel ezhâr-ı haşmetle,
Çemenzâr-ı amelde çünkü sen manend-i bâransın.
Karanlık, şanlı istikbalimiz bir ravza-i amâl,
Bu şanlı ravzada sen bir gül-i nevtâr ve handânsın.*

*Cihanın şark ve garbında siyaset mevc-zen-i deryâ,
Şuûn vapura benzer, sende bir mahir kaptânsın.
Ümidin münhasır teyid-i din ve şer ve imana,
Anın içindir ki mahbub-ı kulub-ı ehl-i imânsın.*

*Bütün İslâmiye'nin makes-i âmâlıdır seyfin,
Bu şimşir-i celâdetle o amâle nıgehbânsın.
Sana Amr u Sinan'ın refref-i ervahı nâzırdır,
Mısır'da çırpınan bu refref-i tesrîre çeşbânsın.*

*Kılıncın Ejder-i Musa yed-i yumnasıdır destin,
Füsunkarâne karşı mazhar-ı icâz-ı sübhânsın.
Sana Firavunlar, Hamânlar, Karunlar mağlup,
Birer şîr-i besalet askerindir. Sen de bir mu'ciz kumandânsın.*

*Yürü ehrâm! Kurtar minber-i mihrâp ve Kur'anı,
Ki seyfinle penâh-ı minber ve mihrap ve Kur'ânsın.*

*Çanakkale, o dar'ül mu'cizât-ı harb-i dinide,
 Hezimet eyleyen ada-yı nil'de kahra şayansın.
 Orada çeşm-i fahri eyledik tenvir, sayende,
 Hemen her menkâbetle bâis-i tenvir-i çeşmânsın.³⁷*

SURİYE'DE SULTANLIK MESELESİ

Suriye idaresinde yaşanan olağanüstü değişiklikler Fransa, İngiltere ve Rusya'nın dikkatinden kaçmamış, Kasım 1915-Mart 1916 tarihleri arasında Cemal Paşa'yla ilgili yoğun tartışma ve yazışmalara sebebiyet vermiştir.³⁸ İtilaf Devletleri, Cemal Paşa'nın gösterişli idaresini, İstanbul'daki bazı İttihat ve Terakki erkânıyla olan anlaşmazlıklarını, Almanlara karşı olumsuz düşüncelerini ve Ermenilere karşı iyi davranışlarını fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ni parçalamayı düşünmüşlerdi. Özellikle Rusya hizmetindeki bazı Ermeni ileri gelenleri, böyle bir durumda Cemal'i elde etmenin daha kolay olacağına inanmışlardı. Bu nedenle *Cemal Paşa'nın Sultanlığı Meselesi* olarak da bilinen bu projeyi ilk ortaya atanlar, Rusya'daki Ermeni lobisi olmuştur.³⁹ Söz konusu projenin mimarlarından Rus Dışişleri Bakanı Sazanov, 25 Aralık 1915'te İngiltere, Fransa ve İtalya Hükûmetleri'ne şu telgrafı göndermiştir:

³⁷ El-Ubeydi, *a.g.e.*, s. 132-134.

³⁸ Bu konu, 27 Kasım 1915 tarihli *L'illustration* dergisinde yayınlanmış olan bir makalede gündeme getirilmiştir. Söz konusu makalede, Atina kaynaklı haberlere dayanarak Cemal Paşa'nın İstanbul'a karşı muhtemel bir isyan hazırlığında olduğunu iddia edilmiştir. *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915 (27 Kasım 1915), s. 570.

Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1991, C. III/3, s. 224. Frank Weber, İngiliz belgelerinde bu konuyla ilgili şu hususların yer aldığını söylemektedir: "Ermeni lobisinin bu desteğine karşılık Cemal Paşa Ermenilerin otonomi fikrini kabul edecek, olası bir Ermeni Devleti Hristiyan bir prens tarafından yönetilecek ve Ermeniler Cemal tarafından hükûmet özel temsilcileri olarak Kopenhag ve Stockholm'e gönderilerek İngilizlerle kontak kurmaları sağlanacaktı." Weber, *Eagles On The Crescent*, s. 153-154.

İstanbul Ermeni çevrelerinden bildiriliyor ki güya eğer devletler kendisine aşağıdaki şartları teklif edecek olursa Cemal'i İstanbul Hükûmeti aleyhine açık bir ayaklanmaya meylettirmek için ümit vardır.

1-) Sultanın başkanlığı altında Suriye, Filistin, Irak, Arabistan, Kilikya ile Ermenistan ve Kürdistan muhtar eyaletlerinden mürekkep olacak olan Türkiye Asyası'nın masuniyet ve bağımsızlığını devletler tekeffül ederler.

2-) Babadan büyük oğula veraset suretiyle geçmek üzere sultan olarak Cemal Paşa ilan edilecektir.

3-) Cemal Paşa, İstanbul Hükûmeti'ni ve Sultanı Almanların elinde esir ve binaenaleyh mülga sayarak bunlar aleyhine sefer açmayı taahhüt edecek.

4-) Onun İstanbul üzerine sefer açması hâlinde devletler onu silah, erzak, teçhizat ve topçu ile teçhiz edeceklerdir.

5-) Savaşın sonunda devletler, Cemal'e mali yardımda bulunacaklardır.

6-) Cemal İstanbul'un ve Boğazların ziyanına razı olacak.

7-) Cemal şimdiden itibaren Ermenileri kurtarmak ve savaşın sonuna kadar onları beslemek için tedbirler almayı üstlenecektir.

Sazanov, ayrıca şu fikirleri de ileri sürmüştür: "Her türlü iç karışıklıklar yalnız ve ancak Türkiye'nin gücünü azaltır ve bize yarar. Dolayısıyla, bize sadık Ermeniler vasıtasıyla Cemal ile gizli görüşmelere girilmelidir. Eğer Cemal, Almanları kovmağa ve İstanbul Hükûmeti'ni devirmeğe muvaffak olmasa dahi Osmanlı İmparatorluğu'nda fesat ve karışıklık çıkarılması bizim için faydasız değildir..."⁴⁰

Sazanov'un bu önerileri, yalnızca İtalya tarafından kabul görmüştür. İngiltere ve Fransa, projenin çıkarlarına uygun olmadığını

⁴⁰ Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 226-227.

öne sürerek Rusya'ya karşı çıkmışlardır.⁴¹ Buna karşılık, İngiliz ve Rus belgelerinde ima yoluyla dahi olsa Cemal Paşa'nın ağzından çıkmış bir tek söz bile bulunamamıştır. Ayrıca, Cemal Paşa'nın ne *Hatıralar*'ında ne de ulaşabildiğimiz yazılı belgelerinde, *Sultanlık Meselesi*'yle alakalı en ufak bir ipucuna dahi rastlayamadık. Başta Bayur olmak üzere, araştırmacıların tamamı da bu görüş üzerinde hem fıkirdirler.⁴² Meseleye farklı bir açıdan bakan Almanya'nın Şam Konsolosu Loytved Hardegg'e göre Cemal Paşa ateşli ve samimi bir vatanseverdir, ihtilâlcı ve ihtiraslı bir karaktere sahiptir. Ancak onun ihtilâlciliği Osmanlı Devleti'nin geleceği ile sınırlıdır. Cemal Paşa asla İstanbul'a karşı başkaldırmaz. Dolayısıyla Cemal Paşa'ya atfedilen sultanlık iddiaları tamamen gerçek dışıdır.⁴³ Zira daha önceki bölümlerde dile getirdiğimiz gibi, bir Türk milliyetçisi ve İttihatçı olan Cemal Paşa'nın böylesine bir ihanetin içerisinde olması, kendisini ve savunduğu davayı tamamıyla inkar etmesi anlamına gelirdi.⁴⁴ Nitekim Cemal Paşa'ya yakınlığı ile bilinen es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi, 1915 yılında II. Kanak Seferi öncesi İstanbul'da yapmış olduğu bir konuşmasında bu tespitlerimizi haklı çıkartırcasına İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne övgüler yağdırmış, İttihatçıların içeride II. Meşrutiyet'i ilan ettirerek çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni yeniden ayağa kaldırdığını, dışarıda İttihad-ı İslâm sayesinde bütün Müslümanların bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olacağı fikrini savunmuştur. Konuşmalarını ayet ve hadislerle süsleyen el-Ubeydi daha da ileriye giderek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni emperyalistlere karşı Allah'ın bir lûtfu olarak

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 228-230; Weber, *Eagles On The Crescent*, s. 154-155.

Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 230-235.

Ramazan Çalık, "Alman Kaynaklarına Göre Cemal Paşa", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XIX, İstanbul 1999, s. 243-245.

Tunaya da aynı görüştedir. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yay., İstanbul 2000, C. III, s. 278. Falih Rıfkı Atay ise farklı bir yaklaşımla, Cemal Paşa'nın böylesine bir harekete cüret edebilecek çapta birisi olmadığını iddia etmiştir. Atay, *Zeytin Dağı*, s. 50.

görmüş, İslâm Dünyası'nın yegâne kurtarıcısı olduğunu iddia etmiş ve bir Müslüman olarak hizmetleri için teşekkür etmiştir.⁴⁵

SURİYE'DE İAŞE MESELESİ

Savaş şartları nedeniyle 1915 yılı içerisinde zahire fiyatlarında fahiş bir artış gözlenmişti. Bölgenin zahire ihtiyacı güçlükle Suriye'den karşılanabilmekteydi. Nisan ayı içerisinde yaşanan çekirge felaketi durumu daha da zorlaştırmış ve halkın açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştı.⁴⁶ Ertesi yıl salgın hastalıklardaki artış nedeniyle durum daha da kötüleşmişti.⁴⁷ Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da dört yüz bini aşkın insan için iaşe sorunu had safhaya ulaşmış,⁴⁸ bu yüzden dış yardım kaçınılmaz olmuştu. Bu sıralarda İstanbul'da da aynı sıkıntılar baş göstermişti. Bu nedenle Cemal Paşa, Talat Bey'in başkanlığında kurulan iaşe teşkilatından⁴⁹ 250.000 lira yardım ve ordu bütçesinden birkaç bin liralık sermaye ile Kudüs, Kerek, Havran, Şam ve Hama Sancakları'nın mahsulatını satın alarak⁵⁰ halkı karaborsacıların elinden kurtarmak istemiştir. Cemal Paşa iaşe meselesinde din farkı gözetmemiş, bölgedeki bütün vatandaşlara eşit derecede yardım etmeye çalışmıştır. Bu hususu Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu 25 Haziran 1916 tarihli telgrafında açıkça dile getirmiştir.⁵¹ Bu arada Hristiyan ahalinin kasten aç bırakıldığına dair haberlere ise şiddetle karşı çıkmıştır.⁵²

⁴⁵ El-Ubeydi, *a.g.e.*, s. 116-118.

Artuç, *Cemal Paşa*, s. 270-273.

BOA, *DH.ŞFR*, 64/116, 10 Mayıs 1332 (23 Mayıs 1916).

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 343-351.

Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/4, s. 523-544; Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 267-312.

Cemal Paşa, ayrıca tarıma destek vermek amacıyla IV. Ordu tarafından derlenen *Kadın Amele Taburlarını* Çukurova'ya sevk etmiştir. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 316.

KOA, Nr. II/349, 12 Haziran 1332 (25 Haziran 1916).

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 352-354.

Elie Kedouire, Cemal Paşa'yı doğrulayarak, savaş şartları içerisinde böyle durumların yaşanmasının doğal olduğunu söylemiş ve onun Suriye'de yaşanan kıtlığa karşı mücadele ettiğini belirtmiştir.⁵³

Bu arada, 1917 yılı baharında Suriye'de, Osmanlı kâğıt parasının değerini kaybettiğine dair dedikodular yayılmaya başlamış, ahali de satacağı mahsulatının madeni parayla ödenmesini talep etmişti. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa 11 Nisan'da Adana, Suriye, Halep, Beyrut vilayetleri ile Kudüs ve Lübnan mutasarrıflıklarına hitaben bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede; Osmanlı kâğıt parasının Almanya hatta Fransa'da bile muteber olduğu, bu durumun ihtikârdan ileri geldiği, kâğıt para ile altın para arasında bir fark olmadığı belirtildikten sonra 15 Mayıs 1917 tarihine kadar bu fark kaldırılmazsa yukarıda zikredilen vali ve mutasarrıflar ile tüm banka direktörleri, büyük tüccar ve esnafların kura usulüyle Anadolu ve Rumeli'ye teb'id edileceği belirtilmiştir.⁵⁴ Fakat sürenin dolmasına iki gün kala Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Cemal Paşa'ya bir uyarı telgrafi gelmiştir. Talat Bey bu telgrafında; hadiseleri Cavid Bey'den öğrendiğini, beyannamede yer alan teb'id maddesinin hükûmet programına ve Kanun-ı Esâsi'ye aykırı olduğunu ayrıca hem millet hem de müttefik devletler nezdinde itibarlarının korunması için bir an evvel bu beyannamenin hükümsüzlüğünün ilan edilmesini istemiştir.⁵⁵

Ancak bu sıralarda ortaya çıkan Şerif Hüseyin İsyanı, onun bu çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Cemal Paşa, halkın açlıktan telef olmasını engellemek için Maruni Patriği vasıtasıyla Papa, Amerikan Üniversitesi Müdürü vasıtasıyla da Amerikan Başkanı Wilson nezdinde iâşe ve tıbbi yardım gönderilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Fakat bu girişimlerden bir sonuç alamamıştır. İtilaf

⁵³ Elie Kedouire, *England and The Middle East (The Destruction of The Otoman Empire 1914-1921)*, London 1987, s. 63-64.

Erden, ...*Suriye Hatıraları*, s. 240-241.

BOA, DH.ŞFR, 76/112, 13 Mayıs 1333 (13 Mayıs 1917).

Devletleri İskenderiye'ye gelen yardımların ordu için kullanılacağını öne sürerek buna izin vermemişlerdir. Cemal Paşa'nın yoğun çabalarına karşın İtilaf Devletleri'nin ambargosu devam etmiştir. Sonuçta, Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta pek çok insan açlıktan ölmüştür. Cemal Paşa, Amerikan Sefiri Morgenthau ve Rus Sefiri Mandelstam tarafından olayların tek suçlusu olarak gösterilmiştir.⁵⁶ Ancak Paşa, *Hatıralar*'ında bu iddiaları tamamen yalanlamış ve gerçek sorumluların Şerif Hüseyin ile ambargoyu kaldırmayan İtilaf Devletleri olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷

YILDIRIM ORDULAR GRUBU MESELESİ VE SURİYE'DEN AYRILIŞI

İkinci Gazze Savaşı'nın ardından Bağdat'ın geri alınması gündeme gelmişti. Bu fikir, bölgedeki nüfuzunu İngiltere'ye kaptırmak istemeyen Almanya tarafından destekleniyordu.⁵⁸ Oysa Cemal Paşa, Filistin tehlikede oldukça Bağdat üzerine yapılacak bir harekâtın yanlış olacağı kanaatindeydi.⁵⁹ Ne var ki Enver Paşa, Almanya'dan alınacak yardımın tehlikeye düşmemesi adına Bağdat harekâtının yanında yer almıştır.⁶⁰ Ancak bu olay, Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın arasının açılmasına neden olmuştur. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa "Onun hiçbir vakit bir kıtaya komuta etmemiş olmaması ve bu sebepten kıtaatın ihtiyaçları ve ahval-i ruhiyesi hakkında hiçbir

⁵⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 347-354. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 354-355. Şekip Arslan da kıtık olayının başlıca sorumlusu olarak İtilaf Devletleri'ni göstermiştir. Arslan, ...*I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 379-384. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 376-379; Pomi-ankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 247. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 224; Kressentein, *Türklerle Beraber...*, s. 160; Altay, *10 yıl Savaş*, s. 126; Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 148. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 378-379; Nevzat Artuç-Kansu Ekici, "Yıldırım Ordular Meselesi: Enver, Cemal ve Mustafa Kemal Paşaların Tutumu", *SDÜFEFSBD (Atatürk'ün 125. Doğum Yılı Anısına)*, Sa. 14, Isparta 2006, s. 150.

bilgisi olmaması bir felakettir... Nereye saldırdı ise muvaffakiyetsizlikle neticelenmiştir. Kafkasya'daki her iki taarruz cinayetti. Kıtalar açlıktan öldürülmüştür. Hakikaten Bağdat'a karşı taarruz yapılacaksa bu da felaketle neticelenecektir. Çünkü, menzil hizmetlerinin durumu kaale alınmamaktadır. Beni tamamen ikinci bir ihtilâl yapmağa tahrik ediyorlar!⁶¹ sözleriyle tepkisini dile getirmiştir.

İkili arasındaki bu gerginlik devam ederken Enver Paşa, Mayıs ayı içerisinde Cemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Eski Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn'ın birkaç ay sonra bölgeye bir inceleme gezisi yapacağından dolayı gerekli kolaylığın sağlanmasını rica etmiştir. Yaklaşık bir ay sonra da teftiş amacıyla Filistin Cephesi'ne gelmiştir. Enver Paşa, teftiş sırasında Cemal Paşa'ya Bağdat'ı geri almak için II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa kumandasında bir ordu teşkil etmek ve bu orduyla Halil Paşa kumandasındaki VI. Ordu'yu Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı adı altında birleştirmek niyetinde olduğunu söylemiştir.⁶² Daha sonra Kafkas Orduları Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa'yı da çağırarak Halep'te bir toplantı düzenlemiştir. Enver Paşa söz konusu toplantıda, Bağdat harekâtından geri dönüş olamayacağını ve Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı'na Falkenhayn'ın tayin edileceğini kesin bir ifadeyle dile getirmiştir.⁶³ Bu karara itiraz eden Cemal Paşa, istifa etmek istemiş, ancak Hasan İzzet Paşa'nın yoğun çabaları sonucunda bu kararından vazgeçirilmiştir.⁶⁴ Von Kressentein'a göre Cemal Paşa, IV. Ordu'dan istifa ederek İstanbul'a dönmek ve Enver Paşa'yla mücadelesine devam etmek niyetindeydi.⁶⁵ Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Cemal Paşa, her ne kadar istifa kararından vazgeçirildiyse de artık Suriye'de daha fazla kalamıyacağının

⁶¹ Kressentein, *Türklerle Beraber...*, s. 162.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 221, 223-224.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 224-225.

⁶⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 226.

Kressentein, *Türklerle Beraber...*, s. 163.

farkındaydı. Türk Tarih Kurumu Kâzım Orbay Arşivi'nden elde ettiğimiz bir belgeye göre Paşa, ailesini İstanbul'a göndermek için, 24 ve 29 Haziran 1917 tarihlerinde peş peşe iki telgraf göndermişti. Söz konusu telgrafların Enver Paşa'nın Halep toplantısını müteakip İstanbul'a dönmesinden hemen sonra yazıldığını dikkate alacak olursak Cemal Paşa'nın istifa konusunda oldukça ciddi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁶⁶

Cemal Paşa'nın Bağdat harekâtına muhalefeti, Almanya'yı en-dişelendirmişti. Bu sebeple Enver Paşa ile yapılan görüşmelerden sonra Cemal Paşa'nın Almanya gezisine çıkarılması ve yokluğunda Yıldırım Ordular Grubu Meselesi'nin halledilmesine karar verilmiştir.⁶⁷ Gelişmelerden habersiz olan Cemal Paşa, 29 Temmuz 1917'de Enver Paşa'ya, IV. Ordu'nun ihtiyaçlarıyla ilgili 4 maddelik bir telgraf göndermiş ve bunları temin etmek için İstanbul'a gelmek istediğini bildirmişti.⁶⁸ Bu durum, Cemal Paşa'nın Almanya gezisine çıkarılması için kaçırılmayacak bir fırsattı. Bu nedenle Enver Paşa, bir yandan Cemal Paşa'yla görüşerek İstanbul'a derhâl gelmesini söylemiş, diğer taraftan da Alman yetilileriyle irtibata geçerek ziyaret işinin bir an önce halledilmesini istemiştir.⁶⁹ Enver Paşa'nın bu girişimleri sonucu Cemal Paşa İstanbul'a geldikten birkaç hafta sonra, Almanya İmparatoru'nun özel isteğiyle resmen Almanya'ya davet edilmiş,⁷⁰ 25 Ağustos 1917 tarihli irade ile Almanya'ya hareket etmiştir.⁷¹ Onun Almanya'ya gitmesinin ardından hiç vakit geçirmeden çalışmalara başlayan Enver Paşa, 2 Eylül'de Almanya'da bulunan Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafla Falkenhayn'ın

⁶⁶ Telgrafların suretleri için bkz. TTK, KOA, Nr. V/107, II/1080, 24/29 Haziran 1333 (24/29 Haziran 1917).

Artuç, *Cemal Paşa*, s. 252.

TTK, KOA, Nr. II/220, 29 Temmuz 1333 (29 Temmuz 1917).

Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 420; Artuç -Ekici, "Yıldırım Ordular Meselesi...", s. 151-152.

Dz.KK, *Deniz Arşivi*, Defter No: 308, Sayfa No: 252, 11 Eylül 1917.

BOA, *DU'İT*, 4/15, lef. 11, 6 Zilkade 1336/25 Ağustos 1333 (25 Ağustos 1917).

Filistin ile ilgili taarruz planının kabul edildiğini bildirmiştir. Cemal Paşa, Alman askeri makamlarına bu kararın yanlışlığını anlatmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır.⁷²

Cemal Paşa yaklaşık üç hafta kadar süren Almanya ziyaretini tamamladıktan sonra Eylül ayı ortalarında İstanbul'a dönebilmiştir.⁷³ Bu sırada Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı'na atanmış olan Falkenhayn ile VII. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilen Mustafa Kemal Paşa arasında bir yetki tartışması yaşanmaktaydı. Falkenhayn'ın kendisine tahsis edilen bölge içindeki Arap işlerine müdahale etmesini kabullenemeyen Mustafa Kemal Paşa,⁷⁴ 20 Eylül'de Başkumandan Vekili Enver Paşa, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa ve Sadrazam Talat Paşa'ya hitaben 5 maddelik oldukça sert bir rapor göndermiştir.⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa söz konusu raporunda, Falkenhayn ve Yıldırım Ordular Grubu Meselesi'nden duyduğu rahatsızlığı gerekçeleriyle açıklamaya çalışmıştır. Raporun en ilginç noktası, IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın saf dışı edilerek bütün savaş yetkilerinin Falkenhayn'da toplanmasının yanlış olduğunun vurgulanmasıydı. Raporun beşinci maddesinde ise eğer Falkenhayn'ın Sina'daki çarpışmaları yönetmesi isteniyorsa bunun bir Türk kumandanı (Muhtemelen Cemal Paşa) yönetimi altında olması zaruri görülüyordu. Buradan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa, Falkenhayn'ın yetkilerinin kısıtlanmasını ve Cemal Paşa'nın emri altında çalıştırılmasını arzu etmiştir.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa, 24 Eylül'de Enver ve Cemal paşalara hitaben hazırlamış olduğu

⁷² Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 234; Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 420; Artuç – Ekici, *Yıldırım Ordular Meselesi...*, s. 152.

Yavuz, "Cemal Paşa'nın Almanya Gezisi...", s.345.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), 236.

20 Eylül 1917 tarihli raporun tamamı için bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 400-407.

Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 404-405, 408; Şükrü Tezer, *Atatürk'ün...*, s. 350; Artuç – Ekici, "Yıldırım Ordular Meselesi...", s. 152-153.

4 maddelik zeyl raporunda⁷⁷ daha da ileri giderek Falkenhayn'ın Sina Cephesi'nde asla vazife alamıyacağını, aksi takdirde istifa edeceğini söylemiştir.⁷⁸ Buna karşılık Enver Paşa, 2 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'nın her iki raporuna birden, Falkenhayn'a itimat edilmesi yönünde bir cevap vermekle yetinmiş,⁷⁹ ayrıca IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'yı her iki komutan arasında arabuluculuk vazifesiyle görevlendirmiştir.⁸⁰ Bu gelişmeler yaşanırken, 27 Eylül 1917 tarihli bir emirle IV. Ordu lağvedilmiş, yerine *Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı* adı altında yeni bir ordu kurulmuştur. Bu sıralarda henüz İstanbul'dan ayrılmamış olan Cemal Paşa, aynı gün bu yeni ordunun kumandanlığına tayin edilmiş ve Hicaz, Asir ve Yemen Cepheleleri de kendisine bağlanmıştır.⁸¹

Arabulucu rolüyle Ekim başlarında Halep'e gelen Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Falkenhayn meselesini uzun uzadıya görüşmüştür. Bu görüşmede Cemal Paşa, Falkenhayn'ın gelmesiyle Suriye'deki otoritesinin sona ereceğini söylemiş, Mustafa Kemal Paşa da Falkenhayn'ın emri altında çalışmasının mümkün olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir.⁸² Neticede her iki paşa, bu mesele üzerinde ortak hareket edilmesi yönünde bir karara varmışlardır. Alınan karara istinaden Mustafa Kemal Paşa, durumun düzelmemesini gerekçe göstererek istifa etmiş ve hemen ardından İstanbul'a dönmüştür. Aynı karar gereği Cemal Paşa da istifa edecekken o tarihlerde Şam'da bir ziyarette bulunan Enver Paşa ile Azmi, Tahsin ve Bedri beylerin yoğun ısrarları sonucu yine bu kararından

⁷⁷ Zeyl raporun tamamı için bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 409-413; Bayur, "Mustafa Kemal'in...", s. 627-632; Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, s. 8-12.

Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 413; Artuç -Ekici, "Yıldırım Ordular Meselesi...", s. 153.

Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 414-415.

Tezer, *Atatürk'ün...*, s. 154.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 235; Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 421.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 236-237.

vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa'ya gücenmesine neden olmuştur.⁸³

Cemal Paşa her ne kadar istifa etmediyse de gerek Yıldırım Ordular Grubu Meselesi ve gerekse IV. Ordu'nun lağvedilmesi nedeniyle oldukça sıkıntılı günler geçirmekteydi. Oluşan bu yeni durum, Cemal Paşa'nın Suriye'deki konumunu neredeyse anlamsız hâle getirmişti. O, bu konudaki rahatsızlığını Enver Paşa'ya şu cümlelerle ifade etmeye çalışmıştır: "Eğer, Suriye'de iyi bir yönetim isterseniz ya ben ya Falkenhayn! İkimizden birinin buradan geri alınması ve bütün işlerin yalnız bir kumanda altında birleştirilmesi gerekir..."⁸⁴ Cemal Paşa daha da ileri giderek Kasım sonlarına doğru bölgeden kesin olarak ayrılmaya karar vermiştir. O, bu düşüncelerini Enver Paşa'ya göndermiş olduğu ve çok gizli kalmasını istediği 20 Kasım 1917 tarihli telgrafında açıkça dile getirmiştir.⁸⁵

Enver Paşa, Cemal Paşa'nın yukarıda belirttiğimiz her iki telgrafına aynı günlerde cevap vermiş ve işaret edilen hususları aynen kabul etmiştir.⁸⁶ Ayrıca, 27 Kasım 1917'de bir telgraf daha göndererek Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı uhdesinde kalmak ve beş ay müddetle izinli olmak kaydıyla İstanbul'a dönmesinin uygun olacağını bildirmiştir.⁸⁷ Cemal Paşa ise bu tavrından dolayı Enver Paşa'ya teşekkür etmiştir.⁸⁸

Yıldırım Ordular Grubu'nun kurularak başına Alman Falkenhayn'ın getirilmesi, Cemal Paşa'nın Suriye'de kalmasını anlamsız

⁸³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 236-237; Artuç-Ekici, "Yıldırım Ordular Meselesi...", s. 154-155. VII. Ordu Kumandanlığı'ndan istifa etmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Fevzi Çakmak Paşa getirilmiştir. Altay, *10 yıl Savaş*, s. 127.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 239. Ayrıca bkz. Kressentein, *Türklerle Beraber...*, s. 171.

TTK, KOA, Nr. II/692, 23 Teşrin-i sâni 1333 (23 Kasım 1917).

Enver Paşa'nın cevabi telgrafları için bkz. TTK, KOA, Nr. II/693, 691, 20/23 Teşrin-i sâni 1333 (20/23 Kasım 1917).

TTK, KOA, Nr. II/695, 27 Teşrin-i sâni 1333 (27 Kasım 1917).

TTK, KOA, Nr. II/694, 27 Teşrin-i sâni 1333 (27 Kasım 1917).

hâle getirmişti. Enver Paşa, bu durumun farkında olmasına rağmen Almanya'dan beklenen askerî ve mali yardımın kesintiye uğramaması düşüncesiyle Cemal Paşa'ya gereken desteği sağlayamamıştı. Buna karşın Cemal Paşa, meselenin başından itibaren rahatsızlığını defalarca dile getirmiş ve hatta birkaç defa istifa teşebbüsünde bile bulunmuştu. Ancak gerek şartların elverişli olmaması gerekse Enver Paşa ve yakın arkadaşlarının ısrarı, onu bu kararından vazgeçirmişti. Fakat Cemal Paşa, 20 ve 23 Kasım tarihli telgraflarında işaret ettiği üzere, daha fazla dayanamamış ve Suriye'den kesin olarak ayrılmaya karar vermiştir. Onun her iki telgrafında da dikkatimizi çeken bazı hususlar bulunmaktadır. İlk husus, kendisinden sonra Suriye'deki idari yapılanmanın nasıl olması gerektiği, ikinci husus ise mevcut görevinden istifa etmeyip beş ay müddetle izinli olarak İstanbul'a dönmesinin sağlanmasıydı. Böylece ihtiyaç duyulması hâlinde büyük bir ihtimalle Yıldırım Ordular Grubu konusu halledildikten sonra Suriye'ye yeniden dönebilecekti. Nitekim Paşa bu fikrini, 20 ve 23 Kasım 1917 tarihli telgraflarında açıkça dile getirmişti.⁸⁹

Cemal Paşa'nın Suriye'den ayrılmasıyla ilgili bardağı taşıran son damla, 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün düşmesi olmuştur.⁹⁰ O, bu konudaki düşüncelerini Enver Paşa'ya göndermiş olduğu 11 Aralık 1917 tarihli telgrafında şu şekilde dile getirmiştir:

“Başkumandan Vekili Enver Paşa Hazretlerine (Zat-ı Ali-lerine Mahsustur)

Kudüs'ün müdafaa-i mutlakası temin edilmeden evvel mevcut kuvvetlerin Kudüs'ü tahliyesi ziyan-ı arkasında, taarruzi harekât içinde israf etmek suretiyle Kudüs'ün sukutuna sebebiyet verilmesinde maddi-manevi mesuliyetin Falkenhayn Paşa'ya ait olduğu kanaatinde bulunduğumdan bağırarak paşa atveli (uzantısı) olan bu adamı affetmeyeceğimi arz ederim.

⁸⁹ Artuç, *Cemal Paşa*, s. 258-259.

⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Mahmud Nedim, *Filistin Savaşı*, (Çev. Abdullah Es), Ankara 1995, s. 106.

Fi 11 Kanun-ı evvel 1333.

Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı Ahmet Cemal.”⁹¹

Bu telgrafın ardından Cemal Paşa, Kasım ayında Enver Paşa ile kararlaştırdıkları plan gereğince, Kudüs’ün düşmesini bahane ederek, 12 Aralık 1917’de Suriye’den ayrılmıştır.⁹² Ayrılış haberini Falkenhayn’a ancak 29 Aralık tarihli bir telgrafla bildirmiştir. Falkenhayn, bu telgraftan dolayı Cemal Paşa’ya teşekkür etmiş ve “Zaten müşterek hareket edemiyorduk!” sözleriyle memnuniyetini gizlememiştir. Cemal Paşa İstanbul’a döndükten kısa bir süre sonra, 2 Ocak 1918’de Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı lağvedilerek IV. Ordu yeniden kurulmuştur. Mersinli Cemal Paşa, Cemal Paşa’nın, 20 Kasım 1917 tarihli telgrafında işaret ettiği üzere, IV. Ordu Kumandanlığı’na getirilmiştir. Bölgedeki en büyük rakibi Cemal Paşa’dan kurtulan Falkenhayn ise bu yeni durum karşısında oldukça mutlu olmuştur.⁹³ Ancak onun bu mutluluğu fazla uzun sürmemiştir. Falkenhayn, Kudüs’ün düşüşü ve bölgedeki Türk komutanlarıyla geçinememesi gibi olaylar gerekçe gösterilerek 25 Şubat 1918’de görevinden alınmış ve yerine bir başka Alman Liman von Sanders getirilmiştir. Ne var ki komuta kademesindeki bu değişiklik de Filistin cephesindeki kötü gidişatı durduramamıştır. Ekim ayı içerisinde İngiliz kuvvetleri bölgeye tamamen hâkim olmuşlardır.⁹⁴

Suriye, I. Dünya Savaşı boyunca Orta Doğu’da yaşanan baş döndürücü gelişmelerin adeta merkezi olmuştur. Henüz savaş başlamadan önce bölgede baş gösteren otorite boşluğu İttihat ve Terakki

⁹¹ TTK, KOA, Nr. II/4, 11 Kanun-ı evvel 1333 (11 Aralık 1917).

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 243

Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı Müşir Falkenhayn’dan II. Ordu Kumandanlığı’na gönderilen telgraftan. *ATASE Arşivi*, K. 2681, D. 215, F. 5, 18 Şubat 1334 (18 Şubat 1918). BOA, *DH.KMS*, 46-1/29, lef. 1/1 8 Kanun-ı sâni 1334 (8 Ocak 1918); BOA, *DH.KMS*, 47/8, lef. 1/1, 2, 17 Mart 1334 (17 Mart 1918).

Zeine N. Zeine, *The Struggle For Arab Independence*, Beirut 1960, s. 25-29.

yönetimini farklı arayışlara yöneltmiştir. Bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasında kararlı olan İttihatçılar, Cemal Paşa gibi güçlü bir kişiliğı planlı olarak bölgeye göndermişlerdir. Nitekim Cemal Paşa IV. Ordu Kumandanı olarak Suriye'ye geldikten kısa bir süre sonra otorite boşluğunu doldurmuştur. Cemal Paşa her ne kadar tartışmalı siyasi ve askeri kararlara imza atmış olsa da bölgede emperyalist güçlere karşı mücadelede kararlı bir tutum sergilemiş, eğitim reformu çerçevesinde yeni okullar açtırmış, imar iskân faaliyetleri ile bölgenin mamur hâle getirilmesini sağlamış ve nihayet Alman arkeologlar yardımıyla bölgedeki tarihi ve kültürel zenginliğini ortaya çıkartmıştır. Suriye Vilayeti dâhilindeki Ermeni, Dürzi ve Maruni vatandaşlarla oldukça iyi geçinmiştir. Arap milliyetçiliğı yapanlara karşı önce ikazlarda bulunmuş ama yeterli olmayınca sertlik politikalarına başvurmuştur. 1915 Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulan Ermenilerin bölgede istihdam edilmelerini sağlaması ve koruyup kollaması ise her türlü övgünün üzerindedir. Bu tarihi gerçek Ermeni soykırım iddialarını çürütecek kadar büyük önem arz etmektedir.

Cemal Paşa'nın olağanüstü faaliyetleri ve otoriter idare tarzı emperyalist devletlerin de dikkatinden kaçmamıştır. Cemal Paşa'yı kendi emellerine alet etmek amacıyla bir sultanlık meselesi peyda ederek bölgeyi Osmanlı Devleti'nden kopartmak istemişlerdir. Cemal Paşa kendi bilgisi dışında gelişen bu hadiselerden haberdar olmamıştır. Cemal Paşa'nın bölgedeki ağırlığı Almanya'yı da rahatsız etmiştir. Nihayet Yıldırım Ordular Meselesi bahane edilerek Cemal Paşa'nın Suriye'deki yönetimi sona erdirilmiştir. Onun bölgeden ayrılışı ile beraber bölgedeki çözülme hızlanmıştır. Cemal, Paşa Orta Doğu'nun Osmanlı toprağı olarak kalmasını arzu etmiştir. Bu uğurda insanüstü bir çaba ile bölgede yaşanan otorite boşluğunu gidermiştir. Ancak I. Dünya Savaşı, onun bütün çabalarını boşa çıkartmıştır.

IV. Ordu Kumandanı Cernal Paşa ve Kurmay Başkanı Alman Von Frankenberg (Alman askeri yetkililerce çekilen ve Berlin’de muhafaza edilmiş olan resim). *Taksim Atatürk Kütüplüğü*, Bel-Mtf, No: 24721

IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Fahreddin (Türkkan) Paşa ve Ali Fuad Erden. *Taksim Atatürk Kütüplüğü*, Bel-Mtf, 24664

Cemal Paşa, Fahreddin Paşa, Ali Fuad Erden, Falih Rıfki Atay ve Çobanoğlu Zeki Bey ile maiyetlerindeki zabitanı gösteren resim. *Taksim Atatürk Kütüplüğü*, Bel-Mtf, 26194

Şam'da IV: Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından hizmete açılan Cemal Paşa Caddesi. *Taksim Atatürk Kütüplüğü*, Alb-000408

Harbiye Nazırı Enver Paşa Şam İstasyonu'nda Cemal Paşa ile IV. Ordu Zabitanını teftiş ederken. *Taksim Atatürk Kitaplığı*, Alb-000408

YEDİNCİ BÖLÜM

İTTİHATÇILARIN İTTİHAD-I İSLÂM SİYASETİ¹

İslâmcılık her ne kadar modern zamanlarda ortaya çıkmış bir cereyan olsa da İslâm, erken dönemlerde Osmanlı Devleti'nin en önemli referanslarından biri olmuştur. Selçuklulardan miras alınan konar-göçer halkın İslâm anlayışı, takip eden yüzyıllardan itibaren siyasallaşmış ve İslâm'ın Sünni yorumuyla şekillenerek Hristiyanlara karşı mücadeleyi esas alan bir devlet ideolojisi hâline dönüşmüştür. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren İran'da Safevi Devleti'nin bölgesel bir güç olarak ortaya çıkması ve Şiilik propagandası yapması üzerine Osmanlı Sünni İslâm anlayışı, Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle *katı bir dogmatizme* bürünmüş ve Hristiyanlığa ek olarak Şiiliği de kendisi için en büyük tehlike olarak görmeye başlamıştır.²

¹ Çalışma ilk olarak Prof. Dr. Abdurrahman Uzunassan ile birlikte "İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislâmizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları", başlığıyla 2004 yılında kaleme alınmıştır. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2004), s. 39-52. Takip eden yıllarda makale genişletilmiş ve yeniden düzenlenerek yayınlanmıştır. *Vatan, Namus, İttihad*, (Editör: Hakan BOZ), Historia Kitap, İstanbul 2018, s. 155-192. Ahmet Yaşar Ocak, "II. Abdülhamid Dönemi İslâmcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslâmı'na Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 109-115.

II. Beyazıt ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında yaşanan gerginliğin artmasında Sünni-Şii çekişmesi önemli rol oynamıştır. XVIII. yüzyıla kadar devam eden Sünni İslâm anlayışı, bir yandan Hristiyanlara ve Şiiilere karşı siyaset aracı olarak kullanılmış, bir yandan da Osmanlı hanedanına kutsal bir meşruiyet kazandırmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde, artan Batılılaşma çabalarıyla birlikte İslâmcılık Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin temel nedeni olarak görülmeye ve sorgulanmaya başlanmıştır. Tanzimat aydınının sorguladığı İslâmcılık, Osmanlı merkezi otoritesi ile iç içe geçmiş ve tamamen siyasallaşmış geleneksel Sünni İslâm anlayışıydı.³

Sünni İslâm anlayışının aksine halifelik kavramı, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar olan iki yüz yıllık dönemde Osmanlı Devleti tarafından pek fazla ön plana çıkartılmamıştır. Ancak 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, 21 Temmuz 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile halife kavramı ilk kez uluslararası bir belgede açıkça zikredilmiş oluyordu. Nitekim söz konusu antlaşmanın üçüncü maddesinde yer alan “ Tatarlar Müslüman olduklarından, istiklallerine zarar vermemek suretiyle dinî işlerde hilafet makamına bağlı bulunacaklardır..” şeklindeki ifadelerle Kırım Hanlığı'nın siyasi işlerde serbest, dinî konularda ise halifeye bağlı olacağı ifade ediliyordu.⁴

Halifelik, II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla birlikte anayasal bir kurum hâline getirilmiştir. Nitekim I. Meşrutiyet'i ilan edilmesiyle birlikte yürürlüğe giren ve tarihimizin ilk anayasası olarak kabul edilen Kanun-ı Esâsi'nin üçüncü maddesinde, halifelik kurumunun yalnızca Osmanlı hanedanına ait olduğu, dördüncü maddesinde ise

³ Ocak, *a.g.m.*, s. 114-119.

⁴ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu, Tahlili, Tatbiki)*, TTK Yay., Ankara 2006, s. 112.

Osmanlı padişahının halife olması nedeniyle İslâm dininin hamisi olduğu ibaresi kullanılmıştır.⁵

İTTİHAD-I İSLÂM KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI

İttihad-ı İslâm tabiri, XIX. yüzyıl sonlarında Rusya'nın Orta Asya'da başlatmış olduğu işgal hareketlerine bir tepki olarak doğmuştur. İlk kez vatan şairi Namık Kemal tarafından 1872 yılında bir makalede zikredilmiştir. Aynı yıl Esad Efendi Mekke'de *İttihad-ı İslâm* adlı bir gazete çıkartmış, Müslümanları yabancı işgallere karşı birleşmeye çağırdığı risalesinde de İttihad-ı İslâm tabirini kullanmıştır.⁶ Samipaşazade Sezai Bey'in *İttihad* gazetesinde, İttihad-ı İslâm fikri Avrupa'ya karşı yegâne mücadele kaynağı olarak görülmüştür.⁷

Kemal Karpat'a göre Osmanlı Devleti'nde, 1875-1880 yılları arasında İslâmcılık modern bir ideoloji hâline gelmiştir. *Basiret* gazetesi, İslâmcılığın öncüsü olmuştur. *Basiret* dışında *Vakit*, *Tercüman-ı Hakikat*, *İttihad*, *el-Cevaib* ve *Muhbir* gazeteleri İslâmcılığa destek vermişlerdir.⁸

Cemaleddin Efgani, İttihad-ı İslâm düşüncesinin kurucusu değil ancak canlandırıcısı ve yayıcısı olmuştur. Efgani, XIX. Yüzyıl sonlarında İslâm dünyasının parçalanmışlığına ve Batılılar tarafından sömürge hâline getirilmesine karşı ancak bu şekilde mücadele edilebileceğini iddia etmiştir. II. Abdülhamit, İttihad-ı İslâm siyasetinin izlenmesinde Efgani'den kısa süreli de olsa istifade etmiştir.⁹

⁵ *Düstur*, Birinci Tertip, C.IV, s. 1. 1-40'dan naklen http://www.anayasa2011.com/?page_id=23, (Erişim Tarihi 27.06.2013); Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993, s. 13. Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, (Çev. Şiar Yalçın), Timaş Yay., İstanbul 2013, s. 24 ve 195. Şerif Mardin'e göre Namık Kemal'deki İttihad-ı İslâm tamamen savunmacı bir duruştur. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 73.

Karpat, *a.g.e.*, s. 196-197.

Karpat, *a.g.e.*, s. 195 ve 198.

Hayreddin Karaman, "Efgâni, Cemaleddin", *TDVİA*, C. 10, Yıl: 1994, s. 462.

Ancak takip eden yıllarda İttihad-ı İslâm'ın kapsamı ve uygulama biçimi hususunda Efgani ile II. Abdülhamit arasında önemli görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Efgani'nin İttihad-ı İslâm'ı, Osmanlı Sultanı'na göre daha kapsamlı ve derin idi.¹⁰

Avrupa'da İttihad-ı İslâm terimi, *Panislâmizm* olarak ilk kez 19 Ocak 1882 tarihli *The Times*'da kullanılmaya başlanmıştır.¹¹ Alman Max von Oppenheim, 1895 yılındaki ilk Orta Doğu ziyaretinde II. Abdülhamit ile yapmış olduğu görüşmede Panislâmizmi tartışmıştı.¹²

İttihad-ı İslâm, II. Abdülhamit ile ön plana çıkmış bir olgudur. Kanun-ı Esâsî'de yer alan halifenin İslâm dininin koruyucusu olduğu ilkesi, II. Abdülhamit'in İttihad-ı İslâm siyasetinin temelini oluşturmuştur. Ahmet Yaşar Ocak'a göre II. Abdülhamit'in İttihad-ı İslâm siyaseti, Sünni İslâm anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. İttihad-ı İslâmcılar, Tanzimatçıların İslâm'a yönelttikleri eleştirilerin haksız ve yanlış olduğunu, İslâm dininin asla gelişmeye engel olmadığını iddia etmişlerdir. Bu yeni tarz İslâmcılığı savunanların geleneksel İslâmcılardan en büyük farkları yenilikçi ve Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanların varlığının farkına varmış olmalarıdır.¹³

II. Abdülhamit, İttihad-ı İslâm siyaseti ile halifelik kavramını gerek iç ve gerekse dış siyasette etkili bir araç olarak kullanabilmiştir. Bu sayede hem Osmanlı Devleti içerisinde yer alan Müslüman unsurların milliyetçilik akımlarından etkilenmeleri önlenecek hem de Avrupalı devletlerin egemenliği altındaki Müslümanlarla kurulacak yakın ilişki sayesinde diplomatik açıdan caydırıcı bir güce

¹⁰ Karaman, *a.g.m.*, s. 462.

Metin Hülagü, "İngiliz Belgelerinde Pan-İslâmizm ile İlgili Bir Rapor", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 93, Sa. 85, s. 186.

Erik-Jan Zürcher, "The Ottoman Jihad, The German Jihad and the Sacralization of War", *Jihad and İslâm in World War I*, Edited by Erik Jan-Zürcher, Leiden University Press, 2016, s. 18.

Ocak, *a.g.m.*, s. 120-122, 123.

sahip olunabilecekti. İçeride ve dışarıda elde edilen bu diplomatik güçle Osmanlı Devleti uluslararası alanda saygınlığını artıracak gibi Dünya'nın farklı yerlerinde yaşayan Müslümanların haklarını da rahatlıkla savunabilecekti.¹⁴ II. Abdülhamit, İttihad-ı İslâm siyaseti ile özellikle Hindistan'da hatırı sayılır bir itibara sahipti. Nitekim II. Abdülhamit'in, 1909 yılında İttihatçılar tarafından tahttan indirilmesi Hindistan'da büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Hintli Müslümanlar, tahttan indirilme olayı nedeniyle İttihatçıları nerdeyse bütün ilişkileri koparmakla tehdit etmişlerdir. İttihatçılar bu hassas durumun önüne geçebilmek amacıyla büyük çaba sarf etmişlerdir.¹⁵ Ancak burada şu hususu belirtmekte fayda vardır. II. Abdülhamit'in İttihad-ı İslâm siyasetinde cihadın sadece adı vardır. Mevcut şartlar altında cihadın askerî boyutunu yerine getirmek nerdeyse imkânsızdır.¹⁶ Zira o tarihlerde başta Almanya olmak üzere Avrupa devletleriyle kurulan yakın ilişkiler savaş tezini çürütmek için yeterlidir.¹⁷

JÖN TÜRKLERDE İTTİHAD-I İSLÂM KAVRAMI

Jön Türkler, 1906 yılında henüz Paris'te faaliyetlerine devam ettikleri sırada, Kafkasya'da Rus ve Ermenilere karşı mücadele eden Müslümanlar ile temas kurmuşlardır. Ayrıca Kafkas Müslümanlarına yönelik çalışma programları hazırlamışlar ve ne şekilde mücadele

¹⁴ Mim Kemal Öke, *Hila fet Hareketleri*, İrfan Yay., İstanbul 2005, s. 28. İngiliz belgelerinde de bu husus açıkça ifade edilmiştir. Hülagü, *a.g.m.*, s. 187. Karpat'a göre de II. Abdülhamit, İttihad-ı İslâm siyaseti ile istediği amaçlara ulaşmıştır. Yalnızca milliyetçi hareketlerin yayılmasına engel olamamıştır. Karpat, *a.g.e.*, s. 497.

Azmi Özcan, *a.g.m.*, 139; Orhan Koloğlu, *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, Truva Yay., İstanbul 2008, s. 150.

Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 138.

Hülagü, *a.g.m.*, s. 187.

edilmesi gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunmuşlardır.¹⁸ Jön Türklerin İttihad-ı İslâm siyasetinin ana çizgileri, 1906 ve 1907 yıllarında yazılmış mektuplarda görülür. Söz konusu mektupların birinde şu ifadeler yer verilmiştir “... Hükûmet-i Osmaniye’nin çok güçlü bir hükûmet olabilmesi için yalnız Türkiye’de yaşayan Osmanlılar değil, kalben ve siyaseten hilafete bağlı milyonlarca dindaşlarımız dahi müstefit olacaktır. O hâlde dinine muhabbeti olan her Müslüman için o hükûmetin kesb-i kuvvet eylemesine çalışmak bir vazife-i diniye ve mukaddese sırasına geçmelidir...”¹⁹ Kafkas Müslümanlarına hitaben, 22 Eylül 1906’da yazılmış bir başka mektupta “...Müslümanlar yalnız Kafkasya’da değil her yerde mağdur durumdadırlar. ‘Hak demek kuvvet demek’ sözünü düstur edinmiş Hristiyanlar, zayıf gördükleri Müslümanları her yerde eziyorlar. Sevgili kardeşlerimiz, Müslümanları bu zulümden kurtarmak için bir çare varsa onu kuvvette aramak gayet tabiidir. Kuvvetli olmak için ittihadın lüzumunu hissetmemek mümkün müdür? Avrupa Hristiyan hükûmetleri, İttihad-ı İslâm sözünden bile fevkalâde korkuyorlar. Düşmanlarımızın bu korkusu ittihadın İslâmlara ne kadar lazım olduğuna dair güzel bir delil değil midir? Afrika’nın kuzeyi bir uçtan diğer bir uca kadar hep Müslümanlarla meskûn. Adriyatik’ten Çin Denizi’ne kadar olan memleketler yalnız bir din ile değil, bir lisan ile de mütekellim Türk cinsiyle meşguldürler. Afrika ve Hindistan’dan sarf-ı nazar yalnız Türk cinsinden olanlar ittihad etseler Dünya’nın en güçlü hükûmetini teşkile muktedir olurlar...” Mektubun devamında İttihad-ı İslâm fikriyle ilgili şu sözlerle yer verilmiştir: “Biz alenen İttihad-ı İslâm fikrine çalışmayı mahzurdan salim göremeyiz. Yukarıda da arz ettiğimiz veçhile Avrupa, İttihad-ı İslâm’dan kendisi için doğacak sonuçların zararlarının derecesini bildiğinden bu fikir uğrunda çalışanları kuvvetlice ezmektedir. Şevket-i Osmaniye’nin bütün

¹⁸ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I/1, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 341-344.

Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 345.

İslâm milletlerinin selametine mebde olacağına emin olduğumuz için bütün kuvvetimizi her şeyden evvel Osmanlı Hükûmeti'nin bir idare-i muntazama ve ma'kuleye munkalip olmasına hasretmek istiyoruz. Osmanlı Hükûmeti bir defa Saray istibdadından kurtulsa terakki yolunda büyük adımlar atacak ve elbette dest-i muavenetini komşusu bulunan din ve millettaşlarına uzatacaktır. Şimdi düşmanlarımız bizden çok kuvvetlidir. Bu zayıf durumda Avrupa'yı kuşkulandırmak uygun bir siyaset olmaz. ... Ey insaniyet perdesi altındaki menfaatperestler! Şimdiye kadar zulüm ve tahkiriniz altında ezilen Müslümanlar artık bu mezalime tahammül edemeyeceklerdir. Mademki tefrika İslâmların bais-i felaketi olmuştur. Bundan sonra bütün Müslümanlar yekvücut olup boyunlarına sarılan esaret zincirini kıracaklardır diyeceğimize sessiz sedasız çalışalım. Bir defa kuvvet bulalım. Ondan sonra ittihad bayrağını memleket memleket dolaştırmak kolay olur. Ey İhvan! Yukarıdaki mülahazamızla İttihad-ı İslâm siyasetinin ilanıyla faydadan ziyade zarar görüleceğini zannederiz. Bütün kalbimizle sizinle beraberiz. Yalnız sizinle değil Dünya'nın her tarafında bulunan mazlumların bağımsızlıklarına kavuşmasını arzu ederiz ve bu yolda elimizden geleni yapmakta tereddüt etmeyiz.”²⁰

Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım Bey tarafından, 27 Ekim 1906 yılında Kafkasya'daki Müslümanlara hitaben yazılmış bir başka mektupta Jön Türklerin İttihad-ı İslâm siyasetindeki amaçları şu şekilde açıklanmıştır: “...Menfaatlerimize uygun olmayan İttihad-ı İslâm politikasından maksadımız bir memlekette sakin Müslümanların mesela Rusya tebaasından olan Türk, Tatar, Çerkez, Kürt bilcümle Müslümanların ittihad edip dinî, siyasi ve şahsi haklarını savunmak için yekvücut olamamaları demek değildir. Bilakis Rusya nüfuzu altındaki din kardeşlerimizin el ele vererek birlik içinde çalışmaları lazımdır. Avrupa hükûmetlerinin nazar-ı husumetle baktıkları İttihad-ı İslâm, Türkiye'deki Müslümanların

²⁰ Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 346, 347-348.

Fransa'nın zir-i tabiiyetinde olan Araplarla, Rusya'daki Müslümanlarla ittifaktır."²¹

Prens Sabahaddin Bey, 12 Ağustos 1906'da İngiliz *The Times* gazetesine verdiği beyanatta; İttihad-ı İslâm'ın bir hurafe değil, Batı'nın Doğu'daki haksız uygulamalarına karşı Doğu'nun göstermiş olduğu bir tepki olduğunu ifade etmiştir. Ona göre İttihad-ı İslâm fikriyle mevcut Müslüman memleketleri arasında bir dostluk esası kurulacak ve bu sayede milliyetlerini muhafaza edebilme şansı da elde edilebilecekti.²² Fakat bu politika zannedildiği gibi bir dinî taassubun neticesi değil, Avrupa'nın emperyalist uygulamalarından kaynaklanan bir memnuniyetsizlik hissidir. Prens Sabahaddin Bey sözlerinin devamında, Avrupa'nın İstanbul'u İttihad-ı İslâm'ın merkezi kabul ettiğini ancak Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamit'e kadar İttihad-ı İslâm düşüncesinin bu kadar ön plan çıkmadığını ifade etmiştir.²³

İTTİHAD-I İSLÂM SİYASETİ

Jön Türk Hareketi, 1902 yılında gerçekleştirilen Birinci Kongre sonrası Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahaddin Bey Grubu olarak ikiye ayrılmıştı. Faaliyetlerine Paris'te devam eden Ahmet Rıza Bey Grubu, 5 Eylül 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşme kararı almıştır. İki taraf arasında 27 Eylül 1907'de yedi maddelik bir sözleşmeyle birleşme gerçekleşmiştir. Söz konusu sözleşmeyle Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin adı, İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Eski cemiyetin Selanik'te bulunan Heyet-i Âliye'si, Merkez-i Umumi adını almıştır. Paris Grubu Ahmet Rıza Bey, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım dışında pek etkili olamamıştır. Cemiyete Selanik'teki Osmanlı Hürriyet

²¹ Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 348-349.

Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri*, (Yayına Haz. Mehmet Ö. Alkan), YKY Yay., İstanbul 2007, s. 148-149.

Bayur, *a.g.e.*, C. I/1, s. 352.

Cemiyeti'nin kurucu ve yöneticileri hâkim olmuşlardır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, Cemal Bey'in Dr. İbrahim Temo'ya hitaben sarf ettiği: "Doktor hangi cemiyetten bahsediyorsunuz? Bizim bu Cemiyet, sizin vatan haricinde çalıştığınız cemiyet değildir. Bu cemiyet Selanik ve Manastır mahsulüdür." sözleri oldukça manidardır.²⁴

İttihatçıların İslâmcılık siyasetine yön veren düşünürlerin başında gelen Ziya Gökalp, İttihad-ı İslâm'ı, aynı ismi taşıyan bir şiirinde özetle şu şekilde tanımlamaya çalışmıştır: Halife kavramı, Batı'daki gibi bir hükümdar-papa şeklinde algılanmamalıdır. Halife, dünya üzerindeki bütün Müslümanların doğal lideridir. Sömürge olarak yaşayan bütün Müslüman ulusların bir an evvel bağımsızlıklarını kazanmaları gerekmektedir. Bağımsızlıklarını kazanan Müslümanlar, halifeye bağlılıklarını ilan ederek siyasi açıdan birlikte hareket edileceği mesajı verilmelidir.²⁵

T. Zafer Tunaya'ya göre İttihatçıların bir yüzü ne denli Türkçü ise diğer yüzü de o kadar İslâmcıdır. Ancak İttihatçıların ana fikri Türkçülüktür. İslâmcılığa yönelmeleri dönemin şartlarının sonucudur. II. Meşrutiyet koşullarında İslâmcılık oldukça zor bir konu olup çok yönlü bir meseledir. Ancak hangi parti olursa olsun başarıya ulaşabilmek için İslâmcılığa sarılmak durumundaydı. Yani İttihatçılar için İslâmcılık bir anlamda zaruret ve mecburiyet hâlini almıştı. İttihatçılar II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için gerçekleştirmiş oldukları ihtilâlcî eylemlerine meşruluk kazandırmak için İslâmcılığı kullanmışlardır. Ayrıca meşruti yönetimin İslâmiyet ile büyük oranda örtüştüğünü ifade etmişlerdir.²⁶ Nitekim İttihatçılar, II. Abdülhamit'i devirirlerken onun din dışı uygulamalara imza attığını hatta İslâm'ı muhalefet aracı olarak kullandığını söyleyerek

²⁴ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 26.

Bayur, *a.g.e.*, C. II/IV, s. 371.

T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.III, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 377.

bir anlamda İslâmcılığın asıl savunucularının kendileri olduğu iddiasında bulunmuşlardır.²⁷ İttihatçılar ne kadar ciddi olduklarını göstermek için parti içinde; Ürgüplü Mustafa Hayri, Musa Kâzım, İsmail Hakkı, Mustafa Asım ve Mustafa Sabri gibi şeyhülİslâmlık makamında bulunan isimlerin yer aldığı bir ilmiye şubesi bile tesis etmişlerdir. Ancak söz konusu isimlerden Ürgüplü Mustafa Hayri ve Musa Kâzım Efendilerin Mason olması eleştiri konusu olmuştur.²⁸

Trablusgarp'ta İttihad-ı İslâm

İttihatçıların uygulamaya koyduğu İttihad-ı İslâm siyasetinin etkili olmasında Teşkilat-Mahsusa'nın büyük rolü olmuştur. Trablusgarp Savaşı sırasında Enver Bey tarafından gizli bir örgüt olarak kurulan ve İkinci Balkan Savaşı sırasında Batı Trakya ve Edirne'nin kurtarılmasında önemli rol oynayan Teşkilat-ı Mahsusa'nın en başta gelen görevleri arasında cihad propagandası yapmak gelmekteydi. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra adeta resmî bir kimliğe kavuşmuş olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın üye sayısı neredeyse 30.000'e ulaşmıştır. Üyeler arasında Trablusgarp'ta Şeyh Ahmed eş-Şerif Senusi, Hicaz'da İbni Reşid gibi önemli isimler de bulunmaktaydı.²⁹ Enver Paşa, henüz I. Dünya Savaşı öncesinde Kuzey Afrika, Cava, Sumatra, Afganistan, Hindistan ve Bulgaristan'da yaşayan Müslüman liderlere para ve silah temininde yardımcı olmak ve cihad propagandası yapmak üzere çok sayıda Teşkilat-ı Mahsusa üyesini görevlendirmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın harcamaları Harbiye Nezareti bünyesindeki Tahsisat-ı Mesture (Örtülü Ödenek) ve Almanya'dan gelen yardımlarla karşılanmaktaydı.³⁰

The Times gazetesine göre İttihatçıların 1911'de Selanik'te gerçekleştirmiş oldukları gizli kongrede, İttihad-ı İslâm ile ilgili kararlar almışlardır. Buna göre, problemleri görüşmek üzere bütün

²⁷ Öke, *a.g.e.*, s. 33.

²⁸ Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s. 379.
Stoddard, *a.g.e.*, s. 50, 52 ve 53.
Stoddard, *a.g.e.*, s. 53 ve 59.

Müslüman ülkelerden gelecek delegelerin yer alacağı bir kongre tertip edilmelidir. Rusya Müslümanlarını uyarmak için propaganda yapılmalı, Pomaklar arasında okullar açılmalı, Bosna-Hersek'e Türk öğretmenler gönderilmeli, Hindistan ve Kafkasya Müslümanlarına Türk elçiler gönderilmeli, Suriye'ye yerleştirilmiş Cezayirliler arasında Fransa aleyhine aktif bir propaganda yürütülecek ve Cezayir'e Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri gönderilecektir. İttihatçıların söz konusu kongrede almış oldukları kararlar, Trablusgarp Savaşı'nda İttihad-ı İslâm siyasetinin meyvelerini almaya başlamalarıyla ilgilidir. Bölgedeki yerel halkın Türklerle bir olarak İtalyan işgaline direnişi, Müslüman cemiyetlerinden gelen yardımlar beklentilerin çok üzerinde olmuştur.³¹ Trablusgarp'ta Enver Bey'in yanında beş ay kadar kalmış olan, dönemin önde gelen İslâmcılarından Abdürreşid İbrahim, İstanbul'a döndüğünde yaşadıklarını şu cümlelerle anlatmıştır: "Bugün bizim memleketimize düşman tecavüz etmiştir... Buraya düşmanın tasallutu üzerine ehl-i İslâm'ın zimmetine müdafaa vazifesi düşer. Şeriat bütün dünyadaki Müslümanları bu bâbda alâkadar görüyor. Zira bu muharebe, her ne kadar Trablusgarp'a münhasır gibi görünüyorsa da netice bütün alem-i İslâmiyet ve insaniyete sirayet etmek ciheti vardır."³² Abdürreşid İbrahim, başta Japonya olmak üzere, Uzak Doğu'da İslâmiyet'in yayılması için ömrünü vakfetmiştir. Bu sebeple onun Trablusgarp Savaşı'na destek çağrılarına Hindistan, Cava, Malezya ve Japonya'da yaşayan çok sayıda Müslümandan destek mektupları gönderilmiştir. Söz konusu mektuplarda, Trablusgarp'taki Müslümanlar için paralar toplandığı ve yüzlerce gönüllünün bizzat savaşa katılmak için hazır olduğu belirtiliyordu.³³ Benzer şeklide Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi de İttihad-ı İslâm propagandası için Trablusgarp'a gönderilmiş ve uzun yıllar bölgede kalmıştır. Filibeli Ahmet Hilmi

³¹ Hülagü, *a.g.m.*, s. 191-192.

İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyah Abdürreşid İbrahim*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997, s. 71-72.

Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 72.

İstanbul'a döndüğünde *İttihad-ı İslâm* adında haftalık Türkçe gazete çıkartarak çalışmalarına devam etmiştir.³⁴ Yapılan çağrılarının etkili olması, bölge halkının Osmanlı Devleti ile ortak hareket etmesi nedeniyle İngilizler, Trablusgarp Savaşı sırasında İttihatçıların İttihad-ı İslâm'ını saldırgan olarak nitelendirmişler ve savunmacı olarak tanımladıkları II. Abdülhamit'in İttihad-ı İslâm siyasetinden daha tehlikeli olduğunu iddia etmişlerdir.³⁵

Konuya farklı açıdan yaklaşan Feroz Ahmad'a göre İttihatçılar, sırtlarında bir külfet olarak gördükleri Trablusgarp'ın kaybedilmiş olmasından dolayı memnun olmuşlardır. Trablusgarp'ta yaşananlar, İttihatçıları Arapların gözünden düşürmüş ve Osmanlı Devleti'nin bir daha toparlanamayacağı inancını oluşturmuştu.³⁶ Ahmad'a göre İttihatçıların İslâmcılık anlayışı, Araplarla uzlaşmak için başvurulacak bir yoldu.³⁷

Trablusgarp'ta İttihad-ı İslâm'ın başarıya ulaşmasında İttihatçılar ile Senusilerin mükemmel iş birliği ve ortak amaçlar etrafında birleşebilmiş olmalarının rolü büyüktür.³⁸ İslâmiyet'i Dünya üzerinde hâkim kılmayı hedefleyen Senusilik, inzivaya çekilmeyi

³⁴ Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Dönemi'nde İslâmcılık Hareketi (1908-1914)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 50.

Azmi Özcan, *Panİslâmizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)*, İsam Yay., İstanbul 1997, s. 185.

Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 186.

Ahmad, *a.g.e.*, s. 187. II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihat ve Terakki üzerine önemli çalışmaları bulunan Feroz Ahmad'ın görüşlerine saygı duymakla birlikte katılmadığımızı ifade etmek istiyorum. Ayrıca *İttihatçı-Senusi İlişkileri* başlıklı çalışmamızda İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetinin ne kadar başarılı olduğunu tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde ortaya konulmuştur. Konuya ilişkin ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *Trablusgarp ve Bingazi'de Hamidiye Alayları*, (Editör: Abdurrahman Uzunbaş), Doruk Yay., İstanbul 2021.

İttihatçı-Senusi ilişkileri hakkında geniş bilgi bkz. Nevzat Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihâd-ı İslâm Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

değil, mücadele etmeyi amaçlayan bir tarikattır. Senusiler, bu nedenle emperyalizme karşı savaş açmışlar ve Hristiyan işgali altında yaşayan Müslümanların bağımsızlıklarını kazanmaları gerektiğini savunmuşlardır. Teşkilatçı yapıları ve özellikle hac mevsiminde Mekke’de göstermiş oldukları etkinlik sayesinde kısa süre içerisinde Anadolu’dan Hicaz’a, Orta Afrika’dan Hindistan’a kadar milyonlarca insanı etkileyebilmişlerdir.³⁹

İslâmiyet’in yayılması yolundaki çabaları ve halifelik makamına karşı göstermiş oldukları saygı nedeniyle Senusiler, bütün Müslümanlar tarafından takdirle karşılanmışlardır. Senusiler, emperyalist devletlerle iş birliği yapmayı, Halife’ye karşı isyana teşebbüs etmek olarak algılamışlardır.⁴⁰ Senusilerin Lideri Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi, Emir Şekip Arslan Bey’e yazmış olduğu, 8 Temmuz 1918’de *Vakit* gazetesinde yayınlanan mektubunda İttihad-ı İslâm’ı savunmuş ve Arap milliyetçilik hareketlerine şu sözlerle şiddetle karşı çıkmıştır: “...Hakkın namına yemin ederim ki Araplar hakkındaki beyanatınız hakikat-ı mahzadır. Fakat böyle delicesine hareket edenlerin akıl ve himmetlerine ne oldu? Mısır ahalisi Arap değil mi? Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Fas’ta Araplardan başka kimse var mı? Bütün bu havaliye hükmeden kimlerdir? Tabii ki İngiltere ve müttetikleri. Araplar bugün insaf etseler, her şeyden evvel bu haberlere karşı ibraz-ı davet ederler. Onlardan şiddetli intikam alırlar...”⁴¹

Emir Şekip Arslan Bey, Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi’nin 1918 İstanbul ziyaretinden birkaç gün önce *Zaman* gazetesinde yayınlamış

³⁹ Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid (Asr-ı Hamîdî’de Alem-i İslâm ve Senusiler)*, Ses Yay., İstanbul 1992, s. 49-50; Tufan Turan-Esin Tüylü Turan, “Libya’nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusi ve Türkiye-Libya İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, Sa. 19, 2011, s. 191.

Kadir Özköse, *Muhammed Senusi (Hayatı, Eserleri, Hareketi)*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 184-188.

“Seyyid Senusi-i Azimin Bir Mektubu”, *Vakit*, Nr. 260, 8 Temmuz 1334 (8 Temmuz 1918).

olduğu *Trablusgarp Muhaberatı* konulu makalesinde, yerli halkın İtalyanlara karşı kahramanca bir mücadele sergilediğini, Senusi Lider ile Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın göstermiş oldukları gayret ve fedakârlıklar sayesinde savaşın başladığı 1911'den 1918'e kadar olan dönemde İtalyanların hiçbir ilerleme kaydedemediğini ifade etmiştir.⁴²

Orta Doğu'da İttihad-ı İslâm

İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetini yalnızca Müslümanların siyasi birliği şeklinde algılamak doğru değildir. İttihad-ı İslâm aynı zamanda askerî, kültürel, ekonomik ve sosyal alanlarda reform niteliğinde projelerin hayata geçirilmek istenmesidir. Bu konudaki çalışmalar Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in öncülüğünde, Şekip Arslan'ın da içerisinde yer aldığı Teşkilât-ı Mahsusa görevlileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Şekip Arslan, İttihatçıların bölgeyle ilgili politikalarının yönlendirilmesinde en önemli aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekip Arslan'ın, 30 Kasım 1913'te Dâhiliye Müsteşarı Ali Münif Bey'e yazmış olduğu ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile onun müsteşarına hayır duaları ve başarı dilekleriyle başlayan mektubunda yukarıda temas etmeye çalıştığımız hususlarla ilgili özetle şu bilgilere yer verilmiştir:

“Fransız donanmasının Beyrut'a gelmesiyle birlikte ciddiye alınacak düzeyde dedikodular başlamıştır. Bu dedikodular nedeniyle Cebel-i Lübnan'da Hristiyanlar arasında ve Suriye basınında Osmanlı Devleti'nin bölgeyi terk edeceği yolunda birtakım tezahüratlar yapılmıştır. Bu arada adem-i merkezîyetçiler [Prens Sabahaddin taraftarları ve İttihatçıların amansız siyasi rakipleri] yüzünden bölgedeki Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bazı tatsızlıklar yaşanmıştır. Müslümanların aşırı uçları tarafından çıkarılan zararlı neşriyatlar [el-Mukid, el-Kabsi vb.] bütün Müslüman kardeşlerimizi temsil etmediği için asla önemli olmasa da hükûme-

⁴² *ATASE Arşivi*, BDH-1 Koleksiyonu, K. 374, D. 1488, F. 4, 30 Ağustos 1334 (30 Ağustos 1918); *Zaman*, 28 Ağustos 1334 (28 Ağustos 1918).

timiz bu gibi zararlı tezahüratların önüne geçmelidir. Bu amaçla Suriye’de askerin tertibine önem verilmeli, makam-ı hilafete bağlılık duygusu artırılarak zararlı fikirlerin vatandaşlarımızı etkilemesinin önüne geçilmelidir. Ayrıca Suriye’deki mebus seçimlerinde adem-i merkezîyetçilerin başarılı olamamaları için gerekli tedbirler alınmalı ve kamuoyu lehimize çevrilmelidir. Şam’da çıkarılan ve Arap ümerasının birliğini savunan *el-Kabsi* gazetesinin yayınlarının hiçbir ehemmiyeti yoktur. Bu gazetede hükûmet aleyhine yayınlarda bulunan ve Talat Bey tarafından gönderilen telgrafı tezkîp eden Talip bin Rufai hakkında derhâl soruşturma başlatılmalıdır. Fransızların Suriye’deki imtiyazları bölgedeki fesat hareketlerini daha da artırmaktadır. Bu sebeple Hicaz Demiryolu’nun sınır boylarıyla olan bağlantılarının sağlanması gerekir. Mekke’deki hacıların can ve mal güvenlikleri için de demiryolu hatlarının bir an evvel tamamlanması gerekmektedir.”⁴³ Şekip Arslan, mektubunu “Maruzatımızın Talat Bey’e ulaştırılmasını istirham ederim.” sözleriyle noktalamıştır.

Şekip Arslan bu mektubun ardından yaklaşık dört gün sonra, 4 Aralık 1913’te Medine’de Hz. Muhammed’in mezarını ziyaret etmiş ve Dâhiliye Nazırı Talat Bey’e iletilmek üzere ikinci bir mektup daha kaleme almıştır. Söz konusu ikinci mektubunda bölgenin siyasi, sosyal ve eğitim yapılanmasıyla ilgili sekiz hususa dikkat çekmiş ve bu konudaki isteklerini şu şekilde sıralamıştır:

“1-Hicaz hududundaki (Muhtemelen demiryolu boyunca uzanan) şehirlerde bina inşa etmeye büyük talep var. Ancak mahallî idareler bu isteklere izin vermemektedir. Bu nedenle hükûmetimiz devreye girerek ahalinin inşaatına mezuniyet vermelidir.

⁴³ BOA, *DH.KMS*, 63/53, lef. 9/1-9/2, 3 Muharrem 1332/ 17 Teşrin-i sâni 1329 (30 Kasım 1913). Konuya ilişkin geniş bilgi ve mektupların tamamı için bkz. Nevzat Artuç, “İttihat ve Terakki’nin Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki Panislâmizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan’ın Yayınlanmamış Mektupları”, (Abdurrahman Uzunbaş ile) *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 11, Isparta 2004, s. 39-52.

2-Mekke'den Mısır'a dönen hac kabilelerine yollarda urban tarafından tecavüzlerde bulunulmaktadır. Hükûmetimiz, mahallî idareye ve Medine Muhafızlığı'na yetki vererek Maan'dan Akabe kazasına, Hicaz hududundan bir şube tesis ederek Akabe-Cidde arasında dört-beş adet vapur tahsis etmeli ve böylece hacılarımızın can ve mal güvenliklerinin sağlanması temin edilmelidir. Bu güvenlik koridorunu sağladığımız takdirde 120.000 olan hacı sayısı 500.000 dolaylarına yükselecektir.

3-Kahire'ye dönen muhacirinin özellikle Tunusluların arazi satın alması mevcut Mısır hükûmeti tarafından yasaklanmıştır. Hükûmetimizin bu konuda gerekli girişimlerde bulunması gerekmektedir.

4-Medine'ye keşifte bulunmak amacıyla (Muhtemelen önceden planlanmış Darülfünun inşaatıyla ilgili) bir fen heyetinin acilen gönderilmesi gerekmektedir.

5-Kahire'de Maliye Nezareti'nden özel aylık alanların sekiz aydan beri maaş alamadıkları ve bu nedenle aileleriyle beraber büyük bir sefalet yaşadıkları anlaşılmıştır. Bu ailelerin mağduriyetlerinin giderilmesi için şimdilik birkaç aylıklarının gönderilmesini istirham ederim.

6-Trenle Medine'ye geldiğimizde, tren istasyonunda mülki memur ve askerlerin yanı sıra binlerce ahali tarafından coşkuyla Türkçe ve Arapça "Yaşasın Osmanlı vatanseverliği!" nutuklarıyla halifeye bağlılık yeminleriyle karşılandık. Kalabalık arasında askeri ve sivil erkân dışında İran, Afganistan, Hindistan, Fizan ve Afrika'dan gelen zevatı muhteremin huzurunda Padişah'ımıza bağlı olarak kurulan Darülfünun inşası için düzenlenen merasimde bir araya gelindi ve bu müessesenin bütün İslâm âlemi için hayırlı olması temennisinde bulunularak Darülfünun inşaatı için bir yardım komisyonu teşkil edilmesine karar verildi. Bu bâbda Darülfünun inşaatının tamamlanabilmesi amacıyla, Evkâf Nezareti'nin Külliye-i İslâmiye'ye bir yer temin edilmesi şeklindeki işaretleri üzerine toplanılan meydanda, 6.000 lira kıymetindeki 10.000 metre-

karelik bir arsanın verilmesine karar verildi. Söz konusu külliye için harem-i şerife bağlı ve gelecekte katkı sağlamak amacıyla ayrıca Medine'ye yarım saat kadar mesafede bulunan bir arsa tahsis edilmiştir.

7-Kahire'de şehrin imar, ıslah ve su şebekesinin tamiri için Medine'deki hacılardan birer Mecidiye toplanmaktadır.

8-Pek çok urban şeyhi, Hicaz Demiryolu boyunca, demiryolu idaresine ait arazilerin bedelsiz olarak kendilerine verilmesi hâlinde, demiryolu sınırlarının korunması işini üzerlerine alacaklarını beyan etmişlerdir. Bu hususta Medine Muhafızlığı'na mezuniyet verilmesine karşın Mekke'ye yakın olan bu şeyhlerle görüşerek demir yolu hattının güvenliği meselesinin tedricen Mekke'ye bırakmak ve urbanın bu konuda hizmet almalarına müsaade edilmesine böylece Kahire'nin düzenlenmesi işlerine mâni olan binlerce develerin duhulüne nihayet verilerek maksat hasıl olacaktır.”⁴⁴

Şekip Arslan, Dâhiliye Nezareti'ne yazmış olduğu üçüncü mektubunda, Cebel-i Lübnan ıslahatı, bölgedeki siyasi ve sosyal yapılanma ve Hindistan'dan Medine'ye kadar pek çok konuyla ilgili düşünce ve tavsiyelerini dile getirmektedir. Bu hususları özetle şu şekilde belirtmiştir:

“1-Havran şeyhlerinden ve Dürzilerin ileri gelenlerinden Hezime bin Amr Bey ile İsmail Hinde Bey, Dördüncü Mecidi Nişanı ile taltif edilmelidir.

2-Hindistan'ın en saygın Müslümanlarından Şeyh Kasım Ali İbrahim kısa sürede çok para topladığı hâlde İkinci Mecidi ile taltif olunmuştu. Ancak Abdülvahhab Kırtas Paşa'dan gelen bir mektuba göre Şeyh Kasım daha fazlasını hak etmiştir. Bu yüzden Birinci Mecidi ile ödüllendirilsin. Böylece daha çok çalışacak ve donanmaya yardı-

⁴⁴ BOA. DH.KMS, 63/53, lef. 10/1, 10/2. 21 Teşrin-i sâni 1329 (4 Aralık 1913).

mı o toplayacaktır. Ayrıca Abdülvahhap Kırtas Paşa da hükûmet tarafından ödüllendirilsin.

3-Medine’de Darülfünun inşasına başlamak zaruridir. Bu bağlamda zatınıza en bağlı kişi olan Şeyh Abdülaziz Çavuş ihmal edilmektedir.

4-II. Meşrutiyet’ten sonra kaymakamların irtikâp (rüşvet alma) yapmaları azalmıştı. Lakin bir müddetten beri yeniden eski hâle dönmeye başladılar. Mesela Sadad⁴⁵ Kaymakamı, 2000 liraya kadar irtikâp yapmıştır. Beyrut Valisi adaletten şaşmamalı ve İttihat ve Terakki mensuplarını ezmemelidir.

5-İskenderiye’deki Şeyh Ahmed eş-Şerif es-Senusi vekili Seyyid Muhammed ve mücahitlerinin başarılarına dair bir mektup aldım. Onlar şu anda nakdi yardıma muhtaçlardır. Ruhu İslâm olan Talat Bey, bu konuda bana birkaç kere vaatte bulundular. Talat Bey, hiçbir vakit vaadini yerine getirmekten geri kalmadı. Nerede kaldı ki böyle kahramanlar için vaadini yerine getirmesin. Biz serian 2.000 lirayı oraya göndermek için istirham ederiz. Ayaklarını öperiz. Medine’de her gün başarılarınıza dua ederiz. İslâm için Cenab-ı Hak Talat’ın ömrünü uzun etsin.”⁴⁶

Şekip Arslan, 4 Aralık 1913 tarihli ikinci mektubunda Medine’de kurulması düşünülen İslâm Üniversitesi için İran, Afganistan, Hindistan, Fizan ve Afrika’dan gelen heyetlerle birlikte askeri ve sivil erkânın da katılmış olduğu büyük bir merasimden ve bu üniversite inşaatı için teşkil edilen yardım komisyonundan bahsetmişti. Arslan’ın bu konuyla ilgili en teferruatlı bilgiyi, 29 Ocak 1914’te Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münif Bey’e yazmış olduğu altıncı mektubunda vermiştir. Söz konusu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Medine’de kurulması düşünülen üniversite için teşkil

⁴⁵ Şam ile Halep arasında yer almaktadır.

⁴⁶ BOA, DHKMS, 63/53, lef. 4/1, 4/2, 4/3. 3 Rebiülevvel 1332/17 Kanun-ı sâni 1329 (30 Ocak 1914).

edilen komisyon, dünyanın dört bir tarafındaki Müslümanlardan toplanan yardımları Cemiyet-i Hayriye namına kabul etmiş ve Şekip Arslan'a teslim etmiştir. Arslan da bu durum üzerine Ali Münif Bey'e başvurarak hem konuyla ilgili bilgi vermiş hem de özetle şu isteklerde bulunmuştur:

“1- İslâm Üniversitesi'nin binasına 100.000, masraflarına da 10.000 liranın Evkâf Nezareti tarafından katkı sağlandığı haber alınmıştır. Şimdi bu hayırlı bina için 10.000 lira daha istesek ne zaman alabiliriz?

2- Medine'de daha önceden İslâm Üniversitesi'ne yardım için bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonun memurları Cemiyet-i Hayriye'nin memurluğunu değil, kendi işlerini yapmalıdır.

3- Teşkil edilen şube henüz bir şey toplayamamıştır. Cemiyet-i Hayriye'nin yer kirası ve teşrifatı için kendi paramdan ve arkadaşarımdan 100 lira kadar para topladık. Bu arada mevlid kandili dolayısıyla Cemiyet-i Hayriye yararı için 5 guruşluk biletler bastırmıştık. Bu şekilde toplanacak paraların yarısını üniversitenin hesabına tahsis etmek mümkün olmadığı için üniversitenin tedrisatında yalnızca Cemiyet-i Hayriye şubesine itimat edilmemesi gerekir.

4- Hem Maarif Baş Kâtipliği ve hem de Cemiyet-i Hayriye şubesinin katib-i umumiliğini yapan Hasan Fehmi Bey'in maaşı 600 guruştur. Bu maaş, Maarif Nezareti ve Talat Bey'in yardımlarıyla 1.000 guruşa tamamlanmalıdır. Talat Bey'in bu hususta yardımını bekliyorum.”⁴⁷

İttihatçıların Orta Doğu'daki İttihad-ı İslâm siyasetinin Şekip Arslan'dan sonra bir diğer önemli ismi es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi olmuştur. IV. Ordu bünyesinde gönüllü olarak görev yapan ve Birinci Kanal Seferi'ne katılan el-Ubeydi, ilmiye sınıfına

⁴⁷ BOA, *DH.KMS*, 63/53, lef. 5/1, 5/2, 5/3-5/4, 2 Rebiülevvel 1332/16 Kanun-ı sâni 1329 (29 Ocak 1914).

mensup bir Arap'tır. IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya çok yakın isimlerdendir. El-Ubeydi, 1915 yılında İstanbul ve Beyrut'ta son derece kritik yerlerde yapmış olduğu konuşmalarda; İkinci Kanal seferi için destek istemiş, Türk-Arap kardeşliğinden bahsetmiş, İttihad-ı İslâm siyasetinin güçlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. El-Ubeydi konuşma metinlerini *Payitahtta Nutuklarım* başlığı ile Türkçe ve Arapça olarak 1916 yılında Beyrut'ta yayınlamıştır. Söz konusu eserde Müslümanların kardeş olduklarına, Allah'a ve Peygamber'e imana, cihad olgusuna, çalışma ve gayret etmenin önemine dair ayet ve hadisler yer verilmiştir. El-Ubeydi'nin İslâm tarihinden örnekler vererek sık sık "İttihâd-ı İslâm" kavramına vurgu yaptığı görülmektedir. El-Ubeydi, o tarihlerde 350.000.000 civarında olan yeryüzündeki Müslüman nüfusun emperyalizmin pençesi altında dağınık ve perişan bir hâlde bulunmasının nede-nini Müslümanların ortak hareket edememesine bağlamaktadır. Bu nedenle bütün Müslümanların Halife V. Mehmet Reşad'ın bayrağı altında toplanmasını ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ilan edilen cihad-ı mukaddese iştirak etmesini istemektedir. El-Ubeydi bu noktada emperyalist devletlerin bir oyunu olarak nitelendirdiği Arap meselesine de değinmiştir. Türkler ve Arapların kardeş olduklarını, tarihte özellikle Abbasiler devrinden itibaren hep birlikte hareket ettiklerini, et ve tırnak gibi birbirlerinden ayıramayacaklarını ifade etmiştir.

Esaslı bir İttihatçı olduğu anlaşılan el-Ubeydi, konuşmaları sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne övgüler yağdırmış, İttihatçıların içeride II. Meşrutiyet'i ilan ettirerek çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni yeniden ayağa kaldırdıkları, dışarıda İttihâd-ı İslâm sayesinde bütün Müslümanların bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olacakları fikrini savunmuştur. El-Ubeydi daha da ileriye giderek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emperyalistlere karşı Allah'ın bir lütfu ve İslâm dünyasının yegâne kurtarıcısı olduğunu iddia etmiştir. İddialarına delil olarak Çanakkale Savaşlarında Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu inanılmaz mücadeleyi göstermiştir.

Çanakkale’de savaşan Osmanlı askerlerini, Mehmet Âkif Ersoy gibi, Bedir Savaşı’nda Hz. Muhammed’in yanında bulunan askerlerle eş değer görmüş ve övmüştür.

El-Ubeydi’nin söz konusu eser dışında; Farsça’ya çevrilmiş olan *Hablül-l-İtisâm ve Vücubi’l-Hilafeti fi Dini’l-İslâm*, Urduca’ya (Hint Diline) çevrilen *Cinâyatü’l-İngiliz Ale’l-Beşeri Ammeten ve Ale’l-Müslimîne Hassaten*, Müslümanların ittihadını ve Hanif dinin hükümlerinin hikmetlerini konu alan *Hutbetü Nâdi’ş-Şark*, Arapçaya tercüme edilen *Sad’l-Hakikati Fi’l-Âsime* gibi eserler dikkati çekmektedir. Zikredilen eserlerin muhtevaları incelendiğinde el-Ubeydi’nin İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetinin anlatılmasında ve yayılmasında önemli bir görev üstlendiği rahatlıkla anlaşılmaktadır.⁴⁸

El-Ubeydi dışında Teşkilat-ı Mahsusa’nın Afrika’daki mensupları arasında yer alan Şeyh İsmail Efendi es-Safayihî “İkâzu’l-İhvân Li-Desâsi’l-A’dâi ve Mâ Yaktezihi Hâlu’z-Zemân”, Şeyh Salih Yâfi Efendi “Hilafet ve Osmaniyet”, Salih eş-Şerif et-Tunusi “Şerhu Desâisi’l-Fransis zıdde’l-İslâm ve Halifetihi” ve Şeyh Abdülaziz Çavuş “Hilafet-i İslâmiye” başlıklı risalelerle İttihad-ı İslâm siyasetine açıkça destek olmuşlardır. Mehmet Akif Ersoy ve Enver Paşa zikredilen isimlerle oldukça yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Öyleki onların Arapça yazdığı risaleleri bizzat Mehmet Akif Ersoy Türkçeye çeviriyor ve *Sebilürreşad* mecmuasında yayınlıyordu.⁴⁹ Söz konusu isimler dışında Celal Nuri İleri *Mesele-i Hilafet* ve Said Halim Paşa *Türkiye ve Hilafet* risaleleri ile İttihad-ı İslâm siyasetine olan desteklerini ortaya koymuşlardır.⁵⁰

⁴⁸ Es-Seyyid Muhammed Habib el-Ubeydi, *Payitahtta Nutuklarım*, İlmiye Matbaası, Beyrut 1334.

Geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, “Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler”, *Hilafet Risaleleri*, C. IV, (Yayına Haz. İsmail Kara), Kalsik Yay., İstanbul 2004, s. 3-38.

Risalelerin tam metni için bkz. *Hilafet Risaleleri*, (Yayına Haz. İsmail Kara), C.IV, Kalsik Yay., İstanbul 2004, s. 391-414.

Uzak Doğu'da İttihad-ı İslâm

Şekip Arslan, tıpkı Orta Doğu'da olduğu gibi Uzak Doğu'da da İttihad-ı İslâm'ın en önemli planlayıcıları arasındadır. Nitekim Şekip Arslan'ın 29 Aralık 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu mektubu Mısır'da bulunan Cava üdebasına yardım meselesiyle ilgilidir. Mektubun yazılış gerekçesi de hayli ilginçtir. Arslan'ın ifadelerine göre, Mısır'da bulunan Cava üdebasından birkaç kişi gazete çıkarmışlar ve Şekip Arslan'a başvurarak Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuşlardır. Arslan da onların yazısını tercüme ederek Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Söz konusu mektubun tercümesi şu şekildedir:

“Cemiyetimize gurebây-ı mücavirinden [yurdunu terk ederek zamanını Haremeyn-i Şerifeyn'de ibadetle geçiren kimseler] dahi aza kabul ettik. Âlem-i İslâmiyet'in her tarafından gelen zevat-ı kiramin muktedir ve mütefekkirini ile içtima ettim. Ezcümle Afganistan'ın hudud-ı şimaliye valisi Seyyid Hüseyin Paşa ve Kaşgar ve Hive ve Cava ulemasından bazılarını ve Haydarabad ve Peşaver'in ve Marekeş ve cihet-i sairenin büyükleriyle şeref mülaki olarak Donanmay-ı Osmâni ve medrese-i külliye ve Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye ianatı hakkında icap eden mukarrerat ittihaz edildi. Hindistan'da 60.000 nüfustan mürekkep (Himayet-el Kabe) ve iki senden beri 900.000 nüfustan mürekkep Cava'da (Şirket-i İslâm) namlarında iki büyük Cemiyet-i İslâmiye teşkil edildiği haber alındı. Devlet-i Osmaniye bu cemiyetlerden maddeten ve manen temin-i istifade eylemesi esbabına tevsil edildi. Cenab-ı hak muvaffak eylesin. Âmin.”⁵¹

Şekip Arslan, bu mektubun ardından Medine'den ayrılıp Şam'a gitmiş ve yaklaşık bir ay sonra, 29 Ocak 1914'te yine Uzak Doğu'da uygulanacak İttihad-ı İslâm siyasetiyle ilgili bir mektup daha kaleme almıştır. Söz konusu mektupta, İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Cava, Sumatra ve Malakka'da Hristiyan misyoner faaliyetlerine

⁵¹ BOA, *DH.KMS*, 63/53, lef. 14-5, 16 Kanun-ı evvel 1329 (29 Aralık 1913).

engel olunmasından bölgede Melayuca yayın yapacak gazetelerin çıkarılmasına kadar izlemesi gerekli politikaların ipuçları verilmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne yazılmış olan mektup şu şekildedir:

“Cava ve Sumatra'da Devlet-i Âliyye ve Hilafet-i Osmaniye'ye dünyanın en harareti Müslümanlarından 35.000.000 nüfus vardır. Bunlardan istikbâlde fevâid-i azimleri [büyük faydaları] derkâr-dır. Şu kadar ki intibahları pek hürriyet-ül ahd olduğuna binaen Hollanda hükûmeti elinden geldiği mertebe onlara tazyik etmeğe devam ediyor. Hatta cehalet sayesinde misyonerler senede binlerce Müslüman'ı tensir ettirdikleri maatteessüf muhakkaktır. Hindistan'daki gibi değildir ki ulema-yı mahalliye çoktur ve Hristiyanlık hücumunu defedebilsin. Bunun telafisi için orada Osmanlı ulema ve üdebası vasıtasıyla intibah ettirerek Hollanda desaisine rağmen birkaç cemiyet teşkil edildi. Bu cemiyetlerin en büyüğü 'Şirket-i İslâm'namında teşkil olunan cemiyettir. Bu cemiyetin Trablus muharebesinden ve İslâm'a bu kadar haksız tecavüzattan beri efkâra gelen galeyan sayesinde muhakkak bir surette azası 900.000 kişi oldular. Diğer cemiyetlerin matbua nizamnameleri bendenizde mevcuttur. Her ne kadar mektepleri açmağa teşebbüs ederlerse de hocalara pek şedid bir ihtiyaç görünür. Mamafih biat ile gittikçe bu ihtiyaç sed olunacağı me'muldur. Şimdi Mısır'da bulunanı Cava üdebasından birkaç zat, Mısır'da bu milletin lisan-ı umumisi olan Melayuca dilinde bir gazete çıkarmışlardır. İşbu gazete, Devlet-i Âliyye'nin en sadık ve en faal hadimlerinden olup devletin muavenetine bihak şayandır. Mahrem bir surette ayda bu gazeteye Hükûmet-i Seniyye'den 50 lira tahsis edilirse Cava ve Sumatra ve Malakka ahalisinden devlet cihetine gerek maddi ve gerek manevi netice muavenete sebep olacağı şüphesizdir. Bendenize bu gazete eshabından gelen mektubu leffen takdim etmekle ictisar ederim. Lütfen Talat Beyefendi Hazretleri'ne işbu arizâ ile mektubun takdimi ile tercümesi müsterihimdir. Medine'de iken Medine'deki Senusiler'in tekkesi arsasını satmak zımmında es-Seyyid Ahmed eş-Şerif hazretlerinden bir mektup aldım. Arsa hükûmetimiz tari-

kiyle 30.000 liraya kadar verilebilir. Şu kadar ki Devlet-i Osmaniye hakkında Medine-i Münevvere gibi bir yerde Senusiler'in arsasının satılması ve bununla muhassal acil cihad yapılması fena tesiri büyüktür. Son müddette yeni vakıalar muvaffakiyetle neticelenmeleri meydan-ı cihatta bulunan mülazım Necib-ül Havrani⁵² Efendi'den anlaşılıyor. Her nasılsa yine mücahidin-i Senusiye'ye bazı imdadat gönderilmesi müsterihimdir. Ol bâbda emr-ü ferman men lehül emrindir."⁵³

Uzak Doğu'da İttihad-ı İslâm siyasetine yöne veren bir diğer isim, İttihatçılarla yakın ilişkileri bulunan Abdürreşid İbrahim olmuştur. Arkadaşlarıyla birlikte 1912 yılında *İslâm Dünyası* adlı bir dergi çıkartan Abdürreşid İbrahim, Rusya Müslümanlarının durumu ve Dünya'daki Müslümanlarıyla ilgili makaleler kaleme alınmıştır. Ayrıca 1907-1910 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu Uzak Doğu seyahatlerine ait tecrübelerini ve edindiği bilgileri iki ciltlik *Âlem-i İslâm* adlı eserde toplamıştır.⁵⁴ Abdürreşid İbrahim, Birinci Balkan Savaşı'nın başlaması ve Edirne'nin düşmesi üzerine *İslâm Dünyası* dergisinde bütün Müslümanları Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya davet etmiştir. Japonya, Çin, Malezya, Hindistan, Malezya, Cava ve Singapur'daki dostlarına mektuplar yazarak cihad çağrısında bulundu. Trablusgarp Savaşı için yapılan çağrı gibi son derece etkili oldu. Uzak Doğu'daki Müslümanlar her türlü yardıma hazır olduklarını açık yüreklilikle ifade etmişlerdir.⁵⁵

Abdürreşid İbrahim, Sarıkamış Harekâtı öncesinde Doğu Cephesi'nde Enver Paşa'nın yanına gitmiş ve cephe gerisinde Türk askerlerine moral vermeye çalışmıştır. Ayrıca Rusya safında savaşa katılan Müslüman Türklerin Osmanlı ordusuna katılmasını sağlamaya gayret etmiştir. Ancak harekât başarılı olamayınca çok

⁵² BOA, DH.KMS, 63/53, lef. 14/3.

BOA, DH.KMS, 63/53, lef. 14/1, 14/2, 14/3 ve 14/4, 2 Rebiülevvel 1332/16 Kanun-ı sâni 1329 (29 Ocak 1914).

Türkoğlu, a.g.e., s. 72-73.

Türkoğlu, a.g.e., s. 73.

büyük üzüntü yaşamıştır. İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetinin önemli aktörlerinden olan Abdürreşid İbrahim, takip eden aylarda Enver Paşa tarafından Rus-Alman savaşında esir düşen Türk askerleri kazanmak için Berlin'e gönderildi. Berlin yakınlarındaki Zossen Kampı'nda yer alan Müslüman Türk esirlerle görüşme yapan Abdürreşid İbrahim; halifenin cihad ilan ettiğini, zor günlerde Müslümanların birbirlerine yardım etmesi gerektiğini ve savaşı Osmanlı Devleti'nin kazanması hâlinde Rusya Türklerinin bağımsızlığa kavuşacaklarını ifade etmiştir. Onun gayretleri neticesinde kampta bulunan esirlerin çoğu Osmanlı Devleti lehine savaşmayı kabul etti. Söz konusu esirlerden *Asya Taburu* adı verilen bir birlik oluşturuldu. Asya Taburu, 7 Mayıs 1916'da İstanbul'a geldi. Buradan Irak cephesine sevk edildiler. Savaş sonrasında bir kısmı Türkiye'de kaldı, bir kısmı Rusya'ya döndüler, bir kısmı da Abdürreşid İbrahim ile Japonya'ya gittiler.⁵⁶

Hindistan'da İttihad-ı İslâm

İttihatçıların *İttihad-ı İslâm* siyasetinin Mekke'de ve Hindistan'da yürütülmesinde Teşkilat-ı Mahsusa dışında Donanma Cemiyeti'nin önemi büyüktür. Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerarasındaki yerini muhafaza ve menfaatlerini temin etmek, ihtiyaçları karşılayacak bir donanma kuvveti meydana getirmek amacıyla 19 Temmuz 1909'da İstanbul'da kurulan Donanma Cemiyeti, Suriye ve Hindistan'da da faaliyetlerine devam etmiştir. Donanma Cemiyeti'ne yardım adı altında yürütülen faaliyetlerde İttihad-ı İslâm siyaseti daima öncelikli olmuştur.

İttihatçılar, I. Dünya Savaşı sonuna kadar Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Hindistan ve Afganistan'da da İttihad-ı İslâm siyaseti için yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Cemal Paşa, Afganistan Emiri Habibullah Han'a bir mektup göndererek cihada davet etmiştir. Enver Paşa'nın da desteklediği davet, Hindistan'da

⁵⁶ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 72, 75-76.

İngiltere'ye karşı güçlü bir tehdit oluşturmaya yönelikti. Ayrıca Türk ordusuna iltica etmiş Hintli askerlerden istifade etme yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda Nizamettin adlı bir Hintli, gerekli eğitim verildikten sonra casusluk amacıyla Hindistan'a gönderilmiştir. Enver Paşa, İstanbul'da kurulmuş olan Hindistan İstiklâl Cemiyeti ile yakından ilgilenmiş, Kutü'l-Amâre zaferinden sonra esir edilen İngiliz ordusundaki Müslüman er ve subaylar arasından gönüllülerden oluşan bir Hint lejyonu kurulması talimatını vermiştir. Söz konusu lejyon, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Afganistan'a geçip Hindistan sınırına yığınak yapacaktır. Ayrıca Birinci Kanal Seferi sırasında Hintli Müslümanlar üzerinde hatırı sayılır etkiye sahip olan Mevlevilerden müteşekkil bir gönüllü birliği oluşturmuştur. Başında Mevlevi Şeyhi Ubeydullah'ın bulunduğu Mevlevi taburu, Teşkilat-ı Mahsusa'nın deneyimli üyeleri ile birlikte 1915 Ağustos'unda Hindistan'a geçmiştir. Ubeydullah, Hindistan'da bulunan dostları vesilesiyle öğrenci ve hocalarla temas kurarak cihad fetvasını dağıtmış, İngiliz yönetimine karşı gerçekleştirilecek büyük isyan hareketi ile yeni bir Müslümanların lehine olacak yeni bir hükûmetin kurulacağı vaadinde bulunmuştur. Dolaştığı her mahallede planını herkese anlatmaya çalışmıştır. Ubeydullah'ın bölgeden ayrılışından sonra Hindistanlı Müslümanlarla haberleşme, hac için Mekke'ye gelen Hintliler vasıtasıyla sağlanmıştır. Enver Paşa, hac hatırası süsü vererek hazırlatmış olduğu ipek mendiller üzerine talimatlarını yazmaktaydı. Ancak mektupla haberleşme kısa süre sonra İngiliz güvenlik güçlerince tespit edilmiştir.⁵⁷

Teşkilat-ı Mahsusa'nın çabaları Hindistan'da karşılık bulmuştur. Nitekim yaklaşık 1.500 kişilik bir üyeye sahip *Hindistan İhvanıye, İslâmiye ve Mecusiye Cemiyeti* mensupları Enver Paşa'ya hitaben yazmış oldukları bir mektupta; Hindistan'da İngiltere yönetimine karşı tavır aldıklarını ve bütünüyle Osmanlı Devleti'nin yanında

⁵⁷ Mim Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 52-54.

olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Öte yandan Müslüman olmamasına rağmen Avrupa'daki Hint milliyetçiliği ve emperyalist karşıtlığının önderlerinden olan Har Daryal isimli bir Hintlinin bizzat Enver Paşa'ya hitaben kaleme almış olduğu 20 Mayıs 1915 tarihli mektupta Hindistan'da gerçekleştirilecek propaganda faaliyetlerine dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Vahdet Keleşyılmaz tarafından yayımlanan söz konusu mektupta özetle şu hususlara dikkat çekilmiştir: Türkiye'de propaganda amaçlı görev yapan Hintlilere destek olunmalı, Hindistan ve İngiltere'de propaganda yapmak üzere özel görevliler tayin edilmeli, fetvaların tercümeleri yayınlanmalı, Hindistan'a çok sayıda kitap ve gazete sokulmalı, Basra ve Beyrut'ta birer matbaa kurulmalı, Türkiye-Hindistan arasında güvenli bir habercilik ağı teşkil edilmeli, Beyrut, Cidde, Mekke, Medine, Basra ve Bağdat'ta propaganda merkezleri teşkil edilmeli, Türk-Hint dostluk cemiyetleri teşkil edilmeli ve Hintli Müslümanlarının İstanbul'da eğitimlerini tamamlamalarına imkân verilmelidir. Mektuptan kısa süre sonra *Hint İstiklal Cemiyeti*, *Genç Hindistan Cemiyeti*, *Seyfi Hindistan Cemiyeti* ve *Hint Uhuwvet-i İslâm Cemiyeti* teşkil edilerek faaliyetlerine başlamışlardır.⁵⁸ Hindistan'da Teşkilat-ı Mahsusa'ya yardımcı olanlar arasında Mahatma Gandhi, Muhammed Ali Cinnah ve Şair Muhammed İkbal gibi oldukça önemli isimlerin olması İttihad-ı İslâm'ın gücünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁵⁹ Ancak bütün çabalara rağmen Afgan Emiri Habibullah Han, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından ikna edilememiş ve İngiltere yanlısı siyasetini devam ettirmiştir.⁶⁰

Teşkilat-ı Mahsusa daha savaşın başında Hindistan'da bir isyan çıkartılması projesine önem vermişti. Zira İngiliz birliklerinin neredeyse yarısı Müslüman Hindistanlılardan oluşuyordu. İttihatçılar, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte propaganda çalışmalarına

⁵⁸ Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999 s. 54-69.

⁵⁹ Artuç, *Cemal Paşa*, s. 220-222.

⁶⁰ Keleşyılmaz, *a.g.e.*, s. 111-113.

ağırlık verdiler. Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiye tarafından 15 günde bir çıkartılan *Cihan-ı İslâm* gazetesi ile cihadın farz-ı âyın olduğu iddia edilerek gerekli hassasiyetin gösterilmesi istendi.⁶¹

İTTİHAD-I İSLÂM SİYASETİNİN ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Hindistan Müslümanları ile Osmanlı Devleti'ndeki Türk-Müslüman tebaa arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Bu husus İngiliz resmî raporlarına da yansımıştır. İngiltere, muhtemel bir savaş durumunda Osmanlı Devleti'nin bu kozu kullanacağını, Müslümanlar arası güçlü bir dayanışma ve iş birliğinin söz konusu olacağını düşünüyordu. O hâlde İngiltere bu gerçeğin farkında olmasına rağmen neden İttihatçıların savaş öncesi ittifak tekliflerini kabul etmemiştir? Bu durum İngiltere'nin Fransa ve Rusya ile gerçekleştirdiği 1907 anlaşmasıyla yeni bir dünya düzenine geçmeyi arzulamasıyla açıklanabilir. İngiltere, İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetine, etkili propaganda faaliyetleriyle karşı koyabileceğini düşünüyordu.

I. Dünya Savaşı'nda ilan edilen cihad fetvası Hindistan'da karşılık bulmuştur. Hindistanlı Müslümanlar İngilizler aleyhine isyana teşebbüs edecekler, Türkler de din kardeşlerinin bağımsızlığı için çaba göstereceklerdi. Cihad fetvasının Hindistan'daki etkisi hâlâ tartışılan bir konudur. Savaş sonuçlarına bakılarak cihadın başarısız olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Ancak Mim Kemal Öke'nin de ifade ettiği üzere bu tarz iddialar dönemin şartlarının dikkate alınmamasına ve bazı gerçeklerin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Öncelikle cihad ilan edildiği yıllarda bugünkü gibi gelişmiş iletişim araçları söz konusu değildi. İkinci olarak İngiltere'nin halifelik kurumunu öven ancak İttihatçıları hedef alan kara propaganda faaliyetlerinin çok güçlü olduğunu belirtmekte fayda vardır. Tıpkı Şerif Hüseyin İsyanı'nda olduğu gibi Hindis-

⁶¹ Keleşyılmaz, *a.g.e.*, s. 116-117

tan'daki İngiliz propagandasının temelini; İngiltere'nin Hindistan Müslümanlarının doğal hamisi olduğu, İngiliz ajanı olduğu açıkça ifade edilen Ağa Han'ın Osmanlı Devleti aleyhine beyanları, İttihatçıların masonluğu, Kur'an ayetlerinin ve hadislerin kendi emelleri doğrultusunda tercümeleri ve Kureyşli halife temaları oluşturmuştur. Üçüncü olarak Hindistan'da isyana teşebbüs eden Müslümanlar derhâl idam edilerek korku ve panik havası meydana getirilmek istenmiştir. İngilizler bütün şiddet ve baskılarına rağmen Hindistan'a cihad fetvasının yayılmasına engel olamamışlardır.⁶²

İngilizler sadece Hindistan'da değil, Orta Doğu'da İttihad-ı İslâm siyasetine engel olmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu yolda atılan en önemli adım 1916'da patlak veren Şerif Hüseyin İsyanı olmuştur. Oysaki Şerif Hüseyin, Şerif Ali Paşa'nın 1 Kasım 1908'de azledilmesinin ardından, II. Abdülhamit'in karşı çıkmasına rağmen İttihatçıların desteği ile Mekke-i Mükerrerme Emirliği'ne tayin edilmişti. İttihatçıların desteğine ihanetle karşılık veren Şerif Hüseyin, 1912 yılından itibaren İngilizlerle ilişki kurmaya başlamıştır. Bu doğrultuda oğlu Abdullah'ı 1913 yılında Mısır'a göndererek Lord Kitchner ile görüşmesini sağlamıştır. İngilizler, Kasım 1914'te kendilerine yardımcı olduğu takdirde Şerif Hüseyin'in bağımsız bir hükümdar olabilmesi için gereken desteğin sağlanacağı sözünü verdiler. Ancak Şerif Hüseyin, 1915 yazına kadar, muhtemelen nabız yoklamak için İngilizlere herhangi bir cevap vermemiştir.⁶³

IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in iyi niyetli olmadığını bilmekle beraber onun Halife aleyhine isyan bayrağı çekebileceğine ihtimal vermemekteydi.⁶⁴ Oysaki Şerif Hüseyin, 1915 Temmuz'unda Mısır'daki İngiliz Komiseri Mac-Mahon'a bir mektup yollayarak askerî alanda işbirliği teklif etmiş, karşılığında

⁶² Öke, *Hilafet Hareketleri*, s. 47-49; Keleşyılmaz, *a.g.e.*, s. 42-45.

⁶³ Bayur, *Türk İnkılabı...*, C. III/3, s. 239.

⁶⁴ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s. 280.

ise Adana ve Mersin'den Hicaz'a kadar olan toprakların kendisine bırakılmasını istemiştir. İngilizler, başlangıçta onun bu isteklerine kesin bir cevap vermekten kaçınmışlardır. Nihayet 1916 başlarında her iki taraf bazı fedakârlıklarda bulunarak mutabakata varmışlardır.⁶⁵ Bu arada Şerif Hüseyin, herhangi bir şüpheye meydan vermemek için de oğlu Faysal'ı İstanbul'a göndermiş ve Padişah'a bağlılık yeminleri ettirmiştir.⁶⁶

Şerif Hüseyin, yaklaşık altı ay kadar sonra isyanı açıkça başlatmıştır. Arap kamuoyunu kendi lehine çekebilmek için birtakım girişimlerde bulundu. Bu amaçla, 27 Haziran 1916'da İngilizlerin desteğiyle bir beyanname yayınlayarak isyan ediş sebeplerini şu gerekçelerle açıklamıştır: "İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara geldiği tarihten itibaren ülkeyi kötü yönetmekte ve özellikle Hicaz bölgesinde çok büyük bir sefalet yaşanmaktadır. Hükûmet Enver, Cemal ve Talat'ın tekelindedir. İttihatçılar, Peygamber'e ve İslâmiyet'e hakaret eden *İçtihad* dergisine hiçbir müdahalede bulunmamışlardır. Âliye Sıkıyönetim Mahkemesi'nde masum Arap büyüklerini haksız olarak asmışlardır."⁶⁷

Şerif Hüseyin, çok geçmeden bir beyanname daha yayımlayarak Enver, Talat ve Cemal paşalara yönelik eleştirilerine devam etmiştir. Şerif Hüseyin'e göre Arapların düşmanlığı yalnızca bu üçlüye karşıydı. Özellikle Cemal Paşa'yı hedef alan Şerif Hüseyin, onun Şam'da verdiği bir ziyafette, Müslüman kadınlar kullandığını iddia etmiş, bu tutumunun hem İslâm'a hem de Arap örf ve adetlerine ters olduğunu belirtmiştir. Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in bu suçlamalarına, 23 Ocak 1917'de *eş-Şark* gazetesinde de yayınlatmış olduğu karşı bir beyannameyle cevap vermiştir. Cemal Paşa, bu beyannamesinde, utanmaz adam olarak nitelendirdiği Şerif Hü-

⁶⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 241-244.

⁶⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 284.

⁶⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. III/3, s. 279-282.

seyin'in şahsi çıkarları uğruna Hristiyan devletlerle ittifak ederek cihada karşı geldiğini söylemiştir.⁶⁸

Cemal Paşa, isyan karşısında İngilizlerin tavrını daha iyi anlayabilmek için Başkumandanlık Vekâleti'ne başvurarak İngiliz resmî tebliğlerinin gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca, bu meseleyle ilgili olarak oluşturulacak askerî birliğin sadece Türklerden seçilmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur. Paşa ayrıca, isyanın Arap kabileleri arasında yayılmasını engellemek amacıyla 19 Ağustos, 7 ve 10 Şubat 1917 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak devlete bağlılık gösteren Arap aşiretlerin reislerine nişan ve madalya verilmesini talep etmiştir. Onun bu talebi hükûmet tarafından kabul edilmiş, devletin yanında yer alan Arap aşiret reislerine dördüncü ve beşinci rütbelerden Mecidi Nişanları verilmiştir. Cemal Paşa, bu tutumunu bölgeden ayrılınca kadar ara vermeden devam ettirmiş ve Şerif Hüseyin İsyanı'nın bütün Arapları kapsamadığını ispat etmek istemiştir. Bu amaçla da Beyrut, Lübnan ve Şam'da Arap milliyetçiliği yapan cemiyetler ve hükûmet aleyhine neşriyatta bulunan gazetelere karşı daha sert önlemler almaya başlamıştır. Ayrıca, isyancıların bölgedeki propaganda faaliyetlerini tespit ettirmiş ve bu konuda deneyim sahibi kişileri ilgili makamlara tayin etmiştir. Bu tedbirlere ek olarak bölgedeki Arap aşiret liderlerinden İbni Reşid ve İbni Suud'la görüşmüş ve devlete bağlılık sözü almıştır.⁶⁹ Halife'ye karşı yapılan Şerif Hüseyin İsyanı, Afganistan ve Hindistan Müslümanları tarafından şiddetle protesto edilmiş ve İngilizlerin kışkırtmasıyla gerçekleştirilen bir ihanet hareketi olarak tanımlanmıştır.⁷⁰ İsyân, sanılanın aksine İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetine darbe vuramamıştır. Ancak İttihatçı liderlere yaklaşım tarzında Şerif Hüseyin'in yapmış olduğu dinsizlik propagandasının etkisini günümüze kadar devam ettirmiş olduğu da bir gerçektir. En

⁶⁸ Artuç, *a.g.e.*, s. 318.

Artuç, *a.g.e.*, s. 318-320.

Metin Hülagü, *Pan-İslâmî Faaliyetler*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994, s. 141-142.

az II. Abdülhamit kadar İslâmcı olan İttihatçıların bu şekilde bir suçlamaya maruz kalmalarında Şerif Hüseyin'in İngiltere destekli kara propagandalarının etkisi yadsınamaz bir gerçektir.

Cemal Paşa, 6 Aralık 1917'de Beyrut'ta yapmış oldu bir konuşmasında Şerif Hüseyin'i suçlamaya devam etmiştir: "Sovyetlerin Sykes-Picot Antlaşması'nı ortaya çıkarmaları göstermiştir ki Hüseyin İslâm düşmanlarına dayanmış ve Müslümanları felakete sürüklemiştir." Ancak Cemal Paşa'nın bu konuşması da Şerif Hüseyin'i durdurmaya yetmemiştir. Hüseyin, 18 Ocak 1918'ten itibaren hutbeleri kendi adına okutmaya başlamış, böylece Osmanlı halifesiyle tüm bağlarını kopardığını göstermiştir.⁷¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*'ında söz konusu isyanın kendi kötü yönetimi nedeniyle değil, bizzat Şerif Hüseyin'in ikiyüzlülüğü ve ahlaksızlığı yüzünden çıktığını iddia etmiş ve onun hakkında ağır suçlamalarda bulunmuştur.⁷²

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl başlarında mevcudiyetini devam ettirebilmek amacıyla yeni arayışlara yönelmişti. *Denge siyaseti* olarak da bilinen bu arayışlar içerisinde en önemlisi İttihad-ı İslâm siyaseti olmuştur. İttihad-ı İslâm tabiri, XIX. Yüzyıl sonlarında Rusya'nın Orta Asya'da başlatmış olduğu işgal hareketlerine bir tepki olarak doğmuştur. İlk kez ise vatan şairi Namık Kemal tarafından, 1872 yılında bir makalede zikredilmiştir. Dünya Müslümanları üzerinde halifelik makamının etkisini artırarak büyük devletler karşısında caydırıcı bir diplomatik baskı unsuru olması hedeflenen İttihad-ı İslâm siyasetinin hayata geçirilebilmesi için özellikle II. Abdülhamit döneminde yoğun bir çaba harcanmıştı. Ancak bu çabalar belirli bir sistem, planlama ve örgütlenmeden uzak olmuştur.

Osmanlı tarihinde İttihad-ı İslâm siyaseti için sistemli, planlı ve örgütlü çalışmalar Balkan Savaşlarının ardından kurulan tam İttihatçı hükûmetler tarafından gerçekleştirilmiştir. Onların bu

⁷¹ Artuç, *a.g.e.*, s. 322-323.
Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 296.

çabaları sonucunda İttihad-ı İslâm düşüncesi hayal olmaktan çıkarılıp gerçeğe dönüştürülmüştür. İttihatçıların önde gelen isimleri arasında yer alan Emir Şekip Arslan'ın mektupları, el-Ubeydi'nin konuşmaları, Abdürreşid İbrahim'in çalışmaları ve Senusilerin faaliyetleri bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. İttihatçıların önde gelen isimlerinden Emir Şekip Arslan Bey tarafından 1913 Kasım-Aralık ile 1914 Ocak ayları arasında Dâhiliye Nezareti'ne hitaben yazılmış altı adet mektupta; İran, Afganistan, Hindistan, Endonezya, Cava, Sumatra, Hicaz, Mısır ve Malakka'da bulunan Müslümanlarla temas kurulması, ana dillerinde yayın yapacak gazeteler kurulmasının teşvik edilmesi, iyi yetişmiş Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinin bölgeye gönderilmesi ve ortak bir İslâm Üniversitesi kurulması çalışmaları amaçlanmıştır. Mektuplarda söz konusu Müslüman bölgelerde Hristiyanlık propagandalarına karşı dikkatli olunması özellikle belirtilmiştir. Mektuplarda dikkat çeken bir diğer nokta ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde *İttihad-ı İslâm* siyasetinin yürütülmesinde Enver Bey'in dışında Emir Şekip Arslan ve Talat beylerin oldukça etkin rol oynamalarıdır. Söz konusu mektuplar aynı zamanda İttihatçıların *İttihad-ı İslâm* siyasetinin ciddiyetini, kapsamını ve bu uğurda yapılan çalışmaların büyüklüğünü gözler önüne sermektedir.

Ayrıca bugüne kadar yapılmış araştırmalarda konuyla ilgili olarak yalnızca Enver Bey'in ismi zikredilmiş, İttihatçıların lider kadrosundan Talat Bey'in partinin İttihad-ı İslâm siyasetiyle ilişkisine dair en ufak bir bilgiye rastlanılmamıştır. Oysaki Şekip Arslan'ın mektuplarının muhatabı olan ve yardımlarını esirgememesi için sık sık dualar ettiği Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in aktif olarak partinin İttihad-ı İslâm siyasetine yön verdiği gerçeği, bu belgeler yoluyla ortaya çıkmıştır. Mektuplardan çıkarabildiğimiz bir diğer önemli sonuç ise İttihatçıların İttihad-ı İslâm siyasetinin etkisini ve gücünü I. Dünya Savaşı'ndan yaklaşık bir yıl kadar önce görüp gerekli hazırlıklara başlamış olmalarıdır. Nitekim onların bu çalışmalarının semeresi savaş sırasında alınmıştır.

Nihayet İttihad-ı İslâm siyasetinin başarılı olmadığı yönündeki iddiaların da bir kez daha gözden geçirilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Zira I. Dünya Savaşı'nın sonuçlarına bakılarak yapılan değerlendirmelerin pek de sağlıklı olamayacağı aşîkârdır. Kaldı ki Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda oldukça başarılı bir mücadele örneği sergilemiştir. İletişim imkânlarının sınırlı olduğu bir zamanda İngiltere gibi bir büyük imparatorluğun inanılmaz propaganda faaliyetlerine rağmen İttihatçıların azimle ve kararlılıkla uygulamaya koyduğu İttihad-ı İslâm siyasetinde çok büyük ve önemli adımlar attıklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. İttihad-ı İslâm siyasetine ve İslâm dinine bu denli önem bir veren bir siyasal hareketin mensuplarının bugün bile hâlâ dinsizlikle, masonlukla anılır olmaları, İngilizlerin ve Şerif Hüseyin'in yapmış olduğu karalama kampanyalarının ne kadar şiddetli ve etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Konuyla ilgili yapılacak yeni araştırmalarda bu hususların daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Emir Şekip Arslan. *L'illustration*, 3795, 27 Novembre 1915
(27 Kasım 1915), s. 570

İttihatçıların Panislâmizm siyasetinin en önemli isimlerinden birisi olan Trablusgarplı Şeyh Ahmet eş-Şerif es-Senusi'nin 1918 yılında Cemal Paşa Tarafından Sirkeci'de karşılanması. BOA, *YEE. KP*, 84/41 (4110)

Enver Paşa Harbiye Nazırlığına yeni atandığı günlerde. *Taksim Atatürk Kütaplığı*, SHB, No:000117, (15 Kanun-ı sâni 1329)

اردو مزك باشلا دىغى وظيفه يى اكماله مأمور مرخصلر يعز

شورای دولت دہلی
خلیل بک

چوروك سول محمود پاشا
بحرہ نظری

طلعت بك
داخله ظاهري

مذاکره اشتراک ایدم بک اولان برنجی عسکری
مشاوره است قبول عاقلی و کتب قول اردو نومادان
چال بک

تیم ایندین استاتیلو، عاشق و آتش قور
 اردو قیامانی حال کیکه بر سناجه و سلسر
 عشق انظار اولین ایندینوز، مشارالیم عبت
 و طغری و سور و شفیق الحاحیله ایله سرور
 اوزان مده دودن اولدولرین جیزان ایندیکه
 ملا کرشک سناغ میثیلی، باری مدانه و طوق
 میثین، قادیه عاصفه ایندیکه سنانک، ایلبازین،
 بنار سسیر سنانکده کرک طرین و کرک اوروزک
 دودن عتق اولدولری سناغ و سکنور لطفه واه چاره
 آکوز حیات اولدورنده سنانده ایلیک، یق
 واهی و سالی هر مکن سناکات پشند، قریبه چایلی

ایده ویز

[illegible]

Yukarıdaki resimde soldan sağa Halil Mentеше, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Talat Bey, aşağıdaki resimde ise İstanbul Muhafızı Cemal Bey yer almaktadır. *Tasvir-i Efkar*, 63-862, 6 Eylül 1913

SEKİZİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DENİZALTI GÜCÜNÜ ARTIRMA VE DENİZALTI SUBAY- ER YETİŞTİRME ÇABALARI¹

Osmanlı Devleti'nin bir savaş aracı olarak denizaltılarla tanışması ancak Padişah II. Abdülhamit döneminde mümkün olabilmektedir.² Osmanlı Donanması'nın rekabet hâlinde bulunduğu Yunan Donanması'nın iki adet denizaltı sipariş etmesi üzerine harekete geçen II. Abdülhamit, Abdülhamit ve Abdülmecit isimli denizaltıları inşa ettirmiştir. İsveç'ten Nordenfelt patentiyile İstanbul Tersanesi'nde inşa edilen, rakibi Yunan denizaltılarından daha geniş imkânlarla ve süratle sahip olan Abdülhamit Denizaltısı 6 Eylül 1886'da, Abdülmecit Denizaltısı ise 4 Eylül 1887'de denize indirilmiştir.³ Her

¹ “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Artırma ve Denizaltı Subay-Er Yetiştirme Çabaları”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, Sa. 2, Yıl: 2008, s. 57–74.

II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Donanması'nı güçlendirme çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Küçükoglu vd., *Gazi Hamidiye ve Akın Harekâtı*, Piri Reis Araştırma Merkezi Yay, İstanbul 2006, s. 1-20
Raşit Metel, *Türk Denizaltıcılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Yayınevi, İstanbul 1960, s. 8; Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, (Yayıma Haz. Soner Polat, Figen Atabey, Akın Özdemir, Bülent Sağlam), Ankara 2003, s. 191; Ahmet Küçükoglu vd, *a.g.e* s. 6. Abdülhamit Denizaltısı, 1866'da Haliç'te ilk ve son olarak denize açılmış, 1889'da Tersane-i Amire'de karaya çıkmış, 1921'de hurdaya verilmiştir. Abdülmecit Denizaltısı, parçalar halinde Nor-

iki denizaltı ilk dalışlarını Haliç'te, dünyada denizaltılarla gerçekleştirilen ilk torpido atışları olma özelliğini taşıyan atışlarını ise İstanbul Boğazi'nde gerçekleştirmiştir. Seyir tecrübelerini başarıyla tamamlayan söz konusu denizaltılar, 22 Mart 1888'de donanmaya dâhil edilmişlerdir. Takip eden yıllarda denizaltı filosunun takviye edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bu amaçla 1904 yılında Yüzbaşı Rauf Orbay başkanlığındaki bir heyet önce İngiltere'ye, ardından ABD'ye giderek denizaltı siparişlerinde bulunmuş ancak bir sonuç elde edememiştir. Yaşanan bu olumsuzluklara Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta maruz kaldığı siyasi ve ekonomik sarsıntılar da eklenmiş, böylece donanma yeni denizaltı gemileriyle takviye edilememiştir. Çağın teknolojik gelişmelerinin bir hayli gerisinde kalmış olan mevcut denizaltı gemileri, 1910 yılında hizmet dışına çıkartılmışlardır.⁴

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI DENİZALTI GÜCÜNÜ ARTIRMA ÇABALARI

Osmanlı denizaltı filosunu güçlendirmeye yönelik en önemli projeler, 1908 yılında II. Meşrutiyet ile Türk siyasal hayatındaki yerini almış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hâkim olduğu hükûmetler tarafından hayata geçirilmek istenmiştir. 1913 Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı tamamen ele geçirmiş olan İttihatçılar, Padişah II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi, Yunanistan tehdidine karşı donanmayı güçlendirme çalışmalarına hız vermişlerdir. Bu amaçla donanmanın yeniden yapılandırılması işinde yeterli dirayet ve cesarete sahip olduğuna inanılmayan mevcut Bahriye Nazırı Çürüksulu

denfeld-3 olarak inşa edilmiş, 1889'da Tersane-i Amire'de karaya çıkmış ve 1921'de sökülmüştür. Bernd Langensiepen-Ahmet Güleriyüz, *Osmanlı Donanması 1828-1923*, (Çeviriler: James Cooper- Renan Mengü), İstanbul 2000, s. 183-184. Günümüzde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı bir birlik olan Denizaltı Filosu Komutanlığı kuruluş tarihi olarak Abdülhamit Denizaltısı'nın denize indirildiği, 1886 tarihini kabul etmiştir. Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, s. 198.

Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, s. 192.

Mahmut Paşa'nın görevden alınmasına ve yerine İttihat ve Terakki'nin üçlü lider kadrosu içerisinde yer alan, otoriter ve yenilikçi kişiliğiyle ön plana çıkan Cemal Paşa'nın getirilmesine karar verilmiştir. Kabinede beklenen değişiklik, 9/10 Mart 1914'te gerçekleşmiştir. Cemal Paşa'nın Bahriye Nezareti'nin başına atanmasıyla birlikte denizaltı filosunu güçlendirme çalışmalarında büyük bir aşama kaydedilmiştir.⁵ Bahriye Nazırı Cemal Paşa ilk iş olarak Armstrong Vickers Şirketi ile 2 Mayıs 1914'te yeni bir anlaşma imzalayarak 1 adet zırhlı, 2 adet gemi, 4 adet torpido dışında 250.000 İngiliz lirası karşılığı iki adet denizaltı siparişi vermiştir.⁶ Bu çalışmalara ek olarak Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya'ya denizaltı satın alınması ve denizaltıcılık görgüsü ve tetkiki hakkında bilgi almak amacıyla inceleme heyetleri göndermiştir.⁷ İnceleme heyetlerinin vermiş olduğu raporlar doğrultusunda Fransız denizaltılarında karar kılınmış ve Fransız Chantier Noumand Şirketi'ne altı muhrip ve Creuzat Şirketi'ne de 2 adet denizaltı siparişinde bulunulmuştur.⁸ Cemal Paşa, 1914 Temmuz'unda Fransa'ya gerçekleştirmiş olduğu resmî ziyaretinde Creuzat Denizaltı Tersanesi'ni ziyaret etmiş, burada kendisine verilen bilgilendirme sunusunu büyük bir dikkatle dinlemiştir.⁹

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 145–161.

Artuç, *a.g.e.*, s. 163. Ancak İngiliz Hükûmeti, I. Dünya Savaşı'nın çıkışını bahane ederek verilen siparişlerle ilgili çalışmaları, 3 Ağustos 1914'te tamamen durdurmuşlardır. İngiliz Hükûmeti daha da ileri giderek gemilerimizin malzemelerine el koyarak E-25 ve E-26 denizaltılarının yapımında kullanmışlardır. Bernd Langensiepen-Ahmet Güleriyüz, *Osmanlı Donanması 1828–1923*, (Çeviriler: James Cooper- Renan Mengü) İstanbul 2000, s. 185.

4 kişiden oluşan inceleme heyeti şu subaylardan oluşuyordu: Remzi Duygu, Mehmet Şükrü Okan, Hüseyin Sabri Abdülkerim ve İbrahim Süleyman. Raşit Metel, *a.g.e.*, s. 26.

Cemal Paşa'nın bu hamleleri, rekabet halinde bulunduğu Yunanistan tarafından hoş karşılanmamış, Atina kaynaklı pek çok ajans tarafından Cemal Paşa'ya suikast yapıldığı yolunda haberler yayınlanmıştır. Artuç, *a.g.e.*, s. 157.

Artuç, *a.g.e.*, s. 173.

Ancak ilerleyen günlerde Fransa Hükûmeti, kızağa konmalarına ve komutan atamalarının yapılmasına rağmen I. Dünya Savaşı'nın başlamasını gerekçe göstererek sipariş edilen gemilerin teslim edilmesini engellemiştir. Böylece Osmanlı Devleti savaşa denizaltı gemisi olmaksızın girmiş oldu. Bu durumun acı sonuçları Çanakkale Savaşlarında kendisini göstermiştir. Dünya tarihinde ilk defa Çanakkale Savaşlarında bu kadar etkin ve caydırıcı bir güç olarak ön plana çıkmış olan düşman denizaltı saldırıları, Boğazların güvenliğini tehdit etmiş ve pek çok gemimizin batmasına neden olmuştur. Bu tehlikeli stratejik durum karşısında yeni tedbirler alma gereği duyan Bahriye Nezareti, düşman denizaltı saldırılarına karşı Çanakkale Boğazı'nın her iki yanında gözetleme birlikleri ile denizaltı karakol birimleri oluşturmuş ve yeni mayınlar döşetmiştir. Ancak düşman denizaltıları daha aşağıdan giderek bu mayınlardan kurtulmuşlar, yalnızca Fransız Joule Denizaltısı bu mayınlardan birine çarparak batmıştır. Osmanlı Devleti yaşanan olumsuz gelişmeler üzerine Almanya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Almanlar, geliştirmiş oldukları güçlü ve teknik üstünlüğe sahip denizaltılarla Marmara, Ege ve Karadeniz'de faaliyetlerde bulunmuşlar ve düşman denizaltılarının Türk Donanması'na daha fazla zarar vermelerini engellemişlerdir.¹⁰ Düşman denizaltıları Türk deniz ulaşımını ve muharip su üstü gücünü baltalamaya çalışmışsa da yukarıda özetlemeye çalıştığımız karşı tedbirler sayesinde düşman saldırıları minimum zararla atlatılmıştır. Böylece kara ulaşımının yetersiz olduğu Çanakkale Savaşları sırasında bütün yükü omuzlamış görünen deniz ulaşımı için denizaltıların önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.¹¹

¹⁰ *Çanakkale Deniz Savaşları*, (Haz. Çanakkale Boğaz Komutanlığı), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2001, s. 38–50; *Birinci Dünya Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekâtı (Seferberlikten Lozana)*, Ankara 2000, s. 66–67.

Çanakkale Deniz Savaşları, s. 50, 81.

Denizaltı gemilerinden yoksun olarak savaşa giren Osmanlı Devleti, Çanakkale Savaşları sırasında Marmara'da periskopu parçalanmış Fransız Turquoise isimli denizaltı gemisine el konulmasıyla nihayet bir denizaltıya sahip olmuştu. Müstecip Onbaşı adı verilen bu denizaltı, gerekli onarımı yapıldıktan sonra Osmanlı Donanması'na dâhil edilmiştir.¹²

I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle bütün planları alt üst olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, bu gelişmeler üzerine donanmanın güçlendirilmesi çalışmaları için Almanya'ya yönelmek zorunda kalmıştır. Paşa bu doğrultuda, Şubat 1916'da İstanbul'u ziyaret etmiş olan Alman Koramirali Hoffman ile bir toplantı yapmış, Osmanlı Donanması'nın gelecekteki rolünü tartışmıştır. Toplantının sonucunda on yıl içinde Rusya ve Yunanistan'dan daha güçlü bir donanma oluşturulması yolunda uzlaşmaya varılmıştır. Uzlaşma kararlarına istinaden destroyer ve denizaltıların Hamburg firması Blohm-Voss'un nezaretinde İstanbul'da inşa edilmesi kabul edilmiştir. Ancak bu önemli proje, savaş şartları ve yükümlülüklerin yerine getirilememiş olması nedeniyle hayata geçirilememiştir.¹³

Yaşanan olumsuzluklara rağmen kararlılığından vazgeçmeyen Cemal Paşa, 10 Nisan 1916'da savaş başlarında satın alınan Goben (Yavuz) ve Breslau (Midilli)'ye ilaveten 24 muhrip ve 24 denizaltı talebinde bulunmuştur.¹⁴ Konu, 29 Aralık 1916'da Almanya Dışişleri Bakanlığı'nda gündeme getirilmiş ancak milyarlarca marka mal olacak böyle bir projeye sıcak bakmama kararı alınmıştır. Alman Hükûmeti alınan karar gereğince güceneceğini düşündüğü Cemal

¹² Dz. K.K., Türk *Deniz Kuvvetleri*, s. 192. 30 Ekim 1915'te Akbaş açıklarında karaya oturmuş olması sebebiyle Osmanlı kuvvetlerince ele geçirilen Turquoise Denizaltısı, 31 Ekim 1915'te yeniden yüzdürülmüştür. Bernd Langensiepen-Ahmet Güleriyüz, *a.g.e.*, s. 185.

Dz. K.K., Türk *Deniz Kuvvetleri*, s. 192; Bernd Langensiepen-Ahmet Güleriyüz, *a.g.e.*, s. 28, 185.

Artuç, *a.g.e.*, s. 158. Cemal Paşa'nın Almanya'dan 36 adet denizaltı istediği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. İddialar için bkz. Langensiepen-Güleriyüz, *a.g.e.*, s. 28.

Paşa'yı, 1917 yılı ocak ayı içerisinde Almanya'ya davet etmeye karar vermiştir.¹⁵ Bu davet üzerine, 25 Ağustos 1917'de Almanya'ya giden Cemal Paşa, 29 Ağustos 1917'de Alman Deniz Kuvvetleri Müsteşarı Oramiral Capel ile bir görüşme yapmıştır.¹⁶ Bu görüşme sonucunda, Osmanlı Donanması 95 Milyon Mark karşılığında ve savaş sonrasına bırakılmak kaydıyla Goben, Breslau, S 56, S 60, S 62, V 77–80, G 89–90, G 92–93 destroyerleri ile U 82, U 84, U 86, UB 62, UB 63, UC 63–65 denizaltılarını satın alacaktır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın her iki ortak tarafından mağlubiyetle sona ermesi bu planı boşa çıkarmıştır.¹⁷

DENİZALTI SUBAY VE ERLERİNİN YETİŞTİRİLMESİ MESELESİ

Çanakkale Savaşları sırasında yaşanan acı tecrübeler, denizaltıların vazgeçilmez bir silah oldukları gerçeğini gözler önüne sermişti. Müstecip Onbaşı dışında bir denizaltı gemisine sahip olunmamasına rağmen Almanya'dan satın alınacağı hesap edilen yeni denizaltılar için yetişmiş eleman ihtiyacı doğmuştu. Bu çerçevede 1914–1918 yılları arası yüzlerce Osmanlı denizcisi için denizaltı eğitim seferberliği başlatılmıştır.¹⁸ Bahriye Nezareti, öncelikle denizaltı teknoloji subaylığı alanlarında ihtisas sahibi olmaları amacıyla Almanya'ya subay göndermiştir. Bunların seçiminde, genel durumlarına ve zekâlarına dair Donanma Komutanlığı tarafından verilen mazbatalar dikkate alınmıştır. Bu amaçla ilk olarak, 5 Şubat 1915'te Almanya'da Kiel şehrinde Vulcan isimli bir denizaltıda altı subayımızın katıldığı

¹⁵ Artuç, *a.g.e.*, s. 158; Celalettin Yavuz, "Ahmet Cemal Paşa'nın Bahriye Nazırlığı Döneminde Türk Bahriyesinde Reform Arayışları", *7. Askeri Tarih Semineri Bildirileri-II*, Ankara 2001, s. 83-84.

Artuç, *a.g.e.*, s. 159.

Artuç, *a.g.e.*, s. 159; Celalettin Yavuz, *a.g.m.*, s. 85; *Bahriye Salnâmesi*, 1334 (1918), s. 7; Langensiepen-Güleryüz, *a.g.e.*, s. 28.

Langensiepen-Güleryüz, *a.g.e.*, s. 28.

Nüve Denizaltıcılık Kursu verilmiştir.¹⁹ Subaylar, denizaltı kursu ile cayro, elektrik, torpido ve akümülatör fabrikalarında bizzat çalışmışlar, 15 Ocak 1916'dan 16 Temmuz 1916 tarihine kadar da yaklaşık altı ay süreyle Kiel Ingenieur ve Deck Offizier Schüle'de teorik dersler görmüşlerdir.²⁰ 1918'e kadar diğer branşlarla birlikte toplam 100 öğrenci gönderilmiştir. 1918 Mart ayı itibarıyla Almanya'ya gönderilen öğrenci sayısı 400'e ulaşmıştır.²¹

Almanya'daki denizaltı kurslarını başarıyla tamamlayan Türk subayları, geri döndükten sonra edinmiş oldukları bilgi ve birikimleri genç meslektaşlarıyla paylaşmak için ülke içerisinde yoğun kurs faaliyetlerine katılmışlardır. Bu faaliyetler, 1917 yılından itibaren büyük bir artış göstermiştir. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle, 29 Mart 1917'de İstanbul Hasbahçe'deki Aynalıkavak Kasrı'nda ilk denizaltı subay kursu açılmıştır.²² Bunu, 8 Eylül 1917'de Aydın Reis Ganbotu'nda açılmış olan ikinci, 18 Mart 1918'de yine aynı yerde açılan üçüncü ve dördüncü denizaltı subay kursları takip etmiştir. Kursları bitiren subaylar, staj eğitimlerine Almanya'da devam etmişlerdir.²³ Denizaltıcılıkla ilgili yapılan yoğun kurs faaliyetlerinin ardından Bahriye Nezareti, denizaltı teşkilatı ile denizaltı gemilerinde görev alacak subay ve erlerin uyması gerekli kurallar hakkında bir talimatname yayınlamıştır. "Tahtelbahir Teşkilatıyla Zabitan ve

¹⁹ Kursa katılan subaylarımız: Rifat İbrahim, Şükrü Okan, Avni Gemicioğlu, Salih Mevlüt, İbrahim R. Ülman, Şefik Civa. Metel, *a.g.e.*, s. 27-28. Metel, *a.g.e.*, s. 28.

Artuç, *a.g.e.*, s. 168; Bernd Langensiepen-Ahmet Güleriyüz, *a.g.e.*, s. 28; Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, s. 193. Ancak bu öğrencilerden ne kadarının denizaltı eğitimi için gönderildiğine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

İlk kursa katılan 11 subayımızın isimleri için bkz. Metel, *a.g.e.*, s. 30.

Metel, *a.g.e.*, s. 33; Dz.K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, s. 193. Bu kurslara toplam 20 subayımız katılmıştır. İsimleri için bkz. Raşit Metel, *a.g.e.*, s.33. Staj yapan subayların çoğu savaşın bitimine kadar pratik çıraklık eğitimlerini tamamlayamamışlar ancak kazandıkları bilgi ve tecrübeler savaş sonrası kurulacak olan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin denizaltı teknisyenlerinin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Langensiepen-Güleriyüz, *a.g.e.*, s. 28.

Efrad Yetiştirilmesi Hakkında Talimat”²⁴ başlığıyla 1917’de yayınlanan bu talimatname, Osmanlı Devleti’nde denizaltı teşkilatının yapısal alandaki en büyük reform hareketi olarak göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti’nin modern denizaltı teknolojisine geçme isteğinin en açık delili olan bu talimatname, geçiş sürecinde karşılaşılan zorlukları ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır. Talimatnamede en fazla dikkat çeken husus, Osmanlı Devleti’nin uzun yıllar denizaltı teknolojisinden uzak kaldığı ve büyük ölçüde yetişmiş personel sıkıntısı çektiğidir. Bunların dışında denizaltılarda görev almanın zorlukları, bu nedenle görev alacak subay erlerde bulunması gereken özellikler ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

İlk defa tarafımızca yayınlanan bu talimatnameye göre:

1- Denizaltı okul gemisi olabilecek niteliklere sahip bir geminin temin edilmesine kadar subay ve erlerin denizaltı eğitimi, şimdilik alelade bir gemide ve imkânlar elverdiği ölçüde gerçekleştirilecektir.

2- Okul gemisi, denizaltıcıların pratik ve teorik talim ve tedrisatının suret-i cereyanını tanzim, en ufak ilerlemesini bile takip ve ortaya çıkacak eksikliklerini tamamlamak, engellerini ortadan kaldıracı için doğrudan doğruya ikinci daireye karşı mesul bir denizaltıcı subay tarafından idare edilecektir.

3- Okulun meslek eğitimini denizaltıcı subay icra eder. Diğer eğitimler ile yönetime ait hususlar, denizaltıcı olmayan subaylar tarafından da icra olunabilir.

4- Denizaltıcılığa talip veya gerektiğinde tayin edilecek subayların rütbeleriyle, sahip olmaları gereken şartlar şunlardır: Denizaltı süvarileri ya torpido süvariliği etmiş veyahut süvariliğe aday bulunmuş olan kıdemli yüzbaşılardan seçilir.

²⁴ Talimatnamenin sureti için bkz. *Donanma Emirnamesi*, Sene:4, Numara: 140, 9 Ağustos 1333, s. 882–884.

5- Vardiya subayları: Ya torpido ikinciliği etmiş veyahut ikinciliğe aday bulunmuş olan muktedir genç yüzbaşı veya mülazımlardan seçilirler.

6- Çarkçıbaşılari: Ya torpido çarkçıbaşılığı etmiş veyahut çarkçıbaşılığa aday bulunmuş olan, bilhassa motor ve elektrikçilikte bilgi sahibi olan çarkçı yüzbaşılariından seçilmiş olmaları şarttır.

7- Geçici olarak yolcu gemisi gediklisi yerine istihdam edilecek olan mülazımlar, uzun süreli yolculuklara dayanıklı ve vardiya tutabilecek kuvvete sahip genç subaylar arasından seçilir.

8- Geçici olarak makine gediklisi yerine istihdam edilecek olan çarkçı mülazımlarının en az bir sene bilfiil vazife deruhte etmiş olan motor ve elektrikçilikte yeterli bilgi ve donanımına sahip genç subaylar arasından seçilmiş olmaları şarttır.

9- Subayların denizaltı mesleğine elverişli bir sıhhate bilhassa sinir, ciğer ve kalp hastalıklarına sahip olup olmadıkları, ciddi bir tıbbi muayene sonucunda ortaya çıkartılmalıdır.

10- Denizaltıcılık mesleğine kabul edilecek olan erlerin belirtilmiş olan şartlara haiz bulunmaları lazımdır:

a- Oldukça güzel okur ve yazar olmaları.

b- Denizaltıcılık mesleğine elverişli bir sıhhate sahip bulunmaları.

c- Yeni erler okulundaki başlangıç tahsillerini tamamlamış olmaları.

d- Denizaltı mesleğine arzusu bulunması.

e- Süratli karar verebilmek ve soğukkanlılığını korumak gibi niteliklere sahip olması.

11- Bahriye-i Şahane'de tezkere bırakarak Gedikli kalacağını başından taahhüt edenlerle, denizde fazla gezmiş bulunanlar denizaltıcılık mesleğine tercihen kabul edileceklerdir.

12- Makine erleri, özellikle motorlarda görev yapmış olan erlerden seçilecektir.

13- Denizaltı gemilerinde görevlendirilecek olan erler, okul gemilerinde tahsilini tamamlamış ve makineci çarkçıları müstesna olmak üzere uygun bir mevkide 6 aylık bir hazırlık kursu geçireceklerdir.

14- Kurs bitiminde yapılacak olan sınavda terfi edemeyen erler geriye iade edilecek. Terfi edenlerden Osmanlı donanmasında gedikli kalacaklarını başından taahhüt edenler, denizaltı eğitiminin A ve diğerleri de B kurslarına sevk edileceklerdir.

15- Denizaltı eğitimi, biri A ve diğeri B olmak üzere iki tahsil devresine ayrılır. A Kursu: Güverte subayları, her biri 6 hafta devam edecek olan torpido ve topçuluk kurslarına devam edeceklerdir [Denizaltılarda kullanılan harp silahlarına bilhassa ehemmiyet verilir]. Çarkçı subayları, 3 ay devam edecek olan bu tahsil devresinde motor ve elektrik teorileri ile denizaltı eğitimi için gerekli olacak derecede matematik ve fen görecektirler. Denizaltılarda görev yapacak gemici ve makineci çıraklarıyla hazırlık kursunu başarıyla tamamlayan ve gedikli kalacaklarını başında taahhüt eyleyen erlerden güverte erleri, yarısı top nişancısı ve diğer yarısı tüyûp ustası olmak üzere topçuluk ve torpidoculuk kurslarına sevk edilir. Makine erleri; motorcu, elektrikçi ve torpido ustası olmak üzere 3 sınıfa taksim edilip her sınıf kendine ait kursa sevk olunur. Güverte ve makine sınıfına mensup olan torpidocular, 6 hafta beraber aynı tahsili gördükten sonra bunlardan güverte erleri tüyûp ustası ve makine efradı ise torpido ustası kurslarına sevk edileceklerdir. Bu kursların devam süresi aynı şekilde 6 haftadır. Topçuluk, motor ve elektrikçilik kurslarına ayrılacak olanların tahsili ameli ve nazari olmak üzere 3 ay devam edecektir.

16- Subaylar ve erler:

a- Kursunun bitiminde bir heyet huzurunda imtihan olacaklar ve muvaffakiyetle imtihan verenler.

b- Kursunu veremeyenler ise meslekten ihraç edileceklerdir.

c- Kurs, subaylar ve erler için 3 ay devam eder. İşbu kursta denizaltıcılık nazari ve ameli olarak tedris edilir ve aynı zamanda denizatlılarda motor ve elektrikçilik tatbikatı gösterilir. Kurs esnasında subaylar ve erler mümkün olabildiği kadar talim denizatlılarıyla denize çıkıp dalma manevralarına bilfiil iştirak edecektir. Süvari ve çarkçıbaşı olacak talebe dalmaya, dümen tutmaya sık sık gönderilecek ve tahsillerine diğer subaylardan ziyade itina olunacaktır. Bu kurs esnasında güverte subaylarına kendi mesleklerine ait dersler verildiği zaman makine subayları da meslekleriyle ilgili derslerle bilhassa elektrik fabrikasında veyahut tercihen talim denizatlılarında akümülatör imla ve tahliyesi hakkında pratik bilgi edinmekle meşgul olacaklardır. Kursun bitiminde bir heyet huzurunda imtihan icra olunacaktır.

17- Subaylar ve erler denizaltı kurslarını tamamladıktan sonra denizaltıcı kabul edilecek ve belirlenmiş olan zamana hak kazanacaktır.

18- Denizaltıcı subaylar, süvari ve vardiya subayı eğer mümkün olursa telsiz telgraf hakkında genel bilgi edinmek üzere bir aylık ve seyir subayı olacak mülazımların da mutlaka 6 haftalık pratik ve teorik bir kurs geçirmeleri gerekli olduğu anlaşılmıştır.

19- Gemici ve makine çıraklarından tahsillerini tamamlamayı müteakip gerektiği kadarı denizaltıcılık mesleğine ayrılacak ve bunlar ilk tahsillerini tamamlamış olduklarından hazırlık kursu geçirmeden doğrudan doğruya A kursuna sevk edileceklerdir.

20- Bir hastalık dolayısıyla derslere kısmen devam edemeyenlerin aynı sınıfı tekrar etmelerine veya meslek değiştirmelerine İkinci Daire tarafından karar verilir. Hastalık dışı durumlar veya ahlaksızlık, meslek değişikliğine ve ayrıca rütbe düşürülmesine sebep addolunabilir.

Bu talimatla yetinmeyen Bahriye Nezareti, 8 Mayıs 1917'de "Tahtelbahir Teşkilatı ve Tedrisat Programı ile Tahtelbahir Kursla-

rının Zabitan ve efrada Ait Ders Müfredat Programları Talimatı”nı kabul ederek Bahriye Matbaası’nda basmış ve denizaltı eğitimini yeni esaslara bağlamıştır.²⁵ Ayrıca denizaltı eğitim kurslarına katılan subaylar için denizaltılarla ilgili genel tanımları ve ilmi terimleri içeren *Tahtelbahirciler Hakkında Tarifat-ı Umumiye Istılahat-ı Mühimme* isimli bir kitap hazırlatmıştır. Türkiye’de modern denizaltılar hakkında yazılmış ilk bilimsel eser olma özelliğini taşıyan bu kitap, 1917 yılında Osmanlı Denizaltı subaylarının eğitim için Almanya’da bulundukları sıralarda tercümanlıklarını yapan ve aynı zamanda Berlin Doğu Dilleri Okulu mezunu olan Alman İhtiyat Subayı Müller Efendi’nin yardımlarıyla Almandan Türkçeye çevrilerek hazırlanmıştır. Söz konusu kitap, denizaltı mesleğini seçecek Osmanlı subaylarının çalışmaya başlamadan önce denizaltıcılıkla ilgili önemli bazı terimleri, Almandan bir dereceye kadar vakıf olmak şartıyla, kısa zamanda kolaylıkla öğrenebilmelerini dikkate alınarak tertip edilmiştir. Kitaba birden başlayarak sırayla numaralar verilmiş, ayrıca mesleki terimleri içeren Almanca-Türkçe bir sözlük ve üzerlerinde Almanca-Türkçe tabirleri yazılmış dizin ile elektrik makinesi aksamını gösteren resimler ilave edilmiştir.²⁶ Kitapta önsözden sonra denizaltıcılık hakkında 22 sayfalık teknik bilgi verilmiş, denizaltıların özellikleri, çalışma sistemleri ve denizaltılarda kullanılan terimler açıklanmaya çalışılmıştır. Kitabın sonuç kısmında ise Almanca-Türkçe denizaltı kılavuzu ile denizaltıların çalışma sistemlerini ve parçalarını gösteren on bir adet şema yer almıştır.

Sonuç olarak II. Abdülhamit’in dünyadaki gelişmelere paralel olarak donanmaya dâhil ettiği denizaltılar, ileriki yıllarda gösterilen ilgisizlik nedeniyle Avrupa’daki gelişmelerin çok gerisinde kalmıştır.

²⁵ Metel, *a.g.e.*, s. 30.

²⁶ Bahriye Nezareti 2. Daire 3. Tedrisat Şubesi, *Tahtelbahirciler Hakkında Tarifat-ı Umumiye Istılahat-ı Mühimme*, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1333 (1917), s. 2.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla iktidara gelen İttihatçılar, iktidara tamamen hâkim olduktan sonra öncelikli olarak Yunanistan tehdidine karşı donanmanın ve bu çerçevede denizaltı gücünün artırılması yolunda önemli adımlar atmışlardır. Bu konuda İttihatçıların Bahriye Nazırı Cemal Paşa büyük bir çaba sarfetmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde denizaltıların önemini oldukça iyi kavramış görünen Cemal Paşa, Osmanlı denizaltı gücünü hatırı sayılır bir şekilde güçlendirmek için İngiliz ve Fransız şirketlerine önemli projeler hazırlatmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkması, bütün çabaların ve hazırlıkların boşa gitmesine neden olmuştur.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa, denizaltıların Çanakkale Savaşlarındaki etkinliğinin farkına vararak denizaltı filosunu güçlendirme çalışmalarına ara vermeden devam etmiş, bu hususta müttefik Almanya'dan azami ölçüde yararlanmaya çalışmıştır. Paşa, bu amaçla çok sayıda deniz subay ve erlerini 1914'ten başlayarak Almanya'ya tahsile göndertmiş, denizaltıcılıkla ilgili kitap bastırtmış ve ayrıntılı bir talimatname hazırlatmıştır. Cemal Paşa bu hizmetleriyle Türkiye'deki modern denizaltıcılığın temellerini atmıştır.

Savaş şartları nedeniyle sipariş etmiş olduğu denizaltılara kavuşamayan ve Müstecip Onbaşı dışında herhangi bir denizaltı gemisine sahip olmayan Osmanlı Devleti, yukarıda belirtmiş olduğumuz eğitim kursları ve talimatname ile ilgili çalışmalarının sonucunda amacına ulaşamamıştır. Ancak yapılan çalışmalar ileriki yıllarda kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nde modern bir denizaltı teknolojisinin kurulmasına katkıda bulunacak yetişmiş insan gücünün temellerini atmıştır.

Denizaltı teknolojisine sahip olmak ve personel yetiştirmek amacıyla Almanya'ya öğrenci gönderilmesi, savaş şartları nedeniyle zorunlu olarak Alman yapımı denizaltı gemilerinden istifade yoluna gidilmesi, Türkiye'de Alman dili ve kültürünün yayılmasına neden olmuştur.

1915 yılında Almanya'ya denizaltıcılık stajına gönderilen Türk subayları, Alman eğitmen ve diğer müttefik ülke personeliyle birlikte. Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, (Soner Polat, Figen Atabey, Akın Özdemir, Bülent Sağlam), Ankara 2003, s. 193

5 Şubat 1915'ten itibaren Almanya'da Vulcan isimli denizaltıda verilen Nüve Denizaltıcılık Kursu'na katılan Türk Deniz Subayları. Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, (Soner Polat, Figen Atabey, Akın Özdemir, Bülent Sağlam), Ankara 2003, s. 192

Denizaltıcılık mesleğine başlayacak Osmanlı subaylarına, denizaltılara ait teknik terimleri kısa bir sürede öğrenebilmeleri amacıyla hazırlanmış *Tahterbahirciler Hakkında Tarifât-ı Umumiye ve Istılahat-ı Mühimme* isimli kitabın kapak sayfası

1917'de Türkiye'de gerçekleştirilen ilk denizaltı kursu olma özelliğini taşıyan Aynalıkavak Kasrı Denizaltı Kursu'na katılan deniz subay ve erlerimiz.
Dz. K.K., *Türk Deniz Kuvvetleri*, (Soner Polat, Figen Atabey, Akın Özdemir, Bülent Sağlam), Ankara 2003, s. 193

DOKUZUNCU BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTI¹

CEMAL PAŞA KİMDİR?

İttihat ve Terakki Cemiyeti' nin üçlü lider kadrosunda en renkli sima olarak temayüz eden Cemal Paşa, hem üstlendiği kritik görevler ve sorumluluklar açısından hem de yaşamı boyu muhafaza ettiği Türkçülük fikri nedeniyle ele alınması zorunlu olan başarılı bir asker ve devlet adamı kimliğiyle değerlendirilmelidir. 6 Mayıs 1872'de Midilli'de doğan Cemal Paşa, 28 Aralık 1895'te Erkân-ı Harbiye'den mezun olmuş, yaklaşık 10 yıl sonra Kurmay Binbaşı olarak Selanik Redif Fırkası Başkanlığı ve Şark Demiryolları Müfettişliği görevlerine atanmıştır. Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye olmuş ve takip eden aylarda bu Cemiyet'in Rumeli'deki örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. 27 Aralık 1907'deki birleşmenin ardından İttihat ve Terakki ismini alan Cemiyet'in Merkez-i Umumi'si tarafından II. Meşrutiyet'in ilanının ardından hükûmetle görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilen 7 kişilik İttihatçı ekipte yer almıştır. Bu tarihten itibaren de İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde sivrilmeye ve güvenilir bir şahsiyet olmaya başlamıştır. Onun yükselen güvenilirliği, 31 Mart Olayı sırasında daha da pekişmiş ve Cemiyet bu sebeple Paşa'yı söz ko-

¹ "Cemal Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Editör: Abdurrahman Uzunbaş), Sa.13, Yıl: 2005, s. 189-210.

nusu olayla ilgili rapor hazırlamakla görevlendirmiştir. Olayların yatışması ve asayişin sağlanmasının ardından İstanbul'da oluşturulan sıkıyönetim mahkemelerinde de görev alan Paşa, asıl şöhretini Üsküdar Mutasarrıflığı'na atanmasının ardından başlatmış olduğu entari yasağıyla yakalamıştır.

31 Mart'ın hemen ardından Adana'da patlak veren ve binlerce kişinin ölümüyle sonuçlanan olayların yaralarını sarmak amacıyla bölgeye gönderilen Cemal Paşa, devletin bütünlüğünü muhafaza etmek adına *İttihad-ı Anasır* fikrini savunmuş ve Türk-Ermeni ayırımına gitmeden kısa süre içerisinde bölgedeki hayatı normale döndürmüştür. Adana'daki başarılı çalışmalarının ardından Bağdat'a atanmıştır. Ülke içerisinde yaşanan siyasi çekişmeler nedeniyle Bağdat Valiliği'nden istifa ederek Birinci Balkan Savaşı'na katılmış ve Konya Redif Fırkası Kumandanlığı görevini üstlenmiştir. 23 Ocak 1913'te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını'nın hemen ertesi günü Mahmut Şevket Paşa tarafından İstanbul Muhafızlığı'na getirilmiştir. Bu görevi sırasındaki başarılı icraatları ve otoriter kişiliği sayesinde İttihat ve Terakki'nin en güçlü simalarından biri olmayı başarmıştır. Bu sebeple muhalefetin ölüm listesinde yer almıştır. Cemal Paşa, 16 Aralık 1913'te Nafia Nazırı, 9 Mart 1914'te ise bahriye nazırı olmuştur. Bahriye Nezareti'nde gerçekleştirdiği geniş çaplı reform hareketleri ve donanmayı güçlendirme çalışmaları rekabet hâlinde bulunan Yunanistan tarafından tepkiyle karşılanılmış, Atina kaynaklı pek çok haber ajansı tarafından hakkında suikast haberleri ortaya atılmıştır. Paşa, 18 Kasım 1914'te hem Kanal Seferi'ni icra etmek hem de bölgedeki otorite boşluğunu doldurmak amacıyla İttihat ve Terakki yönetimince IV. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir. Bu görevdeyken Birinci ve İkinci Kanal harekâtlarını gerçekleştirmiş; Amerika, İngiltere, Fransa ve Siyonist güçler tarafından Orta Doğu'da gerçekleştirilen casusluk faaliyetlerini ortaya çıkarmış ve bölgenin Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamak amacıyla büyük çaba göstermiştir. O, bu amaçla bölgede basın, eğitim-kültür, imar-iskân ve ekonomi alanlarında oldukça kapsamlı

icraatlar yapmış, bazen Osmanlıcılık bazen de İslâmcılık olgularını ön plana çıkartarak bölgenin bir Osmanlı toprağı olarak kalmasını sağlamak istemiştir. Ayrıca 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu'na tabi olan Ermenileri Suriye'de iskân ettirmiş ve ihtiyaçlarının karşılanması için azami gayret göstermiştir. Bu arada ayrılıkçı oluşumlar içerisinde yer alarak faaliyetlerine devam eden Arap milliyetçilerinin bir kısmını aileleriyle birlikte Anadolu'ya göç ettirmiş, bir kısmını da Lübnan'ın Âliye kasabasında idam ettirmiştir. *Yıldırım Ordular Meselesi* nedeniyle 12 Aralık 1917'de Suriye'den ayrılarak İstanbul'a dönmüş ve bahriye nazırlığı görevine devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte bütün eleştiri okları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Enver, Talat ve Cemal paşalardan oluşan üçlü lider kadrosuna çevrilmişti. Cemal Paşa hakkında hiçbir soruşturma, kovuşturma ve tutuklama kararı bulunmamasına rağmen gerek iç ve gerekse dış baskılar nedeniyle 1 Kasım 1918 gecesi yanındaki kilit İttihatçı grubuyla birlikte ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır.

CEMAL PAŞA'NIN SON FAALİYETLERİ

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlatmış olduğu Millî Mücadele, yurt dışında henüz ne yapacağına karar vermemiş olan Cemal Paşa için yeni umutların kaynağı olmuştur. Millî Mücadele'nin başarılı olacağına yürekten inanan Cemal Paşa, Anadolu'ya destek olmak adına Afganistan'a gitmeye, burada Rusya'daki Bolşevik rejimin de yardımlarıyla² oluşturulacak güçlü bir Afgan

Rem Kazancyan'ın Rusya arşivlerinden istifadeyle yayınlamış olduğu belgelerde konuya ilişkin çok çarpıcı bilgiler yer almaktadır. Söz konusu belgeler arasında Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'ın, 26 Nisan 1921 tarihli Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne göndermiş olduğu mektubuna göre Cemal Paşa, Afgan Emiri'nin güvenini kazanmak ve İngilizlere karşı önemli bir askeri makam elde etmek amacıyla bizzat Rusya tarafından Afganistan'a gönderilmiştir. Aynı husus, Çiçerin tarafından Lenin'e gönderilen, 20 Ekim 1921 tarihli mektupta da açıkça dile getirilmiştir. Rem

ordusu ile Hindistan'daki İngiliz nüfuzunu kırmaya karar vermiştir. Paşa, böylece Anadolu'daki Yunan işgalinin en büyük destekçisi olan İngiltere'yi zor durumda bırakmayı amaçlamıştır. Bu arada ise Anadolu ile sürekli irtibat hâlinde bulunarak gerçekleştirmek istediği Afganistan projesi hakkında Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmeyi ihmal etmemiş ve onun emirleri doğrultusunda hareket etmeye gayret göstermiştir. Afganistan'a ulaştıktan sonra hiç vakit geçirmeden çalışmalara başlamış olan Cemal Paşa önceliği düzenli ordunun kurulmasına vermiş, ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak da küçük bir top-tüfek fabrikası açtırmıştır.³ Sürdürülen bu faaliyetleri yeterli görmeyen Paşa, Ankara'dan subay gönderilmesi yönündeki ısrarlarını sürdürmüş, Afgan ordusunun seri atışlı top ve tüfek ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak özellikle Almanya'dan yardım talebinde bulunmuştur.⁴ Paşa, askerî düzenlemelerin yanı sıra idari ve mali alanlarda da bir takım değişiklikler yaptırtmıştır.⁵ Ayrıca Afgan-Hint sınırındaki kabilelerle temasa geçerek Hindistan istiklâl hareketini aktif hâle getirmeye çalışmıştır.⁶ Avrupa basınına da yakından takip eden Paşa, İngilizlerle

Kazancyan, *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri (Yeni Belgeler 1920-1922)*, (Çev. Arif Acaloğlu), Kaynak Yay., İstanbul 2000, s. 28, 43, 48-49, (Belge No: 5, 8).

Zafer Hasan Aybek, "Cemal Paşa: Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 7, Temmuz 1950, s. 262; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, Kaynak Yay., İstanbul 2002, s. 82-83 (Kardeşi Kemal Doğulu'nun Trabzon İstikbal Gazetesi'ne vermiş olduğu beyanattan).

Cemal Paşa'dan Talat Paşa'ya, 30 Kasım 1920. H. Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul 2002, s. 254-258; *Tanin*, 1-2 Ocak 1945, s. 3-6; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 84-85.

Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", *Yedigün Dergisi*, S. 74, 8 Ağustos 1934, s. 15.

Aybek, *a.g.m.*, s. 263. Cemal Paşa'nın Kabil gibi Hindistan için oldukça stratejik bir noktada bulunması bile İngiltere'yi rahatsız etmeye yetmiştir. David Fromkim, *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?* (Çev. Mehmet Harmancı), Sabah Yay., İstanbul 1993, s. 482.

ilgili olumsuz haberleri Afgan Emiri'ne ve kabine ileri gelenlerine göstererek onları Bolşevik Rusya tarafına çekmek istemiştir.⁷

Cemal Paşa'nın Bolşevik Rusya ile iş birliğine dayalı politikası, Afganistan'daki İngiliz yanlıları tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır. Daha bölgeye gelmeden önce İngiliz taraftarlarının çoğunlukta olduğunu anlayan Paşa, Emir'in kendisinde bile bu etkiyi açıkça görmüş ve bunu değiştirmeye çalışmıştır.⁸ Paşa'nın başlatmış olduğu ıslahat hareketlerini kendi çıkarlarıyla çakışmış olduğunu gören bu kişiler, onun Emir ile arasının açılması için birçok asılsız iddialar ortaya atmışlardır.⁹

Yaşanan olumsuzluklara rağmen mücadelesine devam eden Cemal Paşa, Afganistan projesine destek bulmak amacıyla Fransa ve Almanya'da temaslarda bulunmuştur. Kısa bir süre sonra da desteğine ihtiyaç duyduğu Bolşevik rejimine temaları hakkında bilgi vermek ve Afganistan'da yarım kalan işlerini tamamlamak amacıyla 8 Mayıs 1922'de yeniden Moskova'ya gelmiştir. Ancak daha önceki ziyaretlerinin aksine Ruslar tarafından oldukça soğuk bir şekilde karşılanmış, Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan ile yapmış olduğu görüşmede de bu soğukluğu açıkça hissetmiştir. 10 Mayıs 1922'de gerçekleşen söz konusu görüşmede Karahan, Enver Paşa'nın Doğu Buhara'da kendilerine karşı açıkça savaşa başladığını, bu hareketinde Afganistan ve İngiltere'den para ve silah yardımı aldığının belirlendiğini, bu nedenle Afganistan'a yapmayı düşündükleri yardımı keseceklerini ve Hindistan ihtilâlinde de şimdilik vazgeçtiklerini söylemiştir.¹⁰ Bunun üzerine Cemal Paşa,

⁷ Kandemir, *a.g.m.*, S. 79, 12 Eylül 1934, s. 12-13.

⁸ Cemal Paşa'dan Enver Paşa'ya 29 Temmuz 1921. Yalçın, *a.g.e.*, s. 266-281; *Tanin*, 7/16 Ocak 1945.

Aybek, *a.g.m.*, s. 262.

Cemal Paşa'nın Amanullah Han'a Göndermiş Olduğu, 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. Bkz. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 294-296. Cemal Paşa bu görüşmenin ardında Hüseyin Cahit Bey'e göndermiş olduğu mektupta da bu görüşmeden bahsetmiş ve bütün planlarının mahvolduğunu, konuyu Mustafa Kemal Paşa'ya da bildirip fikirlerini alacağını, artık Moskova'da

Afganistan'a giderek hem Enver Paşa'yı ve hem de Amanullah Han'ı ikna etmeye çalışacağını, ayrıca Mustafa Kemal Paşa'yla görüşerek yeni bir harekât planı oluşturmak istediğini söylemişse de Karahan'ı ikna etmeyi başaramamıştır.¹¹ Birkaç gün sonra Bolşevik Rusya'nın gizli istihbarat örgütü Çeka tarafından davet edilen Cemal Paşa, yukarıdaki görüşlerini burada da tekrarlamış ve bu konuda ne gerekiyorsa yapmaya hazır olduğunu söylemiştir. Bu açıklamaları yeterli bulmayan Çeka yetkilileri daha da ileri giderek kendisinden Enver Paşa meselesiyle ilgisi bulunmadığına dair basına bir açıklama yapmasını istemişlerdir. Bu teklifi tereddütsüz kabul eden Cemal Paşa, ertesi gün *İsvestia* gazetesine bu doğrultuda beyanatlar vermiştir. Ancak bu son çabası da Rusları ikna etmeye yetmemiş, Ruslar Enver Paşa'nın faaliyetleri sebebiyle Cemal Paşa'ya da şüpheyle bakmaya başlamışlardır.¹²

Cemal Paşa, bu gelişmelere rağmen yaklaşık iki ay daha Moskova'da kalmıştır. Bu süre içerisinde Bolşeviklerin Afganistan ve Anadolu üzerindeki olumsuz düşüncelerini silmeye çalışmıştır. Ayrıca, 1 Temmuz 1922'de Amanullah Han'a uzun bir rapor göndererek Enver Paşa hadisesinin Afganistan'a, Orta Asya'ya ve Anadolu'ya vermiş olduğu zararları ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Raporunun

kalamayacağını ancak Afganistan'a dönmek fikrinden de vazgeçmeyeceğini söylemiştir. Cemal Paşa'dan Hüseyin Cahit Bey'e, 14 Mayıs 1922. Bkz. Cemal Kutay, "Cemal Paşa'nın Bitirilmemiş İfşaat Mektubu" *Tarih Konuşuyor*, C. II, S. 11, Aralık 1964, s. 861-864. (Söz konusu mektup, Cemal Paşa'dan H. Cahit Bey'e yazılmış olup 14 Mayıs 1922 tarihliidir. Kutay, mektubun Cemal Paşa'nın ölümünden 8 gün önce yazıldığını ve dolayısıyla son mektubu olduğunu iddia etmiştir. Oysaki Cemal Paşa, 21 Temmuz'da öldürülmüş ve son mektubunu, 9 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya yazmıştır.)

Kutay, *a.g.m.*, s. 862.

Kandemir, *a.g.m.*, C. III, S. 76, 22 Ağustos 1934, s. 14-17. Ali Fuad Paşa, 10 Mayıs'ta Moskova'dan ayrılırken karşılaştığı Cemal Paşa'ya, artık burada kalmasının bir anlam taşımadığını söylemiş ve bir an evvel Avrupa'ya gitmesini tavsiye etmişti. A. Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 449.

devamında ise Tiflis üzerinden Anadolu'ya geçip Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini aldıktan sonra Afganistan'a döneceğini ve yarım kalmış işlerini tamamlayacağını ifade etmiştir.¹³

CEMAL PAŞA'NIN ÖLDÜRÜLMESİ

Moskova'dan ayrılarak, 5 Temmuz 1922'de Tiflis'e gelen Cemal Paşa,¹⁴ dört gün sonra Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndererek gerginleşen Türk-Rus ilişkilerinin düzeltilmesini, resmî bir yazıyla da Enver Paşa'yla hiçbir ilgisinin olmadığına ilan edilmesini, Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars veya Trabzon'a davet edilmesini istemiş,¹⁵ Mustafa Kemal Paşa'dan bir haber gelinceye kadar da Tiflis'te kalmayı uygun görmüştür. Paşa, Tiflis'te kaldığı süre zarfında sık sık Türk Temsilciliği'ne giderek Ahmet Muhtar Bey¹⁶ ile görüş alışverişinde bulunmuştur. 21 Temmuz 1922'de, saat 20.30 civarında Nusret ve Süreyya beylerle birlikte yine Türk Temsilciliği'ne gelmiş olan Cemal Paşa, burada bir müddet kalmış, Muhtar Bey ve Temsilcilik çalışanlarıyla sohbet etmiştir. Saat 22.30'a doğru Muhtar Bey'in karşı çıkmasına rağmen Temsilcilik'ten ayrıl-

¹³ Cemal Paşa'nın Amanullah Han'a Göndermiş Olduğu, 1 Temmuz 1922 Tarihli Rapordan. H. Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 296-302. Muhittin Birgen, Cemal Paşa'yı öldürülmesinden kısa bir süre önce Tiflis'te gördüğünde İngilizlere karşı mücadele etme ve Hindistan'da bir isyan çıkartma fikrinden vazgeçtiğini, artık Asya ihtilâlcisi değil, Afganistan inkılâpçısı olmaya karar verdiğini fark ettiğini söylemiştir. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene (İttihat ve Terakki'nin Sonu)*, (Haz. Zeki Arıkan), C. II, Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 762, 763.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, 9 Temmuz 1922. Bkz. Hülya Baykal, "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 14, Mart 1989, s. 436; Kandemir, *a.g.m.*, C. III, S. 76, 22 Ağustos 1934, s. 16.

Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya, 9 Temmuz 1922. Baykal, *a.g.m.*, s. 436-438.

Ahmet Muhtar Bey, 27 Ekim 1921'de bu göreve atanmıştır. Ahmet Muhtar Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Nuza, "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?", *Türk Kültürü*, XXI/243, Temmuz 1983, s. 454-455.

miş, iki yaveri yanında olduğu hâlde kaldığı otele doğru hareket etmiş,¹⁷ 10-15 dakika sonra Rus Çeka binasının 10 metre yakınında bulunan Jovkodovfski Sokağı'nda, bir otomobilden çıkan (tahminen 10 kişilik) silahlı grubun saldırısına uğramış ve yaverleriyle birlikte hayatını kaybetmiştir.¹⁸ Patlayan silah sesleri üzerine olay yerine gelen bir Rus Çeka memuru da katiller tarafından öldürülmüştür. Ayrıca o sırada tesadüfen yoldan geçen bir kadın da yaralanmıştır. Katiller ise cinayetin ardından ortadan kaybolmuşlardır.¹⁹

CEMAL PAŞA SUİKASTI'NIN YANKILARI

Cemal Paşa'nın öldürülmesi, Tiflis'te bulunan Gürcü ve Müslüman halk tarafından büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Ayrıca başta Azerbaycan, İran ve Rus olmak üzere bütün yabancı elçilikler ertesi gün Türk Temsilciliği'ne gelerek Ahmet Muhtar Bey'e taziye dileklerinde bulunmuşlardır. Taziyelerin ardından Tiflis Hükûmeti tarafından Cemal Paşa ve yaverleri Nusret ve Süreyya beyler için Tiflis Şah Abbas Camisi'nde büyük bir cenaze merasimi düzenlenmiştir.²⁰ Kafkas Ordusu'na mensup bir Rus ve Gürcü bölüğü de bando ve mızıka eşliğinde merasimde hazır bulunmuşlardır. Cenazeye çok sayıdaki Müslüman ve Gürcü halkın yanı sıra Tiflis'teki

¹⁷ Birgen'e göre Cemal Paşa otelde değil, Tiflis Hükûmet binasının arkasına tesadüf eden sokakta yer alan özel bir evde kalıyordu. Türk Temsilciliği ile kaldığı ev arasındaki mesafe yürüyüşle 10-12 dakika sürmekteydi. Birgen, *a.g.e.*, C. II, s. 764.

Kandemir, *a.g.m.*, C. III, S. 76, 22 Ağustos 1934, s. 16-17; Firuz Kesim, Cemal Paşa Nasıl Katledildi?", *Yakın Tarihimiz*, C. II, S. 18, Haziran 1962, s. 131-132; "Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *İkdam*, 9121, 7 Ağustos 1922; "Cemal Paşa'nın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922. (Yedigün dergisi 22 Ağustos 1934'teki 76. sayısında, Münif Fehim'in çizimiyle, Cemal Paşa'nın vurulma anını kapak yapmıştır. Paşa'nın vurulduğu yerin krokisi de suikastın görgü tanıklarından Firuz Kesim tarafından verilmiştir.)

"Cemal Paşa'nın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922.

Birgen, *a.g.e.*, C. II, s. 765.

devlet erkânı, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran ve Almanya elçileri ile Komünist Parti yetkilileri katılmışlardır. Dinî merasimin icra edilmesinden sonra, Cemal Paşa'nın katledilmesinden duyulan büyük üzüntüyle ilgili bir konuşma yapılmış, daha sonra da cenazeler defnedilmiştir. Cenazede bulunanlar, üzüntülerinin Ankara'ya da bildirilmesi için Ahmet Muhtar Bey'den ricacı olmuşlardır.²¹

Öte yandan Cemal Paşa'nın şehadetiyle ilgili haberler, birkaç günlük gecikmeyle Türk basınında yer almaya başlamıştır. 26 Temmuz 1922 tarihli *Vakit* gazetesi, henüz emin olmamakla birlikte Cemal Paşa'nın Tiflis'te yaverleriyle beraber şehit olduğuna dair söylentilerin dolaşmaya başladığını ifade etmiştir.²² *Vakit*, ertesi günkü sayısında suikast haberlerinin hâlâ açıklığa kavuşmadığını ancak gelen haberlere itimat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.²³ 26 Temmuz 1922 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, *Şehadet Şayiaları* başlıklı haberinde Cemal Paşa ve yaverlerinin şehit edildiği yolundaki haberlerin henüz doğrulanmadığını belirtmiştir.²⁴ Daha önce Cemal Paşa'nın aleyhinde bir hayli yayın yapmış olan *İkdam* gazetesi, çıkan şayiaların henüz teyit edilmediğini ve Paşa'nın katledildiğine dair gelen haberlerden sonra pek çok rivayetin ortaya atıldığını söylemiştir. Söz konusu rivayetlerden birine göre Cemal Paşa öldürülmemiş olup Almanya'dadır. Diğer bir rivayete göre ise Cemal Paşa hastalığı nedeniyle Afganistan'dan Moskova'ya geçmiştir. *İkdam* gazetesi, ajansların Tiflis'le doğrudan doğruya haberleşme imkânı olmasa da böyle önemli bir haberin çoktan kendilerine ulaşacağı belirterek kesin bir ifade

²¹ Kandemir, *a.g.m.*, C. III, S. 76, 22 Ağustos 1934, s. 17; "Cemal Paşa'nın Katli Tafsilatı (Trabzon *İstikbal* Gazetesinden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922; "Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *İkdam*, 9121, 7 Ağustos 1922. Cemal Paşa'nın cenazesine Tiflis'te otopsi yapılmış ve bu halde fotoğrafları alınmıştır. *Yedigün*, 74, 7 Ağustos 1934.

"Cemal Paşa", *Vakit*, 1660, 26 Temmuz 1922.

"Cemal Paşa", *Vakit*, 1661, 27 Temmuz 1922.

"Şehadet Şayiası", *Hakimiyet-i Milliye*, 567, 27 Temmuz 1922.

kullanmaktan kaçınmıştır.²⁵ Suikastla ilgili en doğru bilgileri veren *Peyam-ı Sabah* gazetesi, “Cemal Paşa Katledildi” başlıklı haberinde, Cemal Paşa’nın, 21 Temmuz 1922’de bir Ermeni tarafından şehit edildiği haberlerinin resmî bir telgrafla doğrulandığını ancak ayrıntılı bilginin henüz ellerine ulaşmadığını bildirmiştir.²⁶ *Peyam-ı Sabah*, 27 Temmuz 1922 tarihli baskısında bu haberi ortaya atan *Yeni Şark* gazetesinden yeni bir bilgi olmadığını yalnız Paşa’yla birlikte Süreyya ve Nusret beylerin de şehit olduğunu, İsmet Bey’in ise olaydan çok evvel Ankara’ya geldiğini açıklamıştır.²⁷

Suikast haberleri, İstanbul’da yayın yapan Ermeni ve Rum gazeteleri tarafından farklı şekilde algılanmıştır. Cemal Paşa’nın öldürülmesinden büyük üzüntü duyan Ermeni gazeteleri, cinayetin kendilerine yüklenmesine bir anlam veremediklerini belirtmişlerdir. Buna karşılık Rum gazeteleri cinayete sevinerek Cemal Paşa’nın cezasını bulduğunu söylemişlerdir.²⁸

Suikast olayının kesinleşmesinin ardından Türk basınında Cemal Paşa’yla ilgili olumlu yazılar da çıkmaya başlamıştır. *İkdam* yazarı Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Altıncı Şehit* isimli makalesinde, Türk milletinin büyük ve kahraman bir evladını kaybettiğini söyledikten sonra onunu için özetle şu cümleleri kullanmıştır: “Cemal Paşa daima büyük düşünen bir adamdır. I. Dünya Savaşı’nda yürütmüş olduğu Mısır Seferi onun büyüklüğünün en önemli göstergesidir. O, aynı zamanda faydalı bir adamdır. Umran ve intizam fikri onda daima bir endişe hâlinde mevcuttur. Yollar yapmak, mektepler açmak, hayatı medeniyetin icaplarına göre tanzim etmek onun

²⁵ “Cemal Paşa Hakkında”, *İkdam*, 9110, 27 Temmuz 1922. *İkdam* ve *Hakimiyet-i Milliye* gazeteleri, Cemal Paşa’nın katledildiği haberlerini ancak 28/29 Temmuz tarihlerinde doğrulamışlardır. “Cemal Paşa”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922; “Cemal Paşa’nın Şehadeti”, *İkdam*, 9112, 29 Temmuz 1922; “Cemal Paşa Hıyanet ve Cinayet Kurbanı”, *Hakimiyet-i Milliye*, 568, 28 Temmuz 1922.

“Cemal Paşa Katledildi”, *Peyam-ı Sabah*, 1309, 26 Temmuz 1922.

“Cemal Paşa”, *Peyam-ı Sabah*, 1310, 27 Temmuz 1922.

“Karşı Gazeteler Ne Diyor?”, *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922.

pek sevdiği işlerdendi. Harb-i Umumi esnasında Suriye'ye seyahat edenler, oradan hayran olarak döndüler. Cemal Paşa'nın en çok aleyhinde bulunanlar bile onun Kudüs, Şam ve Irak havalisinde bıraktığı umranı inkâr edemiyorlar. Afganistan'daki çalışmaları da onun çağdaşlaşmaya verdiği önemin bir göstergesiydi. Gerek Anadolu'da konuştuğumuz insanlar, gerekse buradan geçenler umumiyetle memleketlerinde başlayan umran ve tekâmül hareketini Cemal Paşa'ya borçlu olduklarını söylüyorlar..."²⁹

CEMAL PAŞA SUİKASTI'NA İLİŞKİN İDDİALAR

Cemal Paşa'nın kimler tarafından ve niçin öldürüldüğü, günümüzde bile hâlâ tartışılan bir konudur. Cinayetin gerçek faillerinin bulunup cezalandırılmamış olmaları, birbirinden farklı iddiaların ortaya atılmasına sebebiyet vermiştir. Biz de Cemal Paşa suikastıyla ilgili en kuvvetli üç iddiayı ele alarak bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Birinci ve en güçlü iddiaya göre Cemal Paşa'yı Bolşevikler öldürmüştür. Enver Paşa'nın Afganistan Hükûmeti'nin de desteğini alarak Ruslara karşı askerî harekâtlara girişmesi,³⁰ Cemal Paşa'ya olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Cemal Paşa, Enver Paşa'yla hiçbir ilgisi olmadığına dair yapmış olduğu açıklamalara rağmen Rusları ikna etmeyi başaramamıştır.³¹ Bu nedenle Ruslar,

²⁹ Makalenin tamamı için bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Altıncı Şehid", *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922.

Bolşevik Rus Hükûmeti'nin Kafkas Bürosu Başkanı Orconikidze ile Türkiye ve İran Temsilcisi Eliava, 12 Mayıs 1922'de Stalin'e göndermiş oldukları mektupta; Sakarya Savaşı'nın ardından Anadolu'ya geçme fikrinden tamamen vazgeçmiş olan Enver Paşa'nın, Ruslarla da ipleri koparıp Batum'dan Buhara'ya gitmesi ve burada Basmacılarla birleşmesi nedeniyle derhal ortadan kaldırılmasını talep etmişlerdir. Rusya Komünist Partisi'nin 18 Mayıs 1922 tarihli toplantısında bu öneri kabul edilmiştir. Kazancyan, *a.g.e.*, s. 52-54.

Nitekim Çiçerin'in, 14 Ekim 1912 tarihinde Lenin'e göndermiş olduğu mektubunda Cemal Paşa'ya destek olunması ve huzura kabul edilmesi isteği, Lenin tarafından kabul görmemiştir. Çiçerin 20 Ekim'de Lenin'e göndermiş olduğu ikinci mektubunda Cemal Paşa'nın Enver Paşa'yla bağlantılı

kendisine artık yardımcı olamayacaklarını söyleyerek Moskova'yı terk etmesi uyarısında bulunmuşlardı.³² Aynı tarihlerde Rusların Moskova'yı terk etmesini istediği kişiler arasında bulunan Halil Paşa, Bolşevik Merkez Şurası'nda bulunan eski bir arkadaşının kendisine "Şura merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini; ancak bu cinayetin Moskova'da değil Tiflis'te tatbik edileceğini ve suikastı yapanların da Ermeniler olduğunun ilan edileceği" şeklinde bir ikazda bulunduğunu, kendisinin de bu bilgiyi derhâl Cemal Paşa'ya ulaştırdığını ancak "Amma yaptın Halilciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar, sonra benim Suriye'de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu?" şeklinde cevap aldığını iddia etmiştir.³³ Ayrıca, 30 Temmuz 1922 tarihli *Peyam-ı Sabah* gazetesi, Avrupa gazetelerinden elde etmiş olduğu haberlere dayanarak, Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal ile Enver paşaları barıştırmak istemesinden dolayı Bolşevik Rusya tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir.³⁴ Söz konusu iddialar üzerine, *Vakit* gazetesi muhabirleri, Türkiye'deki Rus sefaret yetkilileriyle bir mülakat yapmışlardır. Ancak Ruslar suikast olayı hakkında bilgilerinin

olduğunu kabul etmiş ancak Afganistan'daki Rus çıkarları adına kendisine destek verilmesi yönündeki ısrarlarını sürdürmüştür. Kazancyan, *a.g.e.*, s. 45-49.

Nitekim, 10 Mayıs'ta Moskova'dan ayrılan Ali Fuad Paşa da "Paşam mümkünse siz de derhal Avrupa'ya hareket ediniz!" sözleriyle Cemal Paşa'nın hayatının tehlikede olduğunu anlatmak istemiştir. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 449. Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, Kamer Yay., İstanbul 2003, s. 252.

³⁴ "Cemal Paşa'nın Katilleri", *Peyam-ı Sabah*, 1313, 30 Temmuz 1922. Aynı iddialar, 8 Ağustos 1922 tarihli *İkdam* gazetesi tarafından da tekrarlanmıştır. "Cemal Paşa'nın Hadise-i Şehadeti", *İkdam*, 9119, 8 Ağustos 1922. Ayrıca, Cemal Paşa'nın yaveri İsmet Bey ve A. Zeki Velidi Togan da aynı görüşleri savunmuşlardır. İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürmüştü", *Yakın Tarihimiz*, C. II, S. 14, s. 36-38; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1997, s. 184. Bu konuda benzer iddialar için ayrıca bkz. Abdülvahap Kara, "Yetmişbeş Yıllık Tarihi İfşaat", *Tarih ve Düşünce*, S. 58, Mayıs 2005, s. 16-23.

olmadığını söylemişlerdir.³⁵ Buna ilave olarak Bolşevik Hükûmeti, cinayet sonrası Ankara Hükûmeti'ne teessürlerini bildirmiş³⁶ ve 21 Ağustos 1922'de bir beyanname yayınlayarak Cemal Paşa'nın katillerinin çok kısa süre içerisinde ortaya çıkarılacağı sözünü vermiştir.³⁷

İkinci iddiaya göre, Cemal Paşa bir İngiliz komplosuna kurban gitmiştir. Zira Cemal Paşa'nın Bolşevikler ile yürüttüğü Afganistan projesi, Hindistan'daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Ayrıca Paşa, Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan anlaşmasını sağlamak için de büyük çaba göstermiş ve bu konudaki görüşlerini, 1921 sonbaharında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a göndermiş olduğu mektubunda açıkça dile getirmişti.³⁸ Cemal Paşa, Kabil'deki İngiliz Elçisi Mös-yö Dobbo ile yapmış olduğu bir görüşmede ise "Şayet İngilizler Mustafa Kemal ile şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan'da ihtilâl çıkarmak için oraya kuvvetlerimle yürüyeceğim!"³⁹ sözleriyle tehditlerde bulunmuştu. Bu durum İngilizleri bir hayli kaygılandırmıştı. Bu iddiaların hararetli savunucularından olan Şekip Arslan Bey, 25 Temmuz 1922'de Londra'da kalmış olduğu otele bir İngiliz Generali'nin gelerek "Müjdeliyorum. Cemal'in öldürüldüğü kesinleşmiştir.

³⁵ "Cemal Paşa'nın Katli Şayiaları", *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922.

"Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *Hâkimiyet-i Milliye*, 574, 1 Ağustos 1922.

"Cemal Paşa'nın Katilleri Hakkında", *Vakit*, 1684, 22 Ağustos 1922. Birgen de Bolşevikler'in Cemal Paşa'ya karşı böylesi bir hareket tertip etmeleri için ortada hiçbir sebebin bulunmadığını iddia etmiştir. Birgen, *a.g.e.*, C. II, s. 765.

Cemal Paşa, Fransızca yazmış olduğu bu mektubun bir suretini Moskova Sefiri Ali Fuad Paşa'ya vermişti. Ali Fuad Paşa, 23 Kasım 1921 tarihli bir yazıyla mektubu Ankara'ya göndermiştir. Mektubun üzerinde tarih bulunmamaktadır. Söz konusu mektup, Fehmi Nuza tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Nuza, *a.g.m.*, s. 459-462.

Bu bilgiler, 1915'ten beri İngiltere aleyhinde faaliyetlerde bulunan ve daha sonra Pencap'tan kaçarak Afganistan'da Cemal Paşa'yla birlikte çalışan Hasan Zafer Aybek'in ilgili makalesinden alınmıştır. Aybek, Cemal Paşa'nın İngilizlere yapmış olduğu bu tehditle, kendi ölüm fermanını hazırladığını iddia etmiştir. Aybek, *a.g.m.*, s. 263.

Yakında Enver'in de ona katılmasını umalım!" şeklinde konuştuğunu, İngiliz gazetelerinin de Cemal Paşa'nın ölüm haberine çok sevindiklerini belirtmiştir. Şekip Arslan, İngilizlerin Bolşeviklerle mücadele etmesine rağmen Enver ve Cemal paşaları daha tehlikeli gördüklerini söyleyerek suikastın kesinlikle İngilizlerin işi olduğunu iddia etmiştir.⁴⁰

Üçüncü iddiaya göre ise Cemal Paşa, Talat Paşa ile başlayan suikastlar zincirinin bir parçası olarak Ermeniler tarafından öldürülmüştür.⁴¹ Nitekim Şekip Arslan Bey, Talat Paşa'nın vurulmasının ardından Berlin'den Enver Paşa'ya yazmış olduğu 21 Mart 1921 tarihli mektubunda Ermeni fedailerinin Talat ve Cemal Paşa'yı öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek bir sene önceden Berlin'e geldiklerini söylemiştir.⁴² Şekip Arslan, daha sonra Cemal Paşa'nın İngilizler tarafından öldürüldüğünü iddia etmiş olsa da yukarıda belirtmiş olduğumuz mektubu, Ermenilerin suikast zincirleriyle ilgili önemli bir ipucu niteliğindedir. Bunun yanı sıra Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde yapmış olduğumuz çalışmalar sırasında ulaştığımız 21 Nisan 1922 tarihli bir belgede İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili önemli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Amerika'daki bir Ermeni cemiyeti, Talat ve Abbas Halim paşaları şehit eden Ermeni katillerini mükâfatlandırdıkları gibi Mustafa Kemal Paşa

⁴⁰ Şekip Arslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*, (Çev. Aziz Akpınarlı), Samsun 1948, s. 63–64.

Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia 1919–1922*, Tokyo 1991, s. 69. Ermeni komitacıları, 1915 yılında yürürlüğe konulan Sevk ve İskân Kanunu nedeniyle hayatını kaybeden vatandaşlarının intikamını almak amacıyla Talat Paşa, Abbas Halim Paşa, Said Halim Paşa, Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Bey'i öldürmüşlerdi. Bu arada, Said Halim Paşa'nın Ermeni komitacıları tarafından değil, aile içi hesaplaşma sonucu öldürüldüğü ve Ermeni komitacılarının da bu cinayeti üstlendiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, "Sadrazam Said Halim Paşa'yı Kimler Öldürdü?" *Tarih Konuşuyor*, C. I, S. 1, Şubat 1964, s. 48-53.

Şekip Arslan Bey'den Enver Paşa'ya, 21 Mart 1922. Bkz. TTK, *EPA*, Nr. 1200.

ile Enver paşaların öldürülmesi için de tayin ettikleri fedaileri Amerika'dan yola çıkarmışlardı. Söz konusu belgede Cemal Paşa'nın adı zikredilmemiştir.⁴³ Ancak Ermenilerin ölüm listesinde Cemal Paşa'nın yürekten bağlı olduğu Mustafa Kemal Paşa'nın bulunması, böyle bir tehlikenin onun için de söz konusu olacağının göstergesidir. Bunların dışında suikastın ertesi günü Tiflis'te, Taşnak Cemiyeti'ne mensup 199 kişinin tutuklanmış olması,⁴⁴ nihayet Ankara Hükûmeti'nin, 23 Ağustos 1922'de Ermenistan'a göndermiş olduğu ilgili notasında; Cemal Paşa'nın Taşnaklar tarafından öldürüldüğünün anlaşıldığı, bu nedenle katillerinin bir an evvel yakalanarak Türkiye'ye iade edilmesi ve eski Türk devlet adamlarına yönelik bu tür suikastların devam etmesi hâlinde Erivan Hükûmeti'nin bundan sorumlu tutulacağının açık bir dille ifade edilmesi,⁴⁵ iddiaları güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin Cemal Paşa'nın ailesine yapmış olduğu yardımlar arasında Beyoğlu'nda Ermeniler tarafından terk edilmiş bir evin bulunması⁴⁶ ve Kâzım Karabekir'in Cemal Paşa'nın cenazesinin Türkiye'ye getirilmesini talep ederken "Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur!"⁴⁷ şeklindeki sözleri, bu ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir. Bu iddialara karşılık Ermeni Hükûmeti, suikastın ertesi günü önce Tiflis'teki Türk Temsilciliği'ne, daha sonra da Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e taziye mesajları göndererek suikast olayı ile hiçbir ilgisinin olmadığını gös-

⁴³ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/21 Nisan 1922. "Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *İkdam*, 9118, 7 Ağustos 1922; "Cemal Paşa'nın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesi'nden Naklen)", *Peyam-ı Sabah*, 11749, 8 Ağustos 1922. "Cemal Paşa'nın Katline Dair", *İkdam*, 9135, 24 Ağustos 1922. Feriköy Tatvala caddesinde bulunan ev, Viçen Hokoçyan isminde bir Ermeni tarafından terk edilmiş, 3 Eylül 1923'te de hazineye devredilmiştir. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti* 030 10/204 392 17, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

termek istemiştir.⁴⁸ İstanbul'daki Ermeni gazeteleri de olaya bu açıdan yaklaşmışlardır. Örneğin *Jamanak* gazetesi, Tiflis Hükûmeti'nin canileri henüz yakalayamadığı için böyle bir iddiada bulunmanın doğru olamayacağını, ayrıca Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir gerekçenin olmadığını iddia etmiştir.⁴⁹ Bir başka Ermeni gazetesinde ise Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından değil, Bolşevikler tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Söz konusu gazete buna gerekçe olarak Bolşeviklerin Enver Paşa'nın başlatmış olduğu harekâtın içerisinde Cemal Paşa'nın da olduğuna inanmalarını göstermiştir.⁵⁰

CEMAL PAŞA'NIN CENAZESİNİN ERZURUM'A GETİRİLMESİ

Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, 8 Ağustos 1922'de Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne başvurarak Cemal Paşa'nın cenazesinin Erzurum'a getirilmesini teklif etmiştir: "Tiflis'te şehit edilen Cemal Paşa ve yaverlerinin tahnit⁵¹ edilmiş cenazelerinin Tiflis'te defni veya Anadolu'ya nakli Tiflis Mümessillimizden sorulmaktadır. Bu cenazelerin Kars tarikiyle ihtifale-i lâzıme⁵² ile Erzurum'a celbi ve Erzurum'da merhum Hafız Hakkı Paşa kabrinin yanına gömülmesini münasip görmekteyim. Bu suret ile Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur. Bu husustaki emrin serian itasını rica

⁴⁸ "Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?", *İkdam*, 9118, 7 Ağustos 1922; "Cemal Paşa'nın Katli Tafsilatı (Trabzon İstikbal Gazetesi'nden Naklen)" *İkdam*, 9139, 28 Ağustos 1922.

Ayrıntılı bilgi için bkz. "Karşı Gazeteler Ne Diyor?", *Vakit*, 1662, 28 Temmuz 1922, s. 2. Fehmi Nuza, Ermeni gazetelerinin aynı tepkiyi Talat ve Said Halim paşaların öldürülmelerinde göstermemiş olduklarına dikkat çekmekte ve onların bu tutumunu, Cemal Paşa'nın 1915 Sevkiyat Olayı sırasında kendilerine yardım elini uzatmasına bağlamaktadır. Nuza, *a.g.m.*, s. 457.

Ölünün kefenini buhurla tütsüleme, bozulmaması için ilaçlama. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2002, s. 1021.

Büyük bir kalabalıkla yapılan merasim. Ferit Develioğlu, *a.g.e.*, s. 418.

ederim.”⁵³ Erkân-ı Harbiye Riyaseti de TBMM’ne yazmış olduğu resmî bir yazıyla, durumu anlatmış ve kendileri açısından bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁴ Bunun üzerine TBMM, 12 Ağustos 1922 tarihli kararıyla merhumların İstanbul’da bulunan ailelerinin de uygun görmeleri hâlinde, cenazelerin Anadolu’ya nakledilmelelerini kabul etmiştir.⁵⁵ Cemal Paşa’nın kardeşi Kemal Doğulu, bizzat Tiflis’e giderek cenazeleri almış ve Erzurum’a getirmiştir. 28 Eylül 1922’de Cemal Paşa ve yaverleri, Kars Kapısı’nda merhum Hafız Hakkı Paşa’nın kabri yanında tahsis edilen yere sade bir merasimle defnedilmişlerdir.⁵⁶

Türkiye Cumhuriyeti, 30 Ağustos 1927 tarihli kararname ile Beyoğlu’nda Viçen Hokaçyan tarafından terk edilmiş olup hükûmet tarafından el konulan toplam 20.000 lira değerindeki arsa ve dükkânların Cemal Paşa’nın bakmakla yükümlü olduğu ailesine verilmesine karar vermiştir.⁵⁷ Ayrıca, 5 Ocak 1961 tarih ve 10705

⁵³ *Cumhuriyet Arşivi*, 030 10/204 392 17, lef. 3, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 2, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922).

Cumhuriyet Arşivi, 030 10/204 392 17, lef. 1, 8 Ağustos 1338 (8 Ağustos 1922). TBMM’nin almış olduğu bu karar, 23 Ağustos’tan itibaren kamuoyu ile de paylaşılmıştır. Bkz. *İkdam*, 9134, 23 Ağustos 1934. TBMM Hükûmeti, 8 Ocak 1923 tarihli kararnameyle de Cemal Paşa’nın ailesine maaş bağlanmasına karar vermiştir. Dz.K.K., Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-1, 8 Ocak 1339 (8 Ocak 1923).

“Cemal Paşa’nın Cenazesi”, *Vakit*, 1723, 30 Eylül 1922, s. 3; “Cemal Paşa ve Yaverleri Merasimle Defnedildi”, *Sabah*, 11801, 30 Eylül 1922.

Söz konusu kararnamede belirtilen arsa ve dükkânların tam olarak bulunduğu nokta Feriköy, Fransız mezarlığı karşısı, Tatvala Caddesi olarak tarif edilmiştir. Kararnamede Cemal Paşa’nın bakmakla yükümlü olduğu aile efradı ise eşi Semih’a (Seniha olmalı), kızı Kamran, oğulları Ahmet Rüşdi, Hasan Necdet, Hasan Behçet, ablası Şaziye (Şadiye olmalı) ve kız kardeşi Ayşe Sıdika olarak gösterilmiştir. *Cumhuriyet Arşivi*, *Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdiriyeti*, 030 18 01/025 498, 30 Ağustos 1927. Cemal Paşa’nın eşi Seniha Hanım, 1934 yılında *Yedigün* dergisinde verdiği beyanatta; Cemal Paşa’nın sık sık “Ben ölürsem o (Mustafa Kemal Paşa) sizi unutmaz!” dediğini, gerçekten de Mustafa Kemal Paşa’nın kendilerine çok büyük yar-

sayılı kanunla Cemal Paşa'nın kızı Kamran Cemal'e, babasının yapmış olduğu hizmetler karşılığında, ömür boyu olmak kaydıyla, aylık 500 lira maaş bağlanmasına karar verilmiştir.⁵⁸

Sonuç olarak, Cemal Paşa ülkeyi terk ettikten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlatmış olduğu Millî Mücadele'ye destek olmak amacıyla Afganistan'a gitmiştir. Paşa, burada Bolşevik Rus yetkilileriyle iş birliği yaparak İngilizlere Hindistan'da büyük bir darbe indirmek, böylece Millî Mücadele'ye katkıda bulunmak istemiştir. Ayrıca Afganistan'da bulunduğu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa'yla sürekli irtibat hâlinde olmuş, onun emir ve bilgileri doğrultusunda hareket etmeye gayret göstermiştir. Ancak Enver Paşa'nın Türkistan'da Ruslara karşı başlatmış olduğu isyan hareketi ve Ankara'yla ipleri koparmış olması onun da sonunu hazırlamıştır. Ruslar, Enver Paşa'nın faaliyetleri sebebiyle Cemal Paşa'ya da şüphle bakmaya başlamışlardır. Ulaşabildiğimiz belge ve bilgiler ışığında son derece organize, profesyonelce ve en ufak bir delil dahi bırakılmadan hazırlanmış olan Cemal Paşa Suikastı, Enver Paşa meselesi nedeniyle Türkistan ve Afganistan'daki çıkarları tehlikeye düşen, bu sebeple bölgedeki İttihatçı kadrolardan büyük ölçüde rahatsızlık duymaya başlayan Bolşevik Rusya'nın gizli istihbarat örgütü Çeka tarafından tertiplenmiştir. Ruslar, Cemal Paşa'nın sürekli irtibat hâlinde bulunduğu Ankara ile kurulan ilişkilerinin bozulmaması amacıyla suikastı kiralık Ermeni katillerine işletmişlerdir.

dımları olduğunu, bu nedenle kendisinin ve çocuklarının Ulu Önder'e çok şey borçlu olduklarını ifade etmiştir. Feridun Kandemir, *a.g.m.*, C. IV, S. 84, 17 Ekim 1934, s. 15. Öte yandan yukarıda belirtmiş olduğumuz uygulama çerçevesinde, Ermeniler tarafından şehit edilen Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'a da 20.000 lira değerinde arsa ve dükkân tahsis edilmiştir. Hatta Hayriye Hanım'a tahsis edilen binalarda yangın çıkması üzerine 4.621 liralık değer kaybı daha sonra Hükûmet tarafından karşılanmıştır. Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030 18 01/87 46 16, 25 Mayıs 1939. Enver Paşa için böyle bir uygulama söz konusu edilmemiştir. Yalnız, 5 Temmuz 1939 tarih ve 4255 sayılı kanunla Enver Paşa'nın çocukları Mahpeyker, Türkan ve Ali'nin Türkiye'ye gelmelerine müsaade verilmiştir. *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. XX, Ankara 1939, s. 1549. *Düstur*, Dördüncü Tertip, C. I, Ankara 1961, s. 1152.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde yer alan, 21 Nisan 1922 tarihli belgede belirtilen Amerika'daki bir Ermeni Cemiyeti'nin İttihatçı liderlere yönelik suikastlar düzenlemek amacıyla fedailer görevlendirmesi, suikast olayından kısa bir süre Ankara Hükûmeti tarafından Ermenistan'a gönderilmiş olan, 23 Ağustos 1922 tarihli nota, 30 Ağustos 1927 tarihli kararname ile Beyoğlu'nda Viçen Hokaçyan isimli bir Ermeni tarafından terk edilmiş olan arsa ve dükkânların Cemal Paşa'nın bakmakla yükümlü olduğu ailesine verilmesi, suikastın ertesi günü Tiflis'te Taşnak Cemiyeti'ne mensup 199 kişinin tutuklanması ve Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in Cemal Paşa'nın naşının yurda getirilmesi vesilesiyle hazırlamış olduğu, 8 Ağustos 1922 tarihli yazısında yer alan "Bu suret ile Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur!" şeklindeki ifadeleri, suikastın Talat Paşa ile başlayan Ermeni suikastlar zincirinin bir devamı olduğu iddialarını güçlendirmiştir. Ancak Ermeni Hükûmeti'nin suikastın ertesi günü önce Tiflis'teki Türk Temsilciliği'ne, daha sonra da Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'e taziye mesajları göndererek suikast olayından duymuş olduğu üzüntüyü belirtmesi, Talat Paşa'nın öldürülmesi olayında sessiz kalan İstanbul'daki Ermeni gazetelerinin Cemal Paşa'ya yapılan suikastı kınayan yazılar yayınlanması ve Bolşevikleri suçlaması suikast olayında Ermenilerin birinci derecede yer almadığını kanıtlar niteliktedir. Kaldı ki Ermeni suikast zincirlerinin yegâne sebebi kabul edilen 1915 Sevkiyat Olayı sırasında Suriye'de IV. Ordu Kumandanı olarak görev yapan Cemal Paşa'nın bölgeye sevk edilen Ermenilere övgüye layık ve en ufak bir eleştiriye dahi imkân bırakmayacak bir şekilde yardım elini uzatması ve 21 Nisan 1922 tarihli belgede belirtildiği üzere Amerika'dan gönderilen Ermeni katillerinin listesinde Cemal Paşa isminin olmayışı Ermenilere yönelik iddiaları zayıflatmaktadır. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerinden rahatsız olan İngiltere'nin suikast olayında parmağı olduğu şeklindeki iddiaların ise suikastın Bolşevik Rusya'nın etkin olduğu Tiflis'te gerçekleştiği dikkate alınacak olursa pek de gerçekçi olmadığını söyleyebiliriz.

Münif Fehim'in çizimiyle Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehit edilmesi. *Yedigün*, 76, 22 Ağustos 1934

Cemal Paşa'nın Tiflis'te şehit edilmesinin ardından otopsi yapılmış cenazesi. *Yedigün*, 74, 7 Ağustos 1934

Türkiye Cumhuriyeti
Başvekkâlet
Kalem-i Mahsus Muduriyyeti
Aded
5559

Karnâmâne

Beyoğlu'nda Perikoyunde Fransız mezarlığı karşısında Tatavla cad-desinde kâ'in ve gayr-i mübâdil eşhâsadan: Viçen-Hokoçyan'dan metrük olub 9 Eylül 1339 tarihinde Hükümetce vaz'ı-yed idilmiş olan ve merhum Hokoçyan veresesinin vekil-i umumîsi ile dış tabibi Bakim efendi arasında mün'akid mukavelenâme mucibince hitâm-ı muddet-i icarda aynen mücire devir ve teslim idilmek ve şehri yüz lira bedel-i icar tesviye olunmak şartıyla müstecir Bakim efendi tarafından birer katlı olarak idilen dükkanlarla mütebâki bin ikiyüz metro 1450 metro murabba'ındaki arsa üzerine inşa murabba'ındaki arsadan 805 metro murabba'ına mahallî idare Hey'etince cem'an yirmibin lira kıymet takdir idildiği anlaşıldığından 31 Mayıs 926 tarih ve 882 num-rolu kanun mücibince mezkûr dükkanlarla arsanın Ermeni komiteleri ta-rafindan şehid idilen ricâlden Cemal Paşa'nın hin-i vefâtında nafakası üzerine vâcib iken terk ettiği zevcesi Semiha ve kerimesi Kâmrân hanım-larla mahadukları Ahmet Rûdî Hasan Necdet ve Hasan Behcet beyler ve bu-yuk hemşiresi Şâziye ve küçük hemşiresi bâkire ve ma'lûle bulunan Ayşe Sıdika hanımlara tefvizi, Maliye Vekâlet-i Celîlesinin 21 Temmuz 927 tarih ve 9481 numrolu tezkiresiyle vukû' bulan teklifi üzerine icra Vekîlleri Hey'etince 30 Ağustos 927 tarihinde tasvib ve kabûl olunmuş-dur.

Reisicumhur
Gazi M. Kemâl

Başvekil İsmet	Adliyye Vekâleti Vekili Receb	Müdâfâ'a-i Millîyye Vekili Receb
Bahriyye Vekili İhsan	Dahiliyye Vekili M. Cemil	Hariciyye vekili Dr. T. Rüşdi
Maliyye Vekâ.Vek. M. Rahmi	Maarif Vekili M. Necati	Nafia Vekili Behic
Ziraat Vekili M. Sabri	Ticaret Vekili M. Rahmi	Sih. ve Muav. İct. Vekili Dr. Refik

'Tiflis'te şehid edilen Cemal Paşa'nın ailesine Gazi Mustafa Kemal başkanlığındaki Bakanlar Kurulu tarafından yardım edileceğine dair kararname sureti. *Cumhuriyet Arşivi*, 0301801/025498

Cemal Paşa'nın Erzurum Kars Kapı Şehitliği'nde bulunan mezarı
(Prof. Dr. Enis Şahin Özel Arşivi'nden alınmıştır)

ONUNCU BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET VE MÜTAREKE
DÖNEMLERİNDE İSTANBUL
MUHAFIZLIĞI¹

**GİRİŞ: OSMANLI DEVLETİNDE ŞEHİR MUHAFIZLIĞI
KAVRAMI**

Muhafız kelime olarak koruyan demektir. Eskiden devlet adamlarını ve kabileleri koruyan silahlı görevlilere, kaleleri koruyan askerlere muhafız denirdi.² Kale içerisinde görevli askerler müstahfız, kale muhafızlarına ise dizdar denirdi. Buradan hareketle muhafız tabirinin daha çok kale komutanlığı ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Müstahfızlar başlangıçta yerli halktan seçilirken, XVII. yüzyıldan itibaren Yeniçerilerin kontrolü altına girdikleri görülmektedir.³

Osmanlı Devleti'nde, XVI. yüzyıldan itibaren sınır boylarındaki kalelerde, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile sancak ve kaza gibi her büyük yerleşim yerlerinde güvenliğin tesisi amacıyla askeri birlikler anlamında *muhafızlıklar* tesis edilmiştir. Bu bağlamda; İstanbul Muhafızlığı, Mısır Muhafızlığı, Şam Muhafızlığı, Halep Muhafızlığı, Belgrad Muhafızlığı, İskenderiye Muhafızlığı, Diyarbakir Muhafızlığı, Yemen Muhafızlığı, Karaman Muhafızlığı, Boğaz

¹ “II. Meşrutiyet ve Mütareke Dönemlerinde İstanbul Muhafızlığı”, *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Sciences*, Yıl:7, Sa. 49, Aralık 2020, s. 166-188.

M. Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 484.
“Müstahfız”, mad., *TDVLA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 109-111.

Muhafızlığı, Çanakkale Boğazı Muhafızlığı, Sakız Muhafızlığı, Varna Muhafızlığı, Özi Muhafızlığı, Niğbolu Muhafızlığı, Bender Kalesi Muhafızlığı, Uyvar Muhafızlığı, Hotin Muhafızlığı, Girid Muhafızlığı, Selanik Muhafızlığı, İzmir Muhafızlığı, Tebriz Muhafızlığı ve Silistre Muhafızlığı vb askeri birlikler oluşturulmuştur.

İstanbul Muhafızlığı, İstanbul'un fethi ile vücuda getirilmiş askeri bir müessesedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Fatih Sultan Mehmet'in Ölümü" başlıklı *Belleten*'de yayınlanmış olan makale-sinde ilk İstanbul Muhafızı'nın İshak Paşa olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla İstanbul Muhafızlığı'nın XV. ve XVI. yüzyıllara ait faaliyetleri hakkında müstakil çalışmalara olan ihtiyaç açıktır. Osmanlı Arşivi'nde yapmış olduğumuz kısmi çalışmalarla İstanbul Muhafızlığı ile ilgili belgelerin XVII. yüzyılın başlarına kadar ulaştığını tespit edebildik. Nitekim söz konusu yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul Muhafızlığı görevini Vezir Mehmet Paşa'nın üstlendiği görülmektedir.⁴ İstanbul Muhafızlığı'nın XVIII. yüzyılda da aynı isimle varlığını sürdürdüğü görülmektedir.⁵

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE İSTANBUL MUHAFAZLIĞI

İstanbul'un güvenliği uzun yıllar merkez ordusu konumunda olan Yeniçeri Ocağı tarafından sağlanmıştır. Yeniçeriler, İstanbul'daki yegâne askeri güç olmaları sebebiyle devletin kaderinde önemli rol oynamışlardır. Kalkıştıkları isyan hareketleri ile çok sayıda devlet adamı ve padişahın hayatlarına son vermişlerdir. Amcazadesi III. Selim'in tahttan indirilmesi ve katledilmesi olaylarına şahitlik yapan, kendisi de katliamdan son anda kurtulan II. Mahmut, tahta çıktıktan sonra yaklaşık olarak 18 yıl boyunca yeniçeri tehdidi altında yaşamak zorunda kalmıştır. Osmanlı Tarihi'nin en reformist

⁴ BOA, *ADVNMHM.*, 80/311, 14 Zilhicce 1022/25 Ocak 1614. Benzer yeni çalışmalarla İstanbul Muhafızlığının yapısı ve faaliyetleri hakkında XV ve XVI. yüzyıllara ait belgelere de ulaşılması mümkün görülmektedir. BOA, *ADVNMHM.*, 127/313, 30 Cemaziyevvel 1130/1 Mayıs 1718.

Padişahı olarak kabul edilen II. Mahmut, söz konusu süre zarfında herhangi bir reform girişiminde bulunmamıştır. Çoğu araştırmacı tarafından Osmanlı Devleti'ndeki ilk anayasal metin olarak değerlendirilen 1808 tarihli Sened-i İttifak adlı tarihi belgede, demokratik kaygılardan ziyade II. Mahmut'un yeniçeri korkusu ve endişesi açık bir şekilde görülmektedir.⁶ Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında II. Mahmut tarafından kaldırılmasından sonra *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adıyla yeni bir ordu tesis edilmiştir. İstanbul'un güvenliğini sağlamak da yeni ordunun vazifeleri arasında yer almıştır. Asakir-i Mansure-i Muhammediye komutanları aynı zamanda hem seraskerlik makamına oturmuşlar hem de İstanbul muhafızı olarak görevlendirilmişlerdir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer husus ise İstanbul Muhafızlığı adının "Eski İstanbul Muhafızlığı" şeklinde kullanılmış olmasıdır. Kısa bir süre devam ettiği anlaşılan bu isim değişikliğinde, *Eski İstanbul* adının tarihi yarımada'yı işaret ettiği açıktır.

Eski İstanbul Muhafızlığı'na 1829 yılında Vahid Paşa atanmıştır. Ancak Vahid Paşa'nın takip eden aylarda Bosna Eyalet Valiliği'ne tayinin çıkması üzerine yerine yapılacak atama hususunda uzun değerlendirmeler yapılmıştır.⁷ Bu görev için eski Şam Valisi Veli Paşa, eski Bosna Valisi Abdürrahim Paşa ve eski Adana Valisi Nuri Paşa'nın isimleri gündeme gelmiştir. Son derece stratejik bir görev kabul edilen İstanbul Muhafızlığı için Seraskerlik makamında gerçekleştirilen müzakerelerde adayların durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ancak her üç aday, çeşitli nedenlerden dolayı güvenilir bulunmamıştır. Karahisar-ı Sahip'te ikamet etmekte olan eski Sadrazam Derviş Paşa ismi üzerinde uzlaşmaya varılmıştır. Ancak

⁶ Konuya ilişkin geniş bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *Türk İnkılap Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2014, s. 20-22.

Eski İstanbul Muhafızı Vahid Paşa, tayin kararını müteakip aniden vefat etmiştir. Bu beklenmedik üzücü hadise sonrasında Bosna Valiliği'ne Ali Namık Paşa tayine dılmıştır. BOA, *HAT*, 474/23217, 29 Zilhicce 1244/2 Temmuz 1829.

yapılan değerlendirmelerde Derviş Paşa'nın da bu göreve layık olmadığına kanaat getirilmiştir. Nihayet, vaktiyle Van Muhafızı olan ve def-i vezaretle Konya da yaşayan oldukça kudretli bir devlet adamı olarak nam salmış Süleyman Paşa üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Süleyman Paşa, 400-500 adamıyla gelerek ve vezaret rütbesiyle Eski İstanbul Muhafızlığı'na atanmıştır.⁸ O tarihlerde ayrı bir askeri birim kabul edilen Boğaz Muhafızlığı'na da Hafız Ali Paşa tayin edilmiştir.⁹

1838 yılında Serasker ve Eski İstanbul Muhafızı olarak görev yapan Halil Paşa, seraskerliğe yakışmayacak yolsuzluklara bulaşınca her iki görevinden azledilmiş, yerine Damat Mehmet Said Paşa serasker ve eski İstanbul muhafızı olarak tayin edilmiştir.¹⁰ Tanzimat'ın ilanından sonra "Eski İstanbul Muhafızlığı" yerine doğrudan *İstanbul Muhafızlığı* ismi kullanılmaya başlanmıştır. İstanbul Muhafızlığı, hâlâ yüksek bir askeri makam olarak görülmekte olup muhafızlık makamına Ferik rütbesine sahip seçkin generallerin tayin edilmesi hususunda özenle durulmuştur. Mesela 1842 yılında Ferik Mehmet Reşit Paşa, müşirliğe terfi ettirilmiş Asakir-i Mansure-i Müşirliği'ne ek olarak İstanbul Muhafızlığı görevi kendisine tevdi edilmiştir.¹¹ Mehmet Reşit Paşa'dan boşalan İstanbul Muhafızlığı makamına, 20 Ocak 1843'te yüksek liyakat sahibi olduğu iddia edilen Ferik Eyüp Paşa tayin edilmiştir.¹² Vaktiyle Deavi Nezareti'nin yetki alanında bulunan kadın kolbaşısı, Arap kolbaşısı, çengiler, rakkaseler ve kadınlara mahsus zindan denilen hapisanelere ait meselelerin ve zapturapt altına alınmaları işlemlerinin bizzat Deavi Nazırı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya yazılan bir takrirle, 16 Mart

⁸ BOA, *HAT*, 474/23217, 29 Zilhicce 1244/2 Temmuz 1829.
BOA, *HAT*, 0481/23583, 29 Zilhicce 1244/2 Temmuz 1829.
BOA, *HAT*, 469/22932, 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838.
BOA, *C. AS*, 971/42278, 29 Receb 1258/5 Eylül 1842.

İlgili iradede özellikle Eyüp Paşa'nın liyakatinden övgüyle bahsedilmiş, İstanbul Muhafızlığı için son derece isabetli bir isim olduğu vurgulanmıştır.
BOA, *İ.DH*, 71/3526, 18 Zilhicce 1258/20 Ocak 1843.

1843 yılından itibaren İstanbul Muhafızlığı tarafından görülmesi karara bağlanmıştır.¹³

Taşrada güvenlik işleri Asakir-i Nizamiye birliklerine verildiyse de uzun yıllar istikrar sağlanamadı. Tanzimat Dönemi'nde tesis edilen Umur-ı Zaptiyye ile jandarma teşkilatının çekirdeği oluşturuldu. Yeni dönemle birlikte tesis edilen İhtisap Nezareti, vergi toplamanın yansira zabıta işlerinden de sorumlu tutuldu. 15 Şubat 1846 yılında, zabıta hizmetlerinin tek elde toplanması amacıyla Zaptiye Müşiriyeti teşkil edildi. Tek amacı İstanbul'un güvenliğini sağlamak olan Zaptiye Nezareti 1879'da ve yine İstanbul'un asayiş sorununu çözmeye yönelik olarak İstanbul Polis Müdiriyeti 1881'de kuruldu. Bu dönemde İstanbul Muhafızlığı'nın varlığı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak sonraki yıllarda Jandarma ve Polis Müdürlüğü teşkilatlarının üzerindeki konumunu devam ettirdikleri dikkate alınacak olursa İstanbul Muhafızlığı'nın bu dönemde de varlığını sürdürdüğünü rahatlıkla iddia edilebilir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra jandarma teşkilatı ülke genelinde yaygınlaştırıldı. 31 Olayı sırasında Hareket Ordusu'na karşı koymaya çalışan bir kısım zaptiye görevlileri nedeniyle Zaptiye Nezareti lağvedildi. Yerine Harbiye Nezareti'ne bağlı Umum Jandarma Kumandanlığı tesis edildi. Jandarma teşkilatı, 15 Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı. Sonraki yıllarda TBMM Hükûmeti tarafından Milli Müdafaa Vekaleti bünyesine alındı.¹⁴

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSTANBUL MUHAFAZLIĞI

İstanbul Muhafızlığı, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam eden köklü bir askeri kurumdur. Önceki dönemlerde Seraskerlik ve Asakir-i Mansure Müşirliği gibi yüksek makamlarla birlikte yürütülürken yeni dönemde 1910 yılında tesis edilen ve merkezi

¹³ BOA, *I.MVL*, 48/921, lef. 1, 2 ve 3, 14 Safer 1259/16 Mart 1843. Abdülkadir Özcan, Zaptiye, *TDVİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 129-130; Abdülkadir Özcan, Karakol, *TDVİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 431.

İstanbul olan Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği ile bir arada yürütülmüştür. Bu tarihten itibaren Birinci Kolordu Kumandanı olanlar, aynı zamanda İstanbul muhafızlığı vazifesini de üzerine almışlardır. Genelde *mirliva* ve ferik gibi üst rütbelerden atamalar yapılmıştır. İstanbul'daki polis ve jandarma teşkilatı, tahsisatları da dâhil olmak üzere, İstanbul Muhafızlığı'na bağlı idi.¹⁵ İstanbul Muhafızlığı, Bâb-ı Âli caddesinde, İran Konsolosluğu'nun karşısında, bir ara *Gazeteciler Cemiyeti* olarak da kullanılan binada hizmet vermiştir.¹⁶

II. Meşrutiyet Dönemi'nde uygulanan İdare-i Örfiyye (sıkı-yönetim) idaresinin temelini İstanbul Muhafızlığı oluşturmuştur. İdare-i Örfiyye devam ettiği müddetçe muhafaza-i inzibat vazifesi İstanbul Muhafızlığı'na ait olup vilayet polis ve jandarma teşkilatları İstanbul Muhafızlığı'na bağlı olarak görev yapmıştır. Ayrıca her iki teşkilatın tahsisatı da Muhafızlık tarafından karşılanmıştır.¹⁷ Mahkûmlar adına gelecek mektup-telgraflar dahi Muhafızlık vasıtasıyla Divan-ı Harbi Örfi Riyasetine ulaştırılmıştır.¹⁸

Trablusgarp Valisi Hüseyin Hüsnü Paşa, 1910 yılında Birinci Kolordu Kumandanı olarak atanmıştır. Söz konusu tarihlerde Hareket Ordusu'nun ilk komutanı olan Hüseyin Hüsnü Paşa'nın adı İstanbul Muhafızlığı için geçmiştir. Hüseyin Hüsnü Paşa, eğer görev verildiği bu takdirde İstanbul Muhafızlığı görevini seve seve yerine getireceğini ifade etmiştir.¹⁹ Ancak Mahmut Şevket Paşa ile

¹⁵ BOA, *DH.İD*, 65/31, 29 Rebiülahir 1331/7 Nisan 1913.
Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, s. 74; Mevlanzade Rifat, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İç Yüzü*, (yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1993, s. 80. Cemal Bey, bazı zamanlar evine gitmeyip muhafızlık binasında yatıp-kalkmıştı. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2001, s. 89.
BOA, *DH.İD*, 65/31, 24 Rebiülahir 1331/2 Nisan 1913.
BOA, *DH. MUI*, 166/68, 27 Receb 1331/2 Temmuz 1913.
BOA, *DH. MUI*, 116/44, 19 Receb 1328/27 Temmuz 1910.

yaşamış olduğu rekabet nedeniyle İstanbul Muhafızlığı'na atanması mümkün olmamıştır.

Arnavutluk'ta 6 Mayıs 1912'de başlayan isyan, ülke içerisinde İttihat ve Terakki'yi hedef alan *Halaskâr Zabitan* hareketinin güçlenmesine olanak sağlamıştır. Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve Prens Sabahaddin tarafından desteklenen söz konusu hareket, ordunun siyasetle uğraşmasına son vermeyi ve İttihatçıları siyaset meydanından silmeyi amaçlamaktaydı. Halaskârlar, haziran sonlarında Sait Paşa Hükûmeti'ni tehdit etmeye başlamışlardı. Baskılara dayanamayan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa 3 Temmuz ve Sadrazam Sait Paşa 16 Temmuz 1912'de istifa etmek zorunda kaldılar. Yeni Hükûmet Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulmuştur. Ancak bu defa, 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak vermiştir. Bu çalkantılı tarihlerde Birinci Kolordu Kumandanı ve İstanbul Muhafızı Ferik Ömer Yaver Paşa, Birinci Balkan Savaşı nedeniyle dönemin Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından *tertibat-ı seferiyye* icabınca görevden alınmış,²⁰ yerine 14 Ekim 1912 tarihli iradeyle, emekli Ferik Memduh Paşa rütbesi iade edilerek atanmıştır. Memduh Paşa hem Birinci Kolordu Kumandanı hem de İstanbul Muhafızı olarak vazifesini sürdürmüştür.²¹ 11 Kasım 1912'de Nizamiye Üçüncü Fırka Kumandanlığı'ndan mütekaid Ferik Hasan Paşa, İstanbul Muhafızlığı Muavinliği'ne tayin edilmiştir.²²

Cemal Bey'in İstanbul Muhafızlığı

II. Meşrutiyet Dönemi'nin en etkili İstanbul muhafızı hiç şüphesiz Cemal Bey olmuştur. 23 Temmuz 1913 Perşembe günü saat 15.00'da gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra sadrazam ve harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa olmuştur. Atama sonrasında

²⁰ BOA, *DH. SYS*, 112/7, 29 Eylül 1328/1 Zilkade 1330/ 12 Ekim 1912. İlgili irade şu şekildedir: "Birinci Kolordu Kumandanlığı Vekâlet'ine İstanbul Muhafızlığı unvanıyla feriklikten mütekaid Memduh Paşa'nın tayini" BOA, *İ.HB*, 124/8, 3 Zilkade 1330/14 Ekim 1330; BOA, *BEO*, 4099/307356, 4 Zilkade 1330/15 Ekim 1912.
BOA, *İ.HB*, 126/32, 01 Zilhicce 1330/11 Kasım 1912.

aynı günün akşamında Bâb-ı Âli'de bizzat Cemal Bey tarafından karşılanan Mahmut Şevket Paşa, binanın salonuna girdikten sonra birden arkasına dönmüş ve Cemal Bey'e hitaben "Cemal Bey, oğlum! Rica ederim İstanbul Muhafızlığı'nı deruhte ve payitahtın inzibatını temin için her ne tedbir ittihazını münasip görürsen dakika kaybetmeksizin hepsini icra et." demiştir.²³ Sadrazam'ın bu sözleri üzerine Cemal Bey, 26 Ocak 1913'te vekaleten, 27 Ocak 1913'te de asaleten İstanbul Muhafızlığı'na atanmış,²⁴ kendi ifadesiyle artık memleketin umumi siyasetiyle doğrudan doğruya uğraşmaya başlamıştır.²⁵

Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü Karşısında İstanbul Muhafızlığı'nın Önemi

Cemal Bey, İstanbul Muhafızlığı göreviyle aynı zamanda Mahmut Şevket Paşa önderliğindeki İttihatçı Hükûmet'in koruyuculuğunu da üzerine almış oluyordu.²⁶ Mahmut Şevket Paşa, iç güvenlik hususunda bir başka tedbir olarak İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in emrinde özel birlikler oluşturulmasını sağlamıştır. Genç ve aydın İttihatçılardan oluşan ve *Muhafız Taburları* adı verilen bu birlikler sayesinde hem zabıta kuvvetleri takviye edilecek hem de muhaliflerin olası bir darbe girişiminin önüne geçilmiş olacaktı. Cemal Bey, bu tedbirlere ek olarak yapmış olduğu istihbarat çalışmalarıyla muhalifleri adeta kımıldayamaz hâle getirmiştir.²⁷ Alınan bu sıkı

²³ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. IV, Sabah Gazetesi Yay., İstanbul 1997, s. 34;

Asaleten İstanbul muhafızlığına atamayla ilgili irade-i seniyye şu şekildedir: "Erkân-ı Harbiye Miralaylarından Cemal Bey'in vekaleten ifa etmekte bulunduğu İstanbul Muhafızlığı'na asaleten tayin kılınmıştır. İş bu irade-i seniyyenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur. 14 Kanun-ı sani 331 ve 18 Safer 331." BOA, *İ.HB*, 128/9, 18 Safer 1331/27 ocak 1913; BOA, *BEO*, 4137/310244, 18 Safer 1331/27 Ocak 1913.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 19.

Ziya Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul 1943, s. 185-186.

Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, İstanbul 1944, s. 151-153. Abdullah Cevdet, Cemal Bey'in bu davranışını şu şekilde yorumlamıştır: "İstanbul

önlemlere karşın başkentteki gergin havayı dağıtmak isteyen Cemal Bey, muhaliflere dostluk mesajları vermeyi ihmal etmemiştir. Bu amaçla İttihatçıların büyük bir kin ve nefret duyduğu eski Sadrazam Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'yi evlerine göndermiş, eski Dâhiliye Nazırı Reşid Bey ile Maliye Nazırı Abdurrahman beyleri canlarının güvenliği için İstanbul Muhafızlığı binasında iki gün süreyle misafir etmiştir.²⁸ Bu örnek davranışıyla olası faciaların önüne geçmiş olan Cemal Bey, iç barışı sağlama hususunda kararlı olduğunu göstermek amacıyla Bâb-ı Âli Baskını sırasında öldürülen Nazım Paşa için görkemli bir cenaze merasimi düzenletmiştir. Böylece muhalefetin düşmanlık duygularını biraz olsun dağıtmak istemiş ancak başarılı olamamıştır. Zira Bâb-ı Âli Baskını ve Nazım Paşa'nın öldürülmesi olaylarını adeta bir kan davası hâline getirmiş olan muhalifler, tıpkı İttihatçılar gibi Bâb-ı Âli'yi basarak Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'ni devirmek, İstanbul Muhafızlığı'nı ele geçirmek ve Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin'in de dâhil olduğu yeni bir hükûmet kurma planları yapmaya başlamışlardı.²⁹ Ülkenin en büyük muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra oldukça güç kaybettiği için, muhalefet kanadını yalnızca Damat Salih Paşa, Prens Sabahaddin ve Şehzade Vahdetin'in başlarını çektiği küçük gruplar temsil ediyordu. Hükûmet darbesi fikri, Prens Sabahaddin Grubu'ndan Dr. Nihad Reşad ve Satvet Lütü beyler tarafından destekleniyordu.³⁰ İstanbul Polis Müdürlüğü, Prens Sabahaddin ve arkadaşları tarafından tertiplenmiş olan darbe hazırlıklarıyla ilgili elde etmiş olduğu delilleri *Taklib-i*

Muhafızı Cemal Bey, soğukkanlılığı ile olayların üstüne gidince, küçük bir grubun eleştirisine uğramıştır. Ancak o, çoğunluğun rahatı ve güveni için böyle davranmıştır." Abdullah Cevdet, "Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İttihad*, S. 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2078.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 23; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. IV, s. 38.

Mevlânzâde Rıfat, *İttihat ve Terakki İktidarı*, s. 88-89.

BOA, *DH.KMS*, 63/63, lef. 12. Konuya ilişkin ayrıca bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, s. 202-203.

Hükûmet (Hükûmeti Devirme) adlı dosyada toplamıştır. Bu dosya İstanbul Muhafızlığı, İstanbul Polis Müdürlüğü ve Sıkıyönetim Mahkemesi'nde muhafaza edilmiştir. Bu nedenle Prens Sabahaddin ve ekibi tarafından İttihat ve Terakki Hükûmeti'ni devirmeye yönelik hazırlanan karşı darbe girişimi *Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü* olarak anılmıştır.³¹

Ülkenin içerisinde bulunduğu kritik durumdan dolayı herkese birlik çağrısında bulunan İstanbul Muhafızı Cemal Bey bu amaçla 28 Ocak 1913'te bir bildiri hazırlamıştır. Gazetelerde de yayınlanan söz konusu bildiride; mevcut barış ortamını bozmaya kalkışanların vatanseverlik duygularından yoksun olacağı, milletin onur ve namusunun korunması için milletle hükûmetin bir arada olması gerektiği, hükûmetin art niyetli kişilere karşı asla taviz vermeyeceği ve onların ısrarla takip edileceği önemle vurgulanmıştır.³² Böylece Cemal Bey, kavga istemediğini ve barış yanlısı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Mahmut Şevket Paşa Suikastı Karşısında İstanbul Muhafızlığı

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, komplo hareketinin arkasında Prens Sabahaddin'in olduğunu düşünüyordu.³³ Bu nedenle ona bir mektup yazarak Lütfi Bey'in korkmadan ortaya çıkmasını, eğer suçsuzsa zaten serbest bırakılacağını söylemiştir. Ancak Prens Sabahaddin, Cemal Bey'e herhangi bir cevap vermemiştir.³⁴ Takip eden günlerde karşı darbe fikrinin mimarlarından Lütfi Bey ve Ahmet Bedevi Kuran'ın yakalanması ve Dr. Nihad Reşad'ın Avrupa'ya kaçmasıyla *Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü* başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.³⁵ Bu sıralarda muhafızlık göreviyle birlikte şöhretini iyice

³¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 36.
H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2000, s. 250-251.
Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 37, 38.
H. Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 258.
Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *SDÜFEFSBD*, S. 12, Isparta 2005, s. 77.

artırmış olan Cemal Bey, İstanbul'u adeta demir pençesine almıştı. Muhalefetin olası bir darbe girişimiyle gerçekleştirmek istediği *Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü*'nün önlenmesinde, İstanbul Muhafızlığı tarihi bir görev üstlenmiş oluyordu.³⁶

Taklib-i Hükûmet Teşebbüsü'nün başarısızlığına rağmen muhalefet hâlâ karşı darbe fikrinden vazgeçmemiştir.³⁷ Olup bitenlerden, hatta muhtemel suikast planlarından tamamıyla haberdar olan İstanbul Muhafızı Cemal Bey,³⁸ bu yüzden şehirdeki güvenlik önlemlerini artırmıştır. Bu arada suikast olayından birkaç hafta önce eski Sadrazam Kâmil Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın izniyle İzmir'den İstanbul'a gelmişti.³⁹ Bu ziyaretten rahatsız olan Cemal Bey, Kâmil Paşa'yı uyararak şehri terk etmesini istemiştir. Gelişmelerden İngiliz elçiliği vasıtasıyla haberdar olan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, oldukça öfkelenmiş ve Cemal Bey'i ağır bir şekilde azarlamıştır. Gururu incinen Cemal Bey, bu olay üzerine İstanbul Muhafızlığı görevinden istifa etmiştir. Onun istifası İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyeleri üzerinde büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Hükûmet'teki önemli isimler derhâl Mahmut Şevket Paşa ile görüşerek Cemal Bey'in görevde kalması için ısrarcı olmasını istemişlerdir. Bu tepkiler üzerine Cemal Bey'i yanına çağıran Mahmut Şevket Paşa, kısa bir konuşmanın ardından gönlünü almayı başarmış ve istifa kararından vazgeçirmiştir. İstifa olayına neden olan Kâmil Paşa ise ertesi gün İngiliz elçisi Lowther ile İstanbul'dan ayrılmıştır.⁴⁰

³⁶ Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul 1986, s. 134-137.

T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 518.

Cemal Bey olası bir suikast olayının yalnızca Mahmut Şevket Paşa ile sınırlı kalmayacağını aynı zamanda Talat, Enver ve kendisini de içerisine alacağını daha önceden haber almıştı. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. IV, s. 110-111; Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 41.

Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s. 212.

Cemal Bey'in istifa olayının ayrıntıları için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 48-53; İhsan Nuri Sır, "Cemal Paşa İstanbul Muhafızlığı'ndan Nasıl İstifa Etmişti?", *Tarih Dünyası*, C. II, S. 17, 15 Aralık 1950, s. 719; Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 202-207.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Mahmut Şevket Paşa'yı olası bir suikast hareketine karşı uyarıyordu. Hatta, suikastın gerçekleştiği, 11 Haziran 1913 Çarşamba günü sabahleyin bile bu uyarılarını tekrarlamıştı. Ancak Mahmut Şevket Paşa "Adam!.. İş olacağına varır, ne yapalım?" diyerek onun bu uyarıları fazla önemsememiştir.⁴¹ Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'ndeki çalışmalarını bitirip saat 11.00 civarında yaveri Eşref, İbrahim ve şoförü ile yola çıkmıştı. Ancak Paşa'nın otomobili Beyazıt Meydanı'nda tramvay yoluna sapacağı sırada bir hanıma ait olduğu iddia edilen cenazeyi taşıyan bir kalabalıkla karşılaştı. Paşa, cenazeye saygı göstermek için, otomobili durdurdu; ancak bu sırada Paşa'yı gözlemleyen Ziya, Nazmi ve Topal Tevfik isimli tetikçiler harekete geçti ve bu beklenmedik avantajdan yararlanarak Paşa'nın otomobiline ateş etmeye başladı. Yaveri Mülazım İbrahim Efendi olay yerinde hayatını kaybederken Paşa ağır yaralı biçimde Harbiye Nezareti'ne taşınmış, son nefesini orada vermiştir.⁴²

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, bu sırada Harbiye Nezareti'nde bulunmaktaydı. Silah sesleri üzerine odasından fırlayan Cemal Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın vurulduğunu öğrenmiş, aşağıya indiğinde ise Paşa'nın kanlar içerisinde Harbiye Nezareti'ne getirildiğini görmüştür. Çok büyük üzüntü duymasına rağmen soğukkanlılığını koruyan Cemal Bey, derhâl cinayet mahalline giderek incelemelerde bulunmuştur.⁴³ Daha sonra Muhafızlık binasına gelerek sıkı yönetimin artırılması yönünde emirler vermiş ve kısa süre içerisinde İstanbul'a tamamen hâkim olmuştur. Bu arada Muhafızlık binasından ayrılarak Şeref Sokağı'ndaki İttihat ve Terakki Merkez-i

⁴¹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 54. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, DH.SYS, 119/1-6, lef. 9; BOA, DH.KMS, 63/63, lef. 6, 7 Haziran 1329 (20 Haziran 1913); BOA, HR.SYS, 1857/1, lef. 3, 12 Haziran 1913; BOA, DH.SYS, 119/1-6.

Yahya Kemal'e göre, Mahmut Şevket Paşa suikastı, Cemal Bey'i derinden etkilemiştir. Bu nedenle Cemal Bey, bu olay sonrası daha sert bir kimliğe bürünmüştü. Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 138.

Umumisi'ne gitmiş, burada Talat Bey ile görüşerek suikasttan kendisini haberdar etmiştir.⁴⁴

Suikast sonrasında takdire şayan bir şekilde soğukkanlılığını koruyan ve çalışmalarına ara vermeden devam eden Cemal Bey, hükûmet üyelerini acilen toplantıya çağırmıştır. İstanbul Muhafızı, bu hareketiyle hem Kabine bunalımını engellemiş hem de suikast tertipçilerine hükûmetin dimdik ayakta oldukları mesajını vermek istemiştir.⁴⁵

Suikastın ertesi günü Mahmut Şevket Paşa için bizzat İstanbul Muhafızı Cemal Bey tarafından ihtişamlı bir cenaze merasimi hazırlanmış, böylece suikast olayının neden olduğu panik havası dağıtılmak istenmiştir.⁴⁶ Cenaze merasiminin yapıldığı gün gazete-lerde bir bildiri yayınlanmıştır. *İstanbul Muhafızlığı*'ndan başlığıyla yayınlanan bildiride, 12 Haziran Perşembe günü, gece saat 22 ile 04 arası İstanbul ve çevresinde, halktan hiç kimsenin sokaklara çıkmaması ilan edilmiştir.⁴⁷ Bu arada Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan sadrazamlık makamına Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Harbiye Nezareti'ne ise Başkumandanlık Vekâleti uhdesinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa getirilmiştir.⁴⁸

İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in Diğer Faaliyetleri

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, iç güvenlikle ilgili faaliyetlerinin dışında⁴⁹ İstanbul'da hükûmeti zarara uğratan kaçak tütün satışı olayına el atmıştır. Zira o tarihlerde İstanbul sokaklarında bilhassa

⁴⁴ Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, s. 210-215.

Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. IV, s. 113.

"Cemal Paşa'nın Hatıralarından Mahmut Şevket Paşa'nın Katli olayı", *Yakın Tarihimiz*, C. IV, S. 42, İstanbul 1962, s. 67; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. IV, s. 113.

Tanin, 1629, 12 Haziran 1913, s. 1.

Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, s. 118.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 31; M. Şükrü Hanioğlu, "Cemal Paşa", *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 306; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 193.

Sirkeci, Sultan Ahmet, Beyazıt ve Mahmut Paşa yokuşunda alenen kaçak tütün satışı bir hayli artmıştı. Bu olay mali sıkıntılar içindeki hükûmeti oldukça güç durumda bırakmıştır. Derhâl harekete geçen Cemal Bey, hükûmetten aldığı destekle kaçak tütüncülere karşı mücadeleye başlamıştır. Kısa bir süre içerisinde kaçakçıların bir kısmı tutuklanarak mahkûm edilmiş, bir kısmı da Cemal Bey tarafından İstanbul dışına sürgün edilmiştir. Bu uygulamalar o kadar etkili olmuştur ki İstanbul'da adi hırsızlık vakalarında bile gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır.⁵⁰

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, çağdaşlaşmanın ancak kadınların da dâhil olduğu bir toplumla gerçekleşebileceğine inanıyordu. Ona göre “Kadınları esaret altında bulunan milletler felakete uğrayacaklardı.”⁵¹ Bu yüzden kadınlara daha fazla hürriyet verilmesini, sokakta hürmet görmelerini, erkeklerle birlikte müsamerelere katılmalarını yürekten desteklemiştir.⁵² Ancak o yıllarda İstanbul'da kadınlar sokakta, çarşıda, vapurda, köprüde kısacası her yerde sözlü ya da fiili tacize uğruyorlardı. Bu tacizler yalnızca erkekler tarafından değil aynı zamanda kadınlar tarafından da yapılmaktaydı. Mevcut ceza kanunnamesi sorunu halledebilecek hükümlere sahip değildi. Bu çirkin durumun ortadan kaldırılması konusunda oldukça kararlı olan Cemal Bey, sıkı yönetim idaresinin kendisine vermiş olduğu yetkiyle sert tedbirler almıştır. Alınan kararlara uymayanları İstanbul dışına göndererek cezalandırmıştır. Böylece taciz olayları kısmen de olsa son bulmuştur. Cemal Bey bu başarısını *Türk kadınının hürriyetine doğru gayet sağlam atılmış bir adım* olarak değerlendirmiştir.⁵³

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, yerli basın mensuplarıyla olduğu kadar yabancı basın mensuplarıyla özellikle Fransızca yayınlanan *L'illustration* dergisi muhabirlerinden Georges Remond ile oldukça

⁵⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 32.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 33.

Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul 1986, s. 139.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), s. 32-33.

samimi ilişkiler kurmuştur.⁵⁴ Georges Remond, Balkan Savaşlarındaki şahsi izlenimlerini anlattığı *Mağluplarla Beraber* isimli kitabını şu cümlelerle Cemal Bey'e ithaf etmiştir: "Memleketin duçar olduğu hezimetler arasında ruhi mağlubiyeti kabul etmeyen ve hakkımda hiçbir vakit şüpheye düşmeyen İstanbul Muhafızı Cemal Bey'e."⁵⁵

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, İstanbul'da Patrikhane yöneticilerinin siyasetle uğraşmaya başlamaları üzerine sert beyanatlarda bulunmuştur. Patrikhane'nin sadece dinî meselelerle uğraşması gerektiğinin altını çizen Cemal Bey, bu teşebbüsü *küstahane bir cüret* olarak değerlendirmiştir.⁵⁶ Zaten, çok kısa bir süre sonra da İstanbul'daki Rumca yayın yapan gazeteler, kanunlara aykırı yayın yapmalarından dolayı Cemal Bey tarafından kapatılmışlardır.⁵⁷ Yine Cemal Bey'in uğraştığı bir diğer mesele ülke içindeki muhtelif basın yayın organlarında hükûmet aleyhinde neşriyatta bulunan Şimit Partes ve Mozel isimli şahısların yakalanıp sorguya çekilmeleri olmuştur.⁵⁸

II. Meşrutiyet Dönemi'nde doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlı olan İstanbul Muhafızlığı askerlikten çıkartılmış, fakr u zaruret içerisinde olan eski askerlerin durumu ile yakından ilgilenmiş,⁵⁹ kolera gibi salgın hastalıkların halka bulaşmasını engellemek ama-

⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 51-850, 23 Ağustos 1913, s. 1.

Georges Remond, *Mağluplarla Beraber*, (Osmanlıcaya Çev: Hasan Cevdet), (Yayına Haz. Muammer Sarıkaya), Profil Yay., İstanbul 2007.

"Rumca Gazeteler Hakkında Bir Mülakat: Cemal Bey'in Beyanatı", *Tasvir-i Efkâr*, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1.

Tasvir-i Efkâr, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1.

BOA, *BEO*, 4157/311720, 16 Rebiülahir 1331/25 Mart 1913.

Mesela Yaralama suçu nedeniyle askerlikten çıkartılan Dr. Yüzbaşı Şefik Efendi'nin kız kardeşi, İstanbul Muhafızlığı'na müracaatla hükûmet tarafından Samsun'da ikamete memur edilen kardeşinin geçimini sağlayacak hiçbir gelire sahip olmadığını, çok zor şartlarda yaşamını sürdürmeye çalıştığını, bu nedenle kendisine münasip miktarda yevmiye verilerek destek olunmasını istemiştir. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, yardım çağrısına olumlu cevap vermiş gereken her şeyin yapılması hususunda Dâhiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir. Dâhiliye Nezareti Cemal Bey'in olumlu görüş bildirmesinden dolayı Şefik Bey'e yevmiye verilmesi hususunda konuyu

cıyla çalışmalarda bulunmuştur.⁶⁰ Ayrıca hükûmet tarafından idari kararlar tebid edilen (görevden uzaklaştırılan) polislerin tahkikatı da bizzat İstanbul Muhafızlığı tarafından yerine getirilmiştir.⁶¹

İstanbul Muhafızlığı, mevcut hükûmetin ve Padişah V. Mehmet Reşad'ın güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. Muhafızlık tarafından konuyla ilgili özel istihbarat birimleri oluşturulmuştur. Mesela oldukça gizli yürütülen bir istihbarat çalışmasında; Şehzade Vahdettin Efendi'nin hizmetkarlarından Şükrü Bey'in başkanlığında toplanan bazı şahsiyetlerin Padişah V. Mehmet Reşad ve hükûmet aleyhinde görüş alışverişinde bulundukları, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yardımıyla ya sabık Padişah II. Abdülhamit ya da Şehzade Vahdettin'nin tahta çıkartılmasına çalışacakları bizzat muhafızlar tarafından tespit edilmiştir.⁶²

Maliye Nezareti'ne havale etmiştir. BOA, *DHH*, 68/26, 23 Cemaziyelevvel 1331/30 Nisan 1913.

⁶⁰ BOA, *DH. İD*, 166/5, 7 Şevval 1331/9 Eylül 1913.

⁶¹ BOA, *DH. EUM.MEM*, 38/89, 29 Zilkade 1331/30 Ekim 1913.

⁶² BOA, BEO, 4176/313713, 19 Cemaziyelevvel 1331/26 Mayıs 1913. Konuya ilişkin İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in Sadaret Makamına hitaben yazmış olduğu gizli ibareli yazı şu şekildedir: "Huzur-ı Sami-i Hazreti Sadaretpenahiye (Mahrem ve Mahsustur) Maruz-ı çaker-i keminelidir. Saray-ı Hümayun müstahdeminden bazı kimselerin zat-ı akdes-i Padişahi ile hükûmet-i hazıra aleyhinde bazı tefevvühat telkinatta bulundukları istihbar kılınması üzerine tahkikat-ı ibtidaiyeye mübaşeret edilmesi ve tahkikat-ı mezkureden devletlu necabetlu Vahdettin Efendi hazretlerinin bende-ganından Şükrü Bey'in riyaseti altında ara sıra akd-i içtima olunduğu ve bunların Saray-ı Hümayun ateşçilerinden Gümüşlüklü Hafız Mehmet ve biraderi Ahmet ve Karahisarlı Mehmet'ten ibaret bulunduğu ve zat-ı hazret-i hilafetpenahiye hükûmet-i hazıra aleyhinde tefevvühatta bulundukları ve İtilaf Fırkası tarafından yakın zamanda Hakan-ı Mahlu (II. Abdülhamit) veyahut devletlu necabetlu Vahdettin hazretlerine iclas olunacağına dair bahis sebkât eylediği anlaşılması üzerine merkumun Hafız Mehmet ve rüfekaı derdest edilmişlerdir. Müşârün-ileyh Vahdettin Efendi hazretlerine devlethane-i necabetpenahilerinde olmakta olan Şükrü Bey'in de zaptiyye teslimine inayet buyurulması suretiyle Polis Müdür-i Umumiyesi'nin Vahdettin Efendi Hazretleri'ne sebk (intikal) eden istirhamı is'af buyurulması ve binaberin tahkikat zabıtada akim kalmış olmağla salifü'l isim Şükrü Bey'in makam-ı aciziye izamı zımmında iktiza-yı halin icrasına müsaade

İstanbul Muhafızlığı'nın Lağvedilmesi

Mahmut Şevket Paşa'nın şehadeti sonrasında, Harbiye Nezaret'i'ne getirilen Ahmet İzzet Paşa, Sadaret'e göndermiş olduğu 29 Ekim 1913 tarihli bir yazıyla, ordunun siyasetten uzak durması lüzumunu gerekçe göstererek, gittikçe siyasal bir mahiyet kazanan ve adeta İttihat ve Terakki'nin bir yan kuruluşu hâline dönüştürülen İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedilmesini talep etmiştir. Onun bu isteği sadaret makamı tarafından da uygun görülmüş, ertesi gün, yani 30 Ekim 1913'te çıkartılan irade-i seniyye ile İstanbul Muhafızlığı lağvedilmiş, mevcut İstanbul Muhafızı Cemal Bey, İstanbul'da Birinci Kolordu Kumandan Vekilliği'ne tayin edilmiştir.⁶³

İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedilmesinden sonra Birinci Kolordu Kumandanlığı devam etmiştir. Cemal Bey'den sonra, Birinci Kolordu Kumandanlığına 1 Nisan 1914'te Nuri Bey,⁶⁴ 4 Nisan 1915 ile 26 Kasım 1917 yılları arasında Mehmet Ali Paşa⁶⁵ tayin edilmişlerdir.

MÜTAREKE DÖNEMİ İSTANBUL MUHAFIZLIĞI

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Sadrazam Talat Paşa, 8 Ekim 1918'de hükûmetin istifasını Padişah VI. Mehmet Vahdetin'e sunmuştur. Yeni hükûmet, 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulmuştur. Böylece yaklaşık 10 yıldır iktidarda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, gücünü kaybetmiştir. Savaşın

buyurulması arz olunur. Ol babda emr-i ferman hazret-i veliyy-ül-emrindir. İstanbul Muhafızı Miralay Ahmet Cemal." BOA, *BEO*, 4176/313173, lef. 2, 19 Cemaziyelahir 1331/26 Mayıs 1913.

BOA, *BEO*, 4230/317186 ve 4227/316959, 29 Zilkade /9 Zilhicce 1331, 30-31 Ekim 1913. Cemal Bey, yıl sonunda 16 Aralık 1913'te Birinci Kolordu Kumandan Vekilliğine atanmıştır. BOA, *DÜİT*, 8/89, 17 Muharrem 1332/16 Aralık 1913.

⁶⁴ BOA, *MBİ*, 173/70, 5 Cemaziyelevvel 1332/1 Nisan 1914.

⁶⁵ BOA, *İ.TAL*, 500/28, 19 Cemaziyelevvel 1333/4 Nisan 1915; *DH. KMS*, 44/27, 11 Safer 1336/26 Kasım 1917.

bütün faturasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yükleyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, yandaş yayın organları vasıtasıyla ağır eleştirilerde bulunmaya başlamıştır. Yıllardır İttihatçı düşmanlığını adeta bir kan davası hâline getiren muhalifler, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında, İttihatçılara saldırılarını daha da artmışlardır. 1 Kasım 1918'de toplanan dokuzuncu ve son kongrede İttihat ve Terakki Cemiyeti fesih kararı almıştır. Böylece, 1922 yılına kadar devam edecek olan söz konusu dört yıllık dönem *Mütareke Dönemi* olarak adlandırılacaktır.

Vaktiyle İstanbul Muhafızlığı'nın siyasete bulaştığı iddiasıyla lağvedilmesini sağlayan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, göreve gelir gelmez yaşanan olağanüstü durum dolayısıyla İstanbul Muhafızlığı'nın yeniden tesisinin zaruri olduğu yönünde görüş bildirmiştir.⁶⁶ Gerekli hazırlıkların tamamlanmasıyla yaklaşık beş yıllık bir aranın ardından İstanbul Muhafızlığı yeniden kurulmuştur. 20 Ekim 1918 tarihli irade-i seniyye ile Küçük Zabit Mektepleri Müdür-i Umu-misi ve Miralvalıktan mütekaid Ahmet Fevzi Paşa, tekrar nizamiye hizmetine alınarak İstanbul Muhafızlığı'na tayin edilmiştir.⁶⁷ Ahmet Fevzi Paşa, İstanbul Muhafızlığı görevinin yanı sıra 25. Kolordu Kumandanlığı görevini de ifa edecektir.⁶⁸ Mütareke Dönemi teşkil edilen Divan-ı Harbi Örflerin, bulundukları yerlerin kumandanlıklarına bağlı olmaları şartı getirilmiştir. Bu hâlde İstanbul'da teşkil edilen Divan-ı Harbi Örfi'nin doğrudan İstanbul Muhafızlığı'na bağlı olmasına karar verilmiştir.⁶⁹ Yine Mütareke Dönemi'ne özgü olarak kurulan XXV. Kolordu Kumandanlığı, İstanbul muhafızı olarak atanan komutanların uhdesinde bırakılmıştır.

⁶⁶ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı), TTK Ankara 2019, s. 332.

BOA, *İ.DUİT*, 157/59, 14 Muharrem 1337/20 Ekim 1918; *BEO*, 4539/340375, 15 Muharrem 1337/21 Ekim 1918.

BOA, *BEO*, 4555/341586, 10 Cemaziyelevvel 1337/11 Şubat 1919.

BOA, *BEO*, 4552/341334, 18 Rebiülahir 1337/21 Ocak 1919.

Mütareke Dönemi'nin kırılğan ve belirsiz yapısı nedeniyle İstanbul Muhafızlığı görevinde istikrar sorunu yaşanmış ve çok sık aralıklarla göreve tayinler söz konusu olmuştur. Yapılan tayinlerde dikkat çeken bir diğer husus yapılan atamalarda, yeterli personel sıkıntısı nedeniyle, çoğunlukla emekli askerlerin tercih edilmesi olmuştur. Ahmet Fevzi Paşa yaklaşık beş buçuk aylık görev süresiyle bu dönemde en uzun süre görevde kalan ikinci İstanbul muhafızı unvanını almıştır. 7 Nisan 1919'da mülga nizamiye 16. Fırka Kumandanlığı'ndan mütekaid Osman Şakir Paşa, İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Kumandanı olarak görevlendirilmiştir.⁷⁰ Yaklaşık yirmi gün gibi kısa bir süre sonunda Osman Şakir Paşa, görevden alınmış, yerine 27 Nisan 1919'da Seyyid Paşa, İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Komutanı olarak tayin edilmiştir.⁷¹ Seyyid Paşa'nın görev süresi de uzun ömürlü olmamıştır. İki ay kadar sonra Seyyid Paşa hakkında takibat ve tahkikatlar başlatılmıştır.⁷² Söz konusu tahkikatlar sonrasında suçlu bulunan ceza alan Seyyid Paşa görevden alınmış,⁷³ yerine 22 Ağustos 1919'da Şevket Bey önce İstanbul Muhafızlığı'na, ardından da 25. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilmiştir.⁷⁴ Şevket Bey'in yardımcılığını yapan Kaymakam Fehmi Bey'in memuriyetine 14 Ekim 1919'da son verilmiş, yerine Kaymakam Zeki Bey, *İstanbul Muhafızlığı muavini* olarak tayin edilmiştir.⁷⁵

Şevket Bey, yaklaşık sekiz buçuk ay görevde kalmıştır. Bu nedenle Mütareke Dönemi'nde en uzun süre görev yapan İstanbul Muhafızı olmuştur. 7 Nisan 1920'de, görevden alınan Şevket Bey'in yerine topçu mirlivalığından mütekaid Mustafa Natık Paşa İstanbul

⁷⁰ BOA, *BEO*, 4564/342284, 06 Receb 1337/7 Nisan 1919.
 BOA, *İ.DUİT*, 158/72, 26 Receb 1337/27 Nisan 1919.
 BOA, *BEO*, 4578/343339, 13 Ramazan 1337/12 Haziran 1919.
 BOA, *İ.DUİT*, 175/123, 11 Ramazan 1337/10 Haziran 1919.
 BOA, *İ.DUİT*, 159/28, 159/32, 23-25 Zilkade 1337/20-22 Ağustos 1919;
BEO, 4587/344012, 24 Zilkade 1337/21 Ağustos 1919 ve *İ.DUİT*, 17/58, 12 Rebiülahir 1338/4 Ocak 1920.
 BOA, *BEO*, 4595/344586, 19 Muharrem 1338/14 Ekim 1919.

Muhafızı ve 25. Kolordu Kumandanı olarak tayin edilmiştir.⁷⁶ Ancak 3 Mayıs 1920'de Mustafa Natık Paşa'nın sadece 25. Kolordu Kumandanlığı'nı deruhte etmesi ve İstanbul Muhafızlığı görevine Kaymakam Saffet Bey'in tayin edilmesine karar verilmiştir.⁷⁷

İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920'de İstanbul işgal ederek Osmanlı yönetimine fiilen el koydular. Salih Paşa Hükûmeti (4 Mart-8 Nisan 1920) son Osmanlı hükûmeti oldu. İşgalcilerin arzu ve direktifleriyle İstanbul Muhafızlığı, 5 Haziran 1920 de ikinci defa ilga edilmiştir. Muhafızlık kadrosu, merkez kumandanlığı kadrosuna aktarılmıştır.⁷⁸ Yaklaşık on sekiz gün görev yapan Saffet Bey son İstanbul muhafızı olarak tarihe geçmiştir.

SONUÇ

İstanbul Muhafızlığı, temelleri XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan köklü bir Osmanlı askeri teşkilatıdır. Konuya ilişkin olarak herhangi bir akademik çalışmaya rastlanılmamış olması oldukça düşündürücüdür. Bu çalışmamdan sonra İstanbul Muhafızlığı ile kapsamlı ve yeni araştırmaların gerçekleştirilmesiyle meselenin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyim. Bu sayede yapılacak olan araştırmalara öncülük etmenin gururunu taşıyış olacağım.

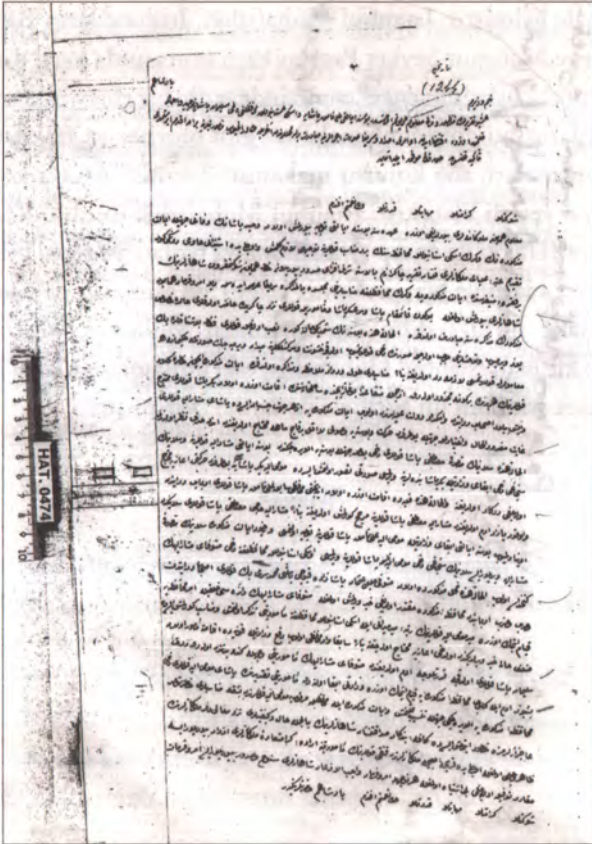
Hemen her dönemde son derece stratejik bir mevki olarak addedilmiş ve yapılan atamalarda ehliyet ve liyakat hususuna azami ölçüde riayet edilmiştir. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nın kaldırmasından sonra önemi daha da artan İstanbul Muhafızlığı, adeta Padişahın ve yeni dönemin koruyuculuğu vazifesini de üzerine almış görünmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde önemini muhafaza eden İstanbul Muhafızlığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile

⁷⁶ BOA, BEO, 4626/346880, 18 Receb 1338/7 Nisan 1920.

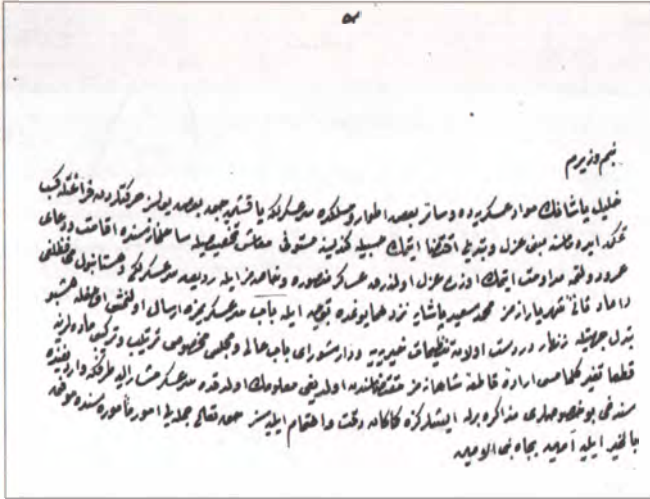
BOA, İ.DUIT, 160/33, 14 Şaban 1338/3 Mayıs 1920; BOA, BEO, 4631/347288, 14 Şaban 1338/3 Mayıs 1920

BOA, BEO, 4634/347534, 3 Ramazan 1338/5 Haziran 1920. Harbiye Nezaret'i'ne yazılan yazıda sadece ilga sebepleri açıklanmamıştır.

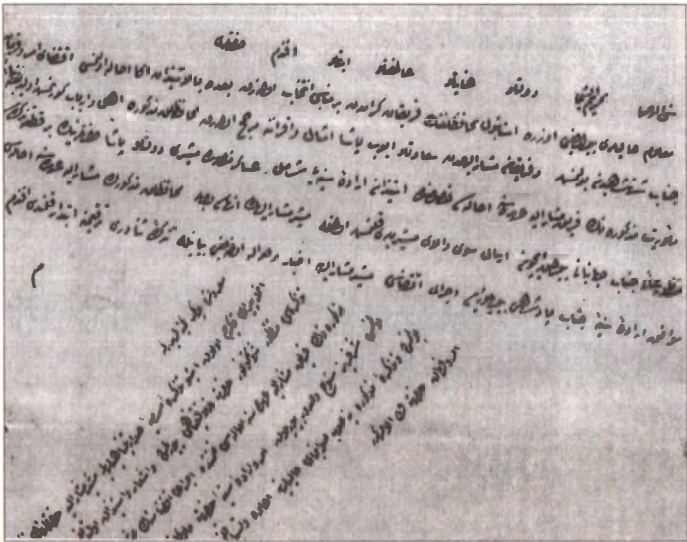
anılır hâle gelmiştir. İstanbul Muhafızlığı, İttihatçıların Bâb-ı Âli Baskını ve Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında karşı darbe ve suikast teşebbüslerinin engellenmesinde tarihi bir görev üstlenmiştir. İttihatçıların bu göreve Cemal Paşa gibi otoriter ve teşkilatçı bir ismi getirmeleri, söz konusu makamın önemini ortaya koyması açısından yeterli olacaktır. İstanbul Muhafızlığı'nın bu dönemde İttihat ve Terakki ile anılıp siyasallaşmaya başlaması tepki çekmeye başlayınca Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa asırlardır devam eden tarihi makamın lağvedilmesini sağlamıştır. Mütareke Dönemi'nde yeniden kurulan İstanbul Muhafızlığı, eski ihtişamından uzak kalmış ve nihayet İstanbul'un işgaliyle de tarihe karışmıştır.

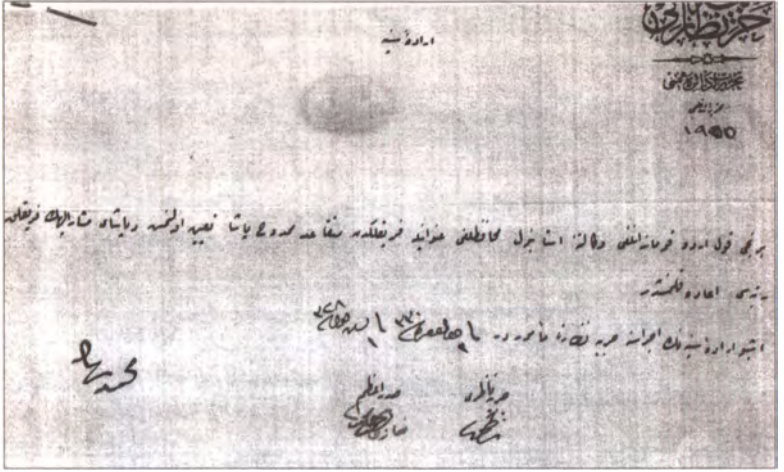
Bosna Valisi Vahid Paşa'nın vefatı nedeniyle yerine Ali Namık Paşa'nın tayin edildiğine ve Eski İstanbul Muhafızlığı'nın da Süleyman Paşa'ya tevcihine dair II. Mahmut'un Hatt-ı Hümayunu. BOA, HAT, 474/23217

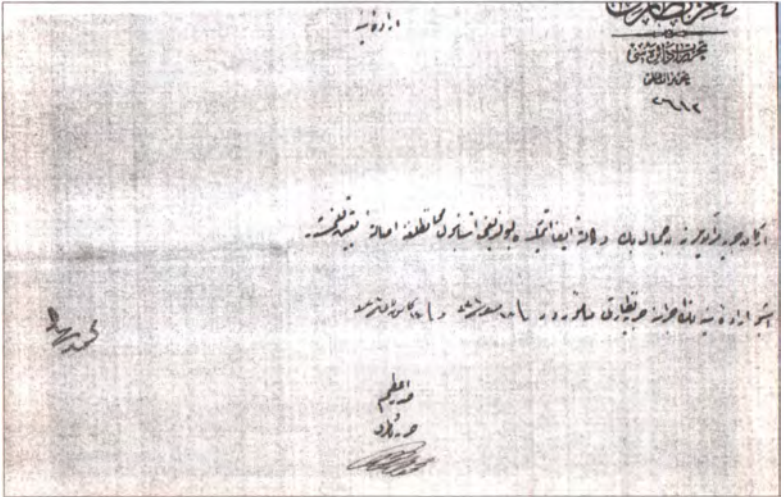
İstanbul Muhafızlığı'nın Damat Said Paşa'ya tevcih edildiğine dair II. Mahmut'a ait Hatt-ı Hümayun. BOA, HAT, 469/22932

İstanbul Muhafızlığı için ehliyet ve liyakat sahibi yüksek rütbeli askerlerin atanması gerektiği ve bu şartları taşıyan Ferik Eyüp Paşa'nın atanmasına dair irade. BOA, İ.DH, 71/3526

Birinci Kolordu Kumandanlığı Vekaleti'ne İstanbul Muhafızlığı unvanıyla feriklikten mütekaid Memduh Paşa'nın tayini. BOA, BEO, 4099/307356

Erkân-ı Harp Miralayı Cemal Bey'in İstanbul Muhafızlığı'na asaleten tayinine dair irade. BOA, İ.HB, 128/9

Askerlik mesleğinden çıkartılan Dr. Yüzbaşı Şefik Efendi'nin fakr u zaruret hâlinde olduğuna dair kız kardeşi tarafından İstanbul Muhafızlığı'na yazılan dilekçe

[illegible]

Ahmet İzzet Paşa'nın teklifi sonucu İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedildiğine dair karar metni. BOA, BEO, 4227/316959

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

ADVNMHM. : 80/311, 127/313.

BEO: 4099/307356, 4137/310244, 4157/311720, 4176/313173, 4230/317186,
4227/316959, 4539/340375, 4555/341586, 4552/341334, 4564/342284,
4578/343339, 4587/344012, 4595/344586, 4626/346880, 4634/347534.

C. AS: 971/42278.

DUİT, 4/11-1.

DH.İD: 65/31, 166/5.

DH.KMS: 63/63.

DH. MUİ: 166/68, 116/44.

DH. SYS: 112/7, 119/1-6,

DH.H: 68/26, 166/5.

DH. EUM.MEM: 38/89.

M.V, 174/85,

HR. SYS, 1856/3,

DH. KMS, 51-1/64, 63/53.

HAT: 0481/2358, 474/23217, 469/22932.

HR. HMŞ. İŞO, 108/8.

İ.DH: 71/3526,

İ.HB: 124/8, 126/32, 128/9

İ.MVL: 48/921,

HR.SYS: 1857/1.

DUİT: 8/89, 173/70, 17/58, 157/59, 175/123, 159/28, 159/32, 158/72, 160/33.

İ.TAL: 500/28,

DH. KMS: 44/27.

MBİ: 173/70.

İMMS, 8 Zilhicce 1331(8 Kasım 1913).

DH.ŞFR, 59/19,

DH. HMŞ, 7/2-3, lef. 3/1, 8, 9, 10.

HR.HMŞ.İŞO, 108/2, lef. 62.

MV, 213/41.

DH.ŞFR, 48/90, 54-A/167, 54/270-1, 54/411, 55-A/14, 55/292, 57/155, 57/157-158, 57/313, 57/317, 58/141, 60/10, 60/35, 62/276, 63/136, 63/307, 66/192, 67/28, 67/130, 74/1275, 74/281, 76/147.

İMMS, 8 Zilhicce 1331(8 Kasım 1913).

BAŞKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 030.18.01/86314, 030.18.01/86314, 030.18.01/874616. 030 10/204 392 17.

Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürlüğü, 030.18.01/025 498, 030.18.01/025 498.

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI ATASE ARŞİVİ

536/2095, 536/1, 374/1488.

DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI DENİZ ARŞİVİ

Dz.KK, Deniz Arşivi, *Künye Defteri*, Defter No: 1, Sayfa No: 4/1-2

BAŞKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ RESMİ İNTERNET SİTESİNDEN NAKLEN

DH. EUM.AYŞ, 38/62.

DH. ŞFR, 54 /167, 59/107, 55-A/143, 54-A/268, 54-A/388, 55/231, 59/105, 59/196, 57/208, 55/344, 56/236, 60/61, 93/31, 58/158, 59/239.

DH. KMS, 49-2/15-2, 54-2/45-2, 49-2/15-1.

HR.SYS, 2882 /5-8,

MV, 199/35, 207/92, 208/38.

DH.KMS, 63/63,

HR.SYS, 1856/3, 2409/25.

YA. HUS, 517/176, 543/142-2, 523/130-2, 523/142-3, 523/142-1, 523/113.

Y.EE, 71/47-3.

Y.PRK. ASK, 235/66.

Y.PRK. BŞK, 70/103.

TAKSİM ATATÜRK KİTAPLIĞI FAHREDDİN TÜRKKAN PAŞA KOLEKSİYONU

Belge ve Resim numaraları metin içerisinde ve ekler kısmında verilmiştir.

TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ ARŞİVİ

Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/2 1 Nisan 1922.

GAZETE, DERGİ, SALNAME VE NEVSAL

İkdam, İctihad, Tanin, Zaman, Tasvir-i Efkâr, Halka Doğru, Vakıf, Cadi, L'illustration, Askeri Salname, İstanbul 1311, Nevşâl-i Osmani, İstanbul 1330, Bahriye Salnamesi, İstanbul 1334.

ARAŞTIRMA-İNCELEME VE HATIRALAR

ABDULLAH CEVDET, "Nafia Nazırı Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat", *İctihad*, S. 93, 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914), s. 2078.

ADIVAR, H. Edip. *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.

AHMAD, Feroz. *İttihat ve Terakki*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995.

_____, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berkay Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

AHMET ŞERİF, *Arnavudluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'da Tanin*, (Yayına Haz. Çetin Börekçi), C. II, TTK Yay., Ankara 1999.

AKŞİN, Sina *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yayınları, Ankara 1998.

ALKAN, Ahmet Turan. *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul 2001.

ALKAN, Mehmet. *Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, (Yayına Haz. Mehmet Alkan), YKY, İstanbul 2007.

AMCA, Hasan. *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İç Yüzü (1908-1918)* (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1989.

ARAI, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Çev. Tansel Demirel), İstanbul 1994.

ARMAOĞLU, Fahir. "Lozan Konferansı ve Musul Sorunu", *Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998, s.109-154.

ARTUÇ, Nevzat. Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019.

_____, *İttihat ve Terakki'nin İttihâd-ı İslâm Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusi İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

_____, *Sıradışı Bir İttihatçı Besarya Efendi'nin Hayatı ve II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, (Yayına Haz. Nevzat ARTUÇ), (Çev. Esin Elkan Yılmaz) Timaş Yay., İstanbul 2019.

_____, "İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislâmizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları", (Abdurrahman Uzunlaşan ile birlikte) *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 11, Isparta 2004, s. 39-52.

_____, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 10, Yıl: 2004, s. 61-78.

_____, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *SDÜ-FEFSBD*, S. 12, Isparta 2005, s. 73-102.

_____, "Cemal Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa.13, Yıl: 2005, s. 189-210.

_____, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Denizaltı Gücünü Artırma ve Denizaltı Subay- Er Yetiştirme Çabaları", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, Sa. 2, Yıl: 2008, s. 57-74.

_____, "1885 Filibe İsyanı", *SDÜFEFSBD*, S. 4, Isparta 1999, s. 265-272.

ATAY, F. Rıfkı. *Zeytindağı*, İstanbul 1981.

AYDEMİR, Ş. Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C. II, III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.

BAYAR, Celal *Ben De Yazdım*, C. III, IV, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1997.

BAYINDIR, Seda. *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (MÜ Türkiyat Araştırma Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1997.

BAYKAL, Hülya. "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal İle Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 14, Mart 1989, s. 379-439.

- BAYUR; Y. Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II/2, II/4, TTK Basım Evi, Ankara 1991.
- _____, “İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Belleten*, C. XXIII, S. 89-92, Ankara 1959, s. 267-270.
- _____, *Balkan Savaşları Birinci Balkan Savaşı*, C. I-II, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul 1999.
- BEHÇET CEMAL, “Başlarken”, *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 10-18.
- BİRİNCİ, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990.
- BİRGEN, Muhittin. *İttihat ve Terakki’de On Sene (İttihat ve Terakki Neydi?)*, C. I, (Haz. Zeki Arıkan), Kitap Yay., İstanbul 2006.
- CEMAL, H. *Tekrar Başımıza Gelenler*, (Yayına Haz. Murat Çulcu), İstanbul 1991.
- CEMAL, Behçet. “Başlarken”, *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 15-16
- Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959
- ÇAVDAR, Tefvik. *Talat Paşa*, Ankara 1995.
- _____, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839–1950)*, İmge Yayınları, İstanbul 1995.
- ÇAVUŞOĞLU, Şeref. “Benim Gördüğüm Bâb-ı Âli Baskını”, *Yakın Tarihimiz*, C. I, Sa. 7, İstanbul 1962, s. 196.
- DABAĞYAN, Levon Panos. *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001.
- DANIŞMENT, İ. Hami. *Sadrızam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul 1961.
- _____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1955.
- DEMOLİNS, Edmond. *19. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?* (Çev. A. Fuad-A. Naci), Editör: Bahri Ata, Yayına Haz. Oğuzhan Karadeniz vd., Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.
- DÖRDÜNCÜ ORDU KUMANDANLIĞI, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayrılıkçı Arap Örgütleri. Âliye Divân-ı Harbi Örfisi*, (Yayına Haz. Ayşe H. Aydın), Arba Yay., İstanbul 1993.
- DURU, Kâzım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957.

- DÜSTUR, Birinci Tertip, C.IV, s. 1. (1-40)'dan naklen http://www.anayasa2011.com/?page_id=23, (Erişim Tarihi 27.06.2013).
- EGE, Nezahet Nurettin. *Prens Sabahaddin. (Hayatı ve İlmi Müdafaaaları)*, Fakülteler Mecmuası, İstanbul 1977, s. 3-10.
- EL-UBEYDÎ, Es-Seyyid Muhammed Habib. *Payitahtta Nutuklarım*, İlmiye Matbaası, Beyrut 1334.
- _____, *Cemal Paşa'yı Yüceltme Amacıyla Yazılmış Bir Risale Payitahtta Nutuklarım*, (Yayına Haz. Nevzat ARTUÇ), Kronik Yay., İstanbul 2018.
- ERGİN, Osman. "Asırlar Boyunca İmparatorluğu idare Eden Bâb-ı Âli", *Tarih Dünyası*, 15 Ağustos 1950, s. 386-394.
- ERDEN, A. Fuad. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954.
- ESATLI, M. Ragıp. *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakub Cemil Niçin Öldürüldü?* C. II, İstanbul 1975.
- GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, (Editör: Ahmet Tetik) C. I, II, V, VII ve VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- _____, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Balkan Harbi*, C. I-II, Ankara 1993.
- GÖRGÜLÜ, İsmet. *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922) Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara 1993.
- HİLAFAFET RİSALELERİ, (Yayına Haz. İsmail Kara), C.IV, Klasik Yay., İstanbul 2004.
- HÜLAGÜ, Metin. *Pan-İslâmî Faaliyetler*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1994,
- _____, "İngiliz Belgelerinde Pan-İslâmizm ile İlgili Bir Rapor", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 93, Sa. 85, s. 184-197.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.
- HANIOĞLU, M. Şükrü. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, M. Şükrü. *The Young Turks In Opposition*, Oxford University Pres, New York 1995.
- _____, "Cemal Paşa", mad., *TDVİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 306-307
- "İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Muhim Bir Mülakat", *Tanin*, 1640, 10 Haziran 329 (23 Haziran 1913), s.1.
- KARA, İsmail. "Risaleler ve Müellifleri Hakkında Bazı Bilgiler", *Hila fet Risaleleri*, C. IV, (Yayına Haz. İsmail Kara), Klasik Yay., İstanbul 2004, s. 3-38.
- KARPAT, Kemal. *İslâm'ın Siyasallaşması*, (Çev. Şiar Yalçın), Timaş Yay., İstanbul 2013.

- _____, "The Memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and Nationalizm", *Middle Eastern Studies*, 6, 1975, s. 276-299.
- KARAMAN, Hayreddin. "Efgâni, Cemaleddin", *TDVİA*, C. 10, Yıl: 1994, s. 456-466.
- KEDOUİRE, Elie. *England and The Middle East*, London 1987.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet. *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- KOLOĞLU, Orhan. *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, Truva Yay., İstanbul 2008.
- KONUĞÇU, Enver. *Erzurum Kars Kapı Şehitliğindeki İki Mezar Hafız Hakkı ve Cemal Paşalar (1915, 1922)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2010.
- KODAMAN, Bayram. "Osmanlı Siyasi Tarihi (1876-1920)", *DGBİT*, C. XII, Çağ Yay., İstanbul 1993.
- _____, "II. Meşrutiyet Dönemi", *Türkler*, C. XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002.
- KÖSE, Osman. *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu, Tablili, Tatbiki)*, TTK Yay., Ankara 2006.
- KURAN, A. Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- KUTAY, Cemal. *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. XVI, İstanbul 1983.
- _____, *1913'te Garbi Trakya'da İlk Türk Cumhuriyeti*, İstanbul 1962.
- _____, "Reval'de Osmanlı Devleti'nin Taksimi", *Tarih Konuşuyor*, C. VII, S. 41, Haziran 1947, s. 3226-3228 KUYAŞ, Ahmet. "Darbelerin Miladı Bâb-ı Âli Baskını", *NTV Tarih*, Sa. 48, Ocak 2013, s. 26-35.
- _____, "Sykes-Picot Antlaşması", *TDVİA*, C. 38, Yıl:2010, s. 204-206.
- RAMSAUR, Ernest Edmonson. *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Hacasan Yüncü), Kayhan Yay., İstanbul 2001.
- REMOND, Georges. "Pendaions A Constantinople", *L'illustration*, 3670, 28 Juin 1913 (28 Haziran 1913), s. 611-612.
- MAHMUT MUHTAR PAŞA, "Balkan Harbi Hezimetini", *BTDD*, S. 4, Haziran 1985, s. 39-46.
- MANDELSTAM, Andre. *Le Sort de L'Empire Ottoman*, Paris 1917.
- MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 1998.
- _____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yay., İstanbul 1996.
- MENTEŞE, Halil. *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986.
- MEVLANZÂDE RIFAT, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü*, (Yayına Haz. Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1993.

- _____, *Mevlânâ'de Rıfat'ın Anıları*, (Yayına Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul 1992.
- "Müstahfız", *TDVİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 109-111.
- MÜNİR, Hikmet. "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun Nafia Nazırı Nikola Batzarya", *Yedigün*, Sa. 268, 26 Nisan 1938, s. 14-16.
- NADİ, Yunus "Cemal Bey'in Tevkifi", *Tasvir-i Efkâr*, 610, 23 Teşrin-i sâni 1328 (4 Aralık 1912), s. 3.
- _____, "Tevkifat-ı Siyasiye Meselesi", *Tasvir-i Efkâr*, 611, 8 Kanun-ı evvel 1328 (8 Aralık 1912), s. 1.
- OCAK, Ahmet Yaşar. "II. Abdülhamid Dönemi İslâmcılığının Tarihi Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslâmı'na Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 109-115.
- OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER(1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995.
- ORTAYLI, İlber. *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.
- _____, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.
- ÖKE, Mim Kemal. *Hilafet Hareketleri*, İrfan Yay., İstanbul 2005.
- _____, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu", *DGBİT*, C. XII, İstanbul 1989, s. 201-282.
- ÖZCAN, Azmi. *Panİslâmizm (Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1924)*, İsam Yay., İstanbul 1997.
- _____, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 130-140.
- ÖZCAN, Abdülkadir. "Zaptiye", mad., *TDVİA*, C.44, İstanbul 2013, s. 128-130.
- _____, "Karakol", mad., *TDVİA*, C.24, İstanbul 2001, s. 430-431.
- ÖZDEMİR, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölüm (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara 2005.
- ÖZKAYA, Yücel. "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyet'e Etkileri ve Cemiyet-i İslâmiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara 1994.
- ÖZKÖSE, Kadir. *Muhammed Senusi (Hayatı, Eserleri, Hareketi)*, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- PALMER, Alan *Osmanlı Devleti Bir Çöküşün yeni Tarihi (Son Üç Yüz Yıl)*, (Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

- PEARS, Sir Edwin. *Fourty Years in Constantinople (1873–1915)*, London 1916.
- PRENS SABAHADDİN, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri*, (Yayına Haz. Mehmet Ö. Alkan), YKY Yay., İstanbul 2007.
- _____, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzah'lar*, (Çeviren: Fahri Unan), Ayraç Yay., Ankara 1999.
- PETROSYAN, Y. Aşatoviç. *Sovyetler Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974.
- REMOND, Georges. “L'endemain De Coup D'Etat: Enver Bey Au Selamlık”, *L'illustration*, 3649, 1 Fevrier 1913(1 Şubat 1913), s. 81-82.
- SEVİL, Hülya Küçük *İttihat ve Terakki Dönemi'nde İslâmcılık Hareketi (1908-1914)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- STODDARD, Philip H. *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), Arba Yay., İstanbul 1993.
- SÜSLÜ, Azmi. *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990.
- ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMET HİLMİ, *Senusiler ve Sultan Abdülhamid (Asr-ı Hamidi'de Alem-i İslâm ve Senusiler)*, Ses Yay., İstanbul 1992.
- ŞAKİR, Ziya. *Mahmud Şevket Paşa*, İstanbul 1944.
- ŞEHBENDERZADE FİLİBELİ AHMET, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası* (Sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991.
- ŞEYHÜLİslâm CEMALETTİN EFENDİ, *Siyasi Hatıralar* (Sad. Ziyaeddin Engin), İstanbul 1978.
- TALAT PAŞA, *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003.
- TANSEL, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, MEB Yay., İstanbul 1991.
- TANSU, S. Nafiz. *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler* (Anlatan: Galip Vardar), İstanbul 1960.
- TEKELİ, İlhan. – İLKİN, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Oluşumu*, Ankara 1999.
- TEMO, İbrahim. *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, (Yayına Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987.
- TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif. *Sultan Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, İstanbul 1992.
- TETİK, Ahmet. “IV. Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 30/2008, s. 85–113.

- TİMUR, Taner. "Bir İttihatçı Düşmanı Şerif Paşa ve Meşrutiyet Gazetesi", *Tarih ve Toplum*, C. XII, S. 72, Aralık 1989.
- TOKAY, Gül. *Makedonya Sorunu (Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri 1903–1908)*, İstanbul 1996.
- TOPUZLU, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Yayına Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil), Arma Yay., İstanbul 1994.
- TROÇKİ, Leon. *Balkan Savaşları*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul 1995.
- TUNAYA, T. Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay, İstanbul 2000.
- _____, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- TURAN, Şerafettin "İkinci Meşrutiyet Döneminde Ordu-Yönetim İlişkileri", 2. *Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1985, s. 77.
- TURAN, Tufan – TURAN, Esin Tüylü. "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusi ve Türkiye-Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, Sa. 19, 2011, s. 191.
- TÜRKGELDİ, A. Fuat. *Görüp İşittiklerim*, TTK Basım Evi, Ankara 1984.
- TÜRKOĞLU, İsmail. *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.
- UCA, Alaattin. "Cemal Paşa'nın Resmi Hal Tercümesi ve Milli Savunma Bakanlığı Arşivi'ndeki Bazı Belgeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa. 41, Erzurum 2009, s. 271-305.
- ULUÇAY, M. Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yay., Ankara 2001.
- UMAR, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.
- UŞAKLIGİL, H. Ziya Saray ve Ötesi Son Hatıralar, İstanbul 1965.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. "1908 yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, C. XX, S. 77, Ankara 1956, s. 103-174.
- ÜNAL, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011.
- YAHYA KEMAL, *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul 1986.
- YALÇIN, H. Cahit. *Siyasal Anılar* (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, (Yayına Haz. O. Selim Kocahanoglu), Temel Yay., İstanbul 2002.
- _____, *Talat Paşa*, İstanbul 1943.
- _____, "10 Yılın Hikayesi", *Yedigün*, S. 120–200, İstanbul 1936.
- YALÇIN, Soner. *Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2004.

- YİNER, Abdülhasır. *Müşir Recep Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1842-1908)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- WALLACH, Jehuda L. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi* (Çev. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1985.
- YÖNTEM, Ali Canip. "Bâb-ı Âli Baskını'nın Bilinmeyen Tarafları", *Yakın Tarihimiz*, C. II, Sa. 26, İstanbul 1962, s. 387-389.
- ZEİNE, Zeine N. *The Struggle For Arab Independence*, Beirut 1960.
- ZÜRCHER, Erik-Jan. "The Ottoman Jihad, The German Jihad and the Sacralization of War", *Jihad and Islâm in World War I*, Edited by Erik Jan-Zürcher, Leiden University Press, 2016, s.13-26.
- _____, "Sabah al-din (Prens Sabahaddin)", *The Encyclopedia of Islâm*, Vol: VIII, Leiden, s. 669.

DİZİN

- I. Dünya Savaşı 6, 7, 11, 12, 17, 48,
90, 106, 108, 109, 112, 115,
118, 119, 122, 123, 127, 134,
140, 145, 149, 157, 167, 174,
175, 188, 198, 203, 205, 206,
211, 212, 218-222, 229, 235,
242, 273
- II. Abdülhamit 62, 63, 100, 160,
210, 217, 218, 228, 272
- II. Meşrutiyet 4, 7, 11, 12, 15, 19, 38,
62, 63, 64, 84, 86, 87, 91, 97,
101, 102, 121, 122, 149, 164,
187, 190, 196, 198, 218, 229,
233, 257, 261-263, 271, 276,
287, 288, 291, 294
- II. Ordu 168, 174
- III. Kolordu Kumandanlığı 21, 32
- IV. Ordu 129, 135, 136, 143, 150,
151, 153, 155, 156, 160, 165,
168-172, 174-176, 178, 197,
198, 207, 234, 251, 293
- IV. Ordu Kumandanlığı 150, 151,
155, 174, 234
- VII. Ordu 170, 172
- 31 Mart Olayı 43, 62, 64, 66, 101,
122, 233
- A
- Abbas Halim Paşa 144, 246
- Abdullah 23, 25, 173, 264
- Abdullah Cevdet 25, 264, 265, 287
- Abdullah Paşa 23
- Adem-i Merkeziyet 63, 98
- Adem-i Merkeziyetçi 97
- Afgan 205, 235-237, 245
- Afganistan 188, 194, 196, 200, 203,
204, 209, 211, 235-239, 241,
243-245, 250, 251
- Ahmet Bedevi Kuran 54, 66, 69,
70, 82, 83, 98, 104, 108, 109,
154, 266
- Ahmet İzzet Paşa 45, 76, 269, 273,
274, 277, 283
- Ahmet Muhtar Bey 239-241
- Ahmet Rasim 154
- Ahmet Rıza Bey 63, 98-100, 186
- Ahmet Rüşdi 249
- Ahmet Şerif 151, 156
- Ali Fuad Erden 154, 159, 176, 177,
238, 244, 245
- Ali Münif Bey 154, 192, 196, 197
- Âliye Sıkıyönetim Mahkemesi 208
- Alman 54, 55, 57, 61, 87, 108, 110-
112, 115, 116, 118, 122, 123,
130, 142, 164, 168-170, 172,
174-176, 182, 203, 221, 222,
228-230
- Almanya 6, 16, 54, 55, 57, 61, 79,
80, 87, 88, 96, 106-109, 111-
117, 119, 120, 122, 123, 128,
130, 140-142, 146, 164, 166,
167, 169, 170, 173, 175, 183,
188, 219-223, 228-230, 236,
237, 241

- Alpay Kabacalı 157, 165, 167, 168,
170-172, 174, 207, 265-270,
289, 293
- Amanullah Han 237-239
- Amerika 79, 98, 121, 127, 143-145,
234, 246, 247, 251
- Anadolu 18, 19, 33, 62, 78, 96, 109,
120, 129, 130, 131, 134, 145,
151, 157, 166, 191, 235, 236,
238, 239, 243, 248, 249, 250
- Andre Mandelstam 151, 154, 155
- Ankara 4, 9, 10, 23, 24, 39, 40, 42,
43, 45, 52, 55, 62, 64, 76, 78,
83, 87, 88, 95-98, 101, 103,
128-130, 139, 140, 142, 143,
150, 151, 162, 165, 173, 180,
184, 187, 189, 190, 205, 217,
220, 222, 230, 231, 233, 236,
238, 241, 242, 245, 247, 248,
250, 251, 274, 287-295
- Arabistan 149, 154, 156, 163, 171,
172, 174
- Arap 48, 97, 99, 131, 149-152, 157,
158, 170, 175, 191, 193, 198,
208, 209, 235, 260, 289
- Arap milliyetçiliği 175, 209
- Asir 171
- Atina 111, 117, 119, 120, 162, 219,
234
- Avrupa 5, 15, 44, 46, 51, 52, 54, 55,
66, 74, 80, 87, 88, 96, 99,
104, 106, 108, 110, 111, 118,
122, 181-186, 205, 222, 228,
236, 238, 244, 266
- Aydın 37, 78, 120, 152, 223, 289
- Azerbaycan 240, 241
- Azmi Bey 47, 65-73, 75, 77, 84-86,
88, 105, 140, 148, 153, 246
- B**
- Bâb-ı Âli 5, 9, 11, 16, 26, 37-39, 41,
42, 45, 47-59, 62, 65, 67, 70,
71, 80, 84, 86-90, 103, 104,
119, 142, 149, 218, 234, 262-
265, 277, 288-291, 295
- Bâb-ı Âli Baskını 5, 11, 16, 26, 37-
39, 41, 42, 45, 48-59, 62, 65,
67, 80, 84, 86-90, 104, 119,
142, 149, 218, 234, 263, 265,
277, 288, 289, 291, 295
- Bahriye Nezareti 76, 219, 220, 222,
223, 227, 228, 234
- Balkan Savaşları 5, 21, 22, 23, 25-27,
31, 41, 55, 121, 271, 289, 294
- Balkanlar 17, 21, 22, 43, 102, 103,
122
- Başkumandanlık Vekâleti 25, 76,
165, 209, 269
- Bedri Bey 171
- Behçet Cemal 23, 24, 25, 27, 48, 52,
264, 289
- Berlin 76, 80, 96, 114, 142, 144, 176,
203, 228, 246
- beyanname 154, 166, 208, 245
- Beyazıt 70-72, 75, 105, 180, 268,
270
- Beyoğlu 73, 76, 247, 249, 251
- Birinci Balkan Savaşı 5, 22, 26, 27,
35, 40, 103, 122, 202, 234,
263, 289
- Bolşevik 235-238, 243-245, 250, 251
- Breslau 221, 222
- Buhara 237, 243
- Bulgaristan 22, 42, 98, 102, 103,
112, 188
- Büyük Kabine 32, 40, 64, 67
- Büyük Manika Köyü 24
- C-Ç**
- Cavid 46, 142, 146, 151, 166
- Cebel-i Lübnan 154
- Cemal Paşa 4-7, 11, 19, 21-28, 30-
32, 34-36, 40, 44, 46, 48,
50-52, 54-57, 66-70, 73, 75,
76, 79, 81, 82, 85-87, 89,
90, 101, 105, 107, 123, 124,

- 129, 135-144, 146, 148-160,
162-179, 187, 198, 203-205,
207-210, 214, 215, 217, 219,
221-223, 229, 233-255, 257,
262, 264-274, 277, 280, 287-
292, 294
- Cemal Paşa'nın Sultanlığı Meselesi
162
- Ceza Kanunnamesi 141, 270
- Chantier Noumand 219
- Creuzat 219
- Cumhuriyet 22, 23, 91, 155, 244,
247, 249, 250, 253, 254, 289,
294
- Çatalca 21, 24-26, 31-34, 42, 55,
86, 103
- Çeka 238, 240, 250
- çekirge felaketi 165
- Çerkezköy 23
- Çonfara 33
- Çukurova 165
- D
- Dâhiliye Nazırı Reşid Bey 41, 43,
74, 265
- Dâhiliye Nezareti 41, 75-77, 79, 88,
133, 136, 137, 154, 195, 196,
200, 201, 209, 211, 261, 271
- Damat Salih Paşa 65, 66, 68, 69, 74,
81, 84, 85, 104, 265
- Dersaadet 34, 108, 156, 287
- Dr. Nazım 46, 63, 99, 132, 142, 146,
185, 186
- Dürzi 132, 156, 175
- E
- Edirne 42, 43, 46, 57, 67, 103, 188,
202
- Elie Kedouire 166, 291
- Enver Paşa 4, 16-18, 23, 24, 32, 44-
51, 53-57, 59, 69, 107, 126,
129, 130, 133, 135, 136, 138,
142, 144, 145, 150, 167-174,
178, 188, 189, 192, 199, 202-
205, 208, 211, 214, 235, 237-
239, 243, 244, 246-248, 250,
264, 267, 288, 290, 291, 293
- Erikler Muharebesi 33
- Erkân-ı Harbiye 74, 233, 248, 249,
264
- Ermeni 4, 6, 11, 15, 18, 19, 35, 97,
99, 100, 127-147, 153, 156,
162, 163, 175, 234, 242, 246-
248, 251, 288-290, 293
- Ermeniler 4, 6, 128-131, 133-135,
139, 143, 145, 147, 162, 163,
244, 246-248, 250, 292, 293
- Ermenistan 163, 241, 247, 251
- F
- Falih Rıfkı Atay 152, 155, 164, 177
- Falkenhayn 168-174
- Faysal 208
- Fehmi 197, 239, 245, 248, 275
- Filistin 149, 157, 159, 160, 163, 167,
168, 170, 173, 174
- Frank Weber 154, 162
- Fransa 26, 55, 57, 61, 63, 107, 112,
114-119, 121, 123, 127, 154,
162, 163, 166, 186, 189, 206,
219, 220, 234, 237
- Fransız 5, 22, 25-27, 35, 36, 51, 57,
59, 74, 80, 96, 112, 123, 144,
150, 154, 192, 219, 220, 221,
229, 246, 249, 294
- Fransızca 37, 61, 95, 100, 106, 115,
245, 270
- G
- gayrimüslim 156
- Gazze 167
- Georges Remond 5, 22, 25-27, 30,
31, 35, 36, 51, 53, 57, 59, 80,
81, 105, 270, 271
- Goben 221, 222
- Günlük Meydan Muharebesi 33

Gürcistan 241
Gürcü 61, 95, 240

H

Hafız Hakkı 248
Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi 241
Hakkı Paşa 21, 23, 24, 28, 29, 62,
102, 248, 249
Halaskâr Zâbitan 101, 102
Halaskar Zabitan Grubu 102
Halep 129, 135, 136, 139, 166, 168,
169, 171, 196, 257
Halide Edip Adivar 138, 152, 155,
156
Halife 187, 191, 198, 207, 209
Halil Paşa 18, 39, 168, 244, 260
Hama 165
Hariciye Nezareti 10, 55, 76, 77,
140, 141, 142
Hasan Behçet 249
Hasan İzzet 24, 168
Hasan Necdet 249
Hatıralar 23, 27, 156, 164, 167, 210,
289
Havran 165, 195
Hicaz 61, 75, 149, 171, 188, 191,
193, 194, 195, 208, 211
Hindistan 7, 80, 87, 88, 183, 184,
188-191, 194-196, 200-207,
209, 211, 236, 237, 239, 245,
250, 291, 292
Hristiyan 61, 106, 162, 165, 184,
191, 200, 209
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 41, 44, 64,
79, 86, 101, 122, 265, 267,
272, 274, 289
Hüseyin Cahit Bey 90, 237, 238

I

Irak 96, 134, 163, 203, 243
İstıranca 21, 24
iaşe 165, 166
İaşe Meselesi 6, 165

İçtihad 115, 208, 265, 287
İçtihad 208
idam 156, 235
İkdam 32, 52, 53, 72-74, 77, 78, 82,
154, 240-244, 247-249, 253,
287
İkinci Jön Türk Kongresi 100
İngiliz 18, 51, 54, 59, 70, 87, 88, 101,
110, 120, 134, 142, 143, 147,
162, 164, 174, 182, 183, 186,
199, 204-207, 209, 219, 229,
236, 237, 245, 246, 267, 290
İngilizler 18, 190, 206-208, 245, 246
İngiltere 54, 55, 57, 80, 87, 88, 96,
98, 107, 115-121, 123, 149,
154, 162, 163, 167, 190, 191,
204-207, 210, 212, 218, 234,
236, 237, 245, 251, 292
İran 48, 179, 194, 196, 211, 240,
241, 243, 262
iskân 127-131, 133-137, 140, 142,
143, 145-147, 149, 160, 175,
234, 235
İskenderiye 167, 196, 257
İslâmcılık 16, 179-181, 187, 190,
235, 293
İslâmiyet 158, 187-191, 200, 208
İsmail Kâmil Paşa 32
İstanbul 7, 10, 11, 19, 22, 23, 25, 26,
29, 32, 39-46, 48, 50-55, 62-
90, 93, 95-101, 104, 105, 107,
110, 113, 121, 126, 128-130,
132, 135-138, 140, 141, 150-
159, 162-165, 168-174, 179,
181, 183, 186, 187, 189-192,
198, 199, 203-205, 207-209,
217, 218-221, 223, 228, 233-
236, 239, 242, 244, 248, 249,
251, 257-283, 285, 287-295
İstanbul Hükûmeti 163
İstanbul Muhafızlığı 7, 11, 19, 48,
51, 66, 68, 69, 72-74, 77, 79,
83, 104, 234, 257-267, 269,

271-283
 İstanbul Polis Müdürlüğü 66, 69,
 74, 93, 104, 265, 266
 istihbarat 16, 86, 143, 152, 238, 250,
 264, 272
İsvestia 238
 isyan 78, 79, 117, 129, 145, 162,
 204, 205, 207-209, 239, 250,
 258, 263
 İtalya 162, 163, 219
 İttıfat Devletleri 106, 107, 110, 112,
 113, 116, 120, 123, 124, 140,
 141, 146, 162, 166, 167, 276
 İttihat ve Terakki 11, 12, 15-17, 19,
 21, 40-45, 47, 48, 50, 52, 53,
 55-57, 62-67, 76, 78, 82, 84-
 87, 89-91, 96, 99-102, 104,
 108, 109, 119, 120, 127-129,
 131, 133, 135, 137, 138, 140,
 141, 144-146, 147, 150-152,
 154, 157, 162, 164, 175, 179,
 186, 190, 193, 196, 198, 200,
 208, 211, 218, 219, 233-235,
 239, 244, 262, 263, 265-269,
 273, 274, 277, 287-291, 293
 İttihatçı 16-19, 40, 44, 53, 66, 102,
 105, 107-109, 114, 116, 119-
 121, 123, 129, 132, 133, 135,
 140-142, 144, 146, 147, 154,
 156, 164, 190, 198, 209, 210,
 233, 235, 236, 239, 246, 250,
 251, 264, 274, 288, 294
 İttihatçılar 32, 38, 41-45, 48, 55,
 57, 62, 65, 82, 85, 89, 101,
 104-107, 114, 123, 124, 132,
 142, 149, 156, 175, 183, 187,
 188, 190, 203, 205, 208, 218,
 229, 265
 İzmir 70, 120, 122, 156, 258, 267

J
Jamanak 248
Journal 151

Jovkodovski Sokağı 240

K

Kabil 236, 245
 Kafkasya 61, 168, 183-185, 189
 Kâmil Paşa 10, 31, 103, 151, 265,
 267
 Kamran Cemal 250
 Kanal 152, 234
 Kanun-ı Esâsi 166, 180, 182
 Karahan 237
 Karaman 23, 181, 182, 257
 Kars 98, 239, 248, 249, 255, 291
 Kars Kapsısı 249
 Katolik 154
 Kâzım Karabekir 247, 248, 251, 253
 Kemal Doğulu 236, 249
 Kemal Doğuluoğlu 249
 Kerek 165
 Kırklareli 21, 23, 24, 28, 30, 31, 33,
 35
 Konya 5, 21-23, 28, 34, 35, 40, 129,
 234, 260
 Konya Redif Fırkası 5, 21-23, 28, 34,
 35, 40, 234
 Kress von Kressentein 153, 155,
 167, 168, 172
 Kudüs 138, 139, 165, 166, 173, 174,
 243
 Kuran 98, 100, 155
 Kuruzo 219
 Kürdistan 163
 L
L'llustration 25, 270
 Liman von Sanders 174
 Lord Curzon 245
 Lowther 87, 267
 Lübnan 77, 152, 154, 157, 165-167,
 192, 195, 209, 235
 Lütü Simavi 154

M

Mac-Mahon 207

Mağluplarla Beraber 22, 26, 27, 28, 36, 271

Mahmut Şevket Paşa 7, 11, 16, 25, 43, 45, 47, 50, 51, 53, 61, 62, 65-73, 75, 76, 78, 80, 83-93, 104, 105, 119, 122, 132, 215, 219, 234, 263-270, 273, 277, 288

Maliye Nazırı Abdurrahman Bey 265

Mardin 62, 97, 98, 181, 291

Mecidi Nişanları 209

Meclis-i Vükelâ 10, 51, 128, 129

Menzil Müfettişliği ve Ordu Reisliği 32

Merkez-i Umumi 41, 47, 135, 140, 186, 233, 267

Mersin 208

Mersinli Cemal Paşa 174

Meşveret 100

Metin Martı 292

Mevlânâ Rıfat 43, 48, 54, 262, 265, 291, 292

Mısır 77, 98, 143, 150-153, 161, 191, 194, 200, 201, 207, 211, 242, 257

Midilli 221

Milli Mücadele 155, 235, 239, 288

Moskova 237-239, 241, 244, 245

Muhafız Taburları 264

Muhittin Birgen 154, 155, 239, 240, 245, 289

Mustafa Kemal 19, 144, 145, 147, 167, 168, 170-172, 235-239, 244-247, 249, 250, 254, 288

Mustafa Kemal Paşa 19, 145, 147, 168, 170-172, 235-239, 246, 247, 249, 250

Müslüman 35, 103, 128, 129, 131, 137, 138, 165, 180, 182, 184, 186-189, 192, 198, 201-206,

208, 211, 240

N

Nakkaşköy 25

Nazım Paşa 25, 41-45, 47, 49, 51, 53-55, 57, 60, 80, 263, 265

Nihad Reşad 66, 104, 265, 266

Nusret Bey 137, 242

O

Ohannes Kuyumcuyan 154

Oramiral Capel 222

Ortadoğu 4, 6, 179, 193, 234, 236, 288

Osmanlı Devleti 4, 7, 11, 22, 39, 42, 45, 54, 57, 63, 80, 88, 96, 97, 102, 106, 107, 109, 112, 115, 116, 118-123, 128, 131, 155, 162, 164, 175, 179-183, 186, 190, 192, 198, 200, 202-204, 206, 207, 210, 212, 217, 218, 220, 221, 224, 229, 257, 259, 291, 292

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 63, 100, 186, 233

Osmanlılık 235

P

Padişah 97, 155, 208

Padişah Mehmet Reşad 85, 155

Paris 22, 27, 35, 55, 63, 69, 82, 96, 99, 100, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 117-119, 123, 154, 183, 186, 291

Peyam-ı Sabah 240-242, 244, 247

Pınarhisar 21, 23, 24, 30, 31, 35

Poluz Meydan Muharebesi 33

Pomiankowski 167

Poyralı 31, 33

Prens Sabahaddin 97, 99, 100, 265

propaganda 67, 139, 147, 189, 203, 205, 206, 209, 212

- R
 Rum 120, 131, 153, 242
 Rumca gazeteler 271
 Rumeli 21, 33, 98, 166, 233
 Ruslar 237, 238, 243, 244, 250
 Rusya 18, 77, 79, 88, 106, 107, 112, 115-118, 123, 128, 129, 151, 162, 164, 181, 185, 186, 189, 202, 203, 206, 210, 221, 235, 237, 238, 243, 244, 250, 251
- S-Ş
Sabah 41, 52, 64, 96, 236, 240-242, 244, 247, 249, 264, 288, 295
 sadaret 10, 49, 51, 77, 86, 88, 154, 272, 273
 Said Halim Paşa 44, 45, 74, 76, 77, 80, 107-109, 122, 129, 132, 144, 199, 246, 269
 Samsun 246, 271
 Satvet Lütfi 65, 66, 104, 265
 Sazanov 162, 163
 Selanik 62, 63, 66, 119, 186-188, 233, 258
 Seniha Hanım 249
 Sevk ve İskân Kanunu 6, 18, 19, 131, 143, 175, 235, 246
 Seydişehir 23
 Sezai Bey 100, 181
 Sıkıyönetim Mahkemesi 32, 140, 208, 266
 Sina 99, 170
 Sina Cephesi 171
 Siyonist 234
 suikast 65, 67-72, 78-80, 82, 84-91, 105, 119, 144, 156, 219, 234, 241, 244, 246, 247, 251, 267-269, 277
 Sultan Ahmet 270
 Suriye 4, 6, 17, 19, 96, 127, 131, 134, 136-138, 148-157, 159, 160, 162, 163, 165-168, 171-175, 189, 192, 193, 203, 235, 243, 244, 251, 287, 290, 294
 Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı 171, 172, 174
 Süreyya Bey 239
 sürgün 57, 83, 101, 105, 122, 157, 270
 Şam 138, 151, 153-157, 164, 165, 171, 177, 178, 193, 196, 200, 208, 209, 243, 257, 259
 Şark Cephesi 247, 248, 251, 253
 Şark Demiryolları 233
 Şark Demiryolları Müfettişliği 233
 Şark Ordusu 21, 23, 24
 Şekip Arslan 144, 154, 157, 167, 179, 191-193, 195-197, 200, 211, 213, 245, 246, 288
 Şeref Sokağı 48, 268
 Şerif Hüseyin 149, 166, 167, 206-210, 212
 Şeyhülislam Cemalettin Efendi 265
 Şükrü el-Aseli 151
- T
 Taklib-i Hükûmet 7, 38, 66, 69, 70, 85, 88, 104, 122, 264, 266, 267
 Talat Paşa 16-19, 40, 44-50, 53, 57, 67, 68, 76, 82, 83, 89, 105, 108-114, 116, 120, 122, 123, 126, 128-131, 133-139, 142, 144, 146, 148, 165, 166, 192, 193, 196, 197, 211, 215, 236, 246, 250, 251, 269, 273, 289, 293, 294
 Tanzimat 7, 106, 180, 258, 260, 261, 292
Tasvir-i Efkâr 25, 26, 40, 215, 271, 287, 292
 47, 248, 251
 TBMM 10, 249, 261
 teftiş 25, 46, 118, 168, 178
 Tevfik Paşa 56, 289

Tiflis 239-241, 244, 247-249, 251-254
Trablusgarp 6, 17, 25, 77, 100, 108, 137, 151, 156, 188, 189, 190, 191, 202, 262, 287
Trabzon 41, 135, 140-142, 236, 239-241, 247, 248
Türk 10, 15, 18, 22, 24, 25, 28, 35, 40, 42, 45, 52, 55, 57, 62-65, 82, 88, 91, 95-100, 103, 112, 115, 116, 119-123, 127, 129, 131, 132, 134, 137-139, 144, 145, 147-149, 157-159, 162-165, 167, 169-171, 174, 182, 184-186, 189, 191, 198, 202-208, 217, 218, 220-223, 230, 231, 234, 236, 239-242, 246, 247, 251, 253, 259, 270, 287-291, 294
Türk Temsilciliği 239, 240, 247, 251
Türkçe 106, 110, 113, 115, 116, 189, 194, 198, 199, 228, 245, 248
Türkçülük 16, 17, 233
Türkiye 10-12, 19, 21, 41, 43-45, 48, 50, 62, 70, 80, 100, 103, 104, 106, 111, 113, 114, 118, 120, 121, 129, 135, 143, 145, 163-165, 184, 185, 187, 189, 191, 199, 203, 205, 207, 223, 228, 229, 231, 243, 244, 247, 249, 250, 262, 266, 267, 289, 291-294
Türkler 244, 291

U-Ü

Uzunlu 25
Üsküdar 47, 234
Üsküdar Mutasarrıflığı 234

V

Vahdettin 85, 86, 265
Vakit 56, 155, 156, 181, 191, 241, 242, 244, 245, 248, 249, 287

Viçen Hokaçyan 249, 251
Vize 21, 24, 35

W

W. Cleveland 154
Wilson 121, 166

Y

Y. Hikmet Bayur 22, 40, 43, 62, 63, 98-100, 138, 139, 162-165, 167, 169, 170, 171, 184, 207, 208, 293
Yahya Kemal 267, 268, 270, 294
Yakup Kadri Karaosmanoğlu 242, 243
Yassıviran 25
Yavuz 43, 83, 159, 170, 180, 190, 221, 222, 269, 287
Yedigün 50, 236, 240, 241, 249, 252, 292, 294
Yemen 23, 75, 171, 257
yetimhane 156
Yıldırım Orduları Meselesi 167, 170
Yunanistan 22, 102, 103, 109, 112-114, 123, 218, 219, 221, 229, 234
Yusuf Akçura 63, 99

Nevzat Artuç
Abdurrahman Uzunaslın

SAVAŞ SİYASET CİNAYET

“İnkılâplar, siyasi partiler, darbeler, suikastlar, isyanlarla imparatorluğun çöküş serüvenini ihtiva eden II. Meşrutiyet Dönemi, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya’nın yaklaşımıyla Türkiye Cumhuriyeti için paha biçilmez siyasi laboratuvar tecrübesi olmuştur.”

Savaş, Siyaset, Cınayèt: İttihat ve Terakki Üzerine Yazılar, Nevzat Artuç ve Abdurrahman Uzunaslın’ın yaklaşık 25 yıllık meşakkatli çalışmalarının bir meyvesidir. Söz konusu değerli iki bilim insanı gerek yurt içi gerek yurt dışı arşivlerinden istifade ederek II. Meşrutiyet, Balkan Savaşları, Trablusgarp, Ermeni Sevk ve İskân Meselesi gibi İttihat ve Terakki dönemine ilişkin kritik problemler hususunda ulaşabildikleri yeni belge ve bilgileri bu araştırmada ortaya koydular.

- Siyasi güç odaklarının 1913 Bâb-ı Âli hesaplaşmasında neler yaşandı?
 - Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastının perde arkası ve akabinde yapılan tahkikatın neticeleri...
 - Prens Sabahaddin’in II. Abdülhamid’e karşı başlattığı yoğun muhalefet ve Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girişini engellemeye yönelik çabaları...
 - Cemal Paşa’nın Suriye’de tesis ettiği otoriter yönetim anlayışının detayları ve Osmanlı deniz gücünü artırmaya ve yenilemeye yönelik çalışmaları...
 - Cemal Paşa suikastına ve suikastçılara dair son derece önemli tespitler...
 - Kökenleri Fatih Sultan Mehmet devrine uzanan İstanbul Muhafızlığı nedir ve hangi dönemlerde nasıl faaliyet göstermiştir?
 - İttihat ve Terakki liderleri yurt dışında neler yaşadı?
 - İmparatorluğun dağılma sürecindeki siyasi iklim nasıldı?
 - Talat Paşa İttihad-ı İslâm siyaseti çerçevesinde Afrika, Orta Doğu ve Uzak Doğu’da hangi faaliyetlere girişti?
 - Enver, Talat ve Cemal paşaların modern Türkiye’yi şekillendiren siyasetleri nelerdi?
- Günümüzün en merak edilen dönemlerinden İttihat ve Terakki devrine dair tüm bu soruların cevapları ve daha fazlası bu kitapta...

TİMAS TARİH

timas.com.tr

timastarih

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ

ISBN: 978-605-08-4580-8

9 786050 845808